

Elek László

MŰVELŐDÉS, IRODALOM
BÉKÉS MEGYÉBEN I.

930
E36

UGY
B45

11720

R- T

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 9.

ELEK LÁSZLÓ

MŰVELŐDÉS ÉS IRODALOM BÉKÉS MEGYÉBEN I.

(A XVI. századtól a XIX. század derekáig)

Elek László

MŰVELŐDÉS ÉS IRODALOM
BÉKÉS MEGYÉBEN I.

A XVI. SZÁZADTÓL A XIX. SZÁZAD DEREKÁIG

BÉKÉSCSABA

1985

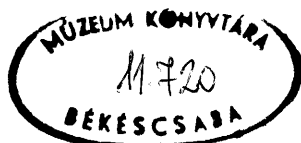
A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 9.
Publications of Békés County Museums
Mitteilungen der Museen des Komitates Békés
Публикации Музеев Области Бекеш

Szerkesztő:

SZABÓ FERENC

Lektorálta:

LENGYEL DÉNES

C.4034

Kötetünk borítóján Szarvasnak a XIX. század derekán készült látképét, Békés megye a XIX. század elején metszett térképét és a békésszentandrási parasztfelkelés vezetői ellen hozott ítélet végrehajtását ábrázoló korabeli metszetet közöljük.

ISBN 963 01 5713 6

ISBN 963 01 5714 4 (I, kötet)

Néhány szó kiadványsorozatunkról

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei címmel az 1981-ben elhunyt *Dér László* megyei múzeumigazgató kezdeményezésére, az Ő és munkatársai szerkesztésében elkészült és megjelent kiadványsorozati kötetek jól betöltötték hivatásukat. A Közlemények eddigi számaiban bizonyos mértékig kirajzolódik a megye múzeumaiban folyó kutatómunka iránya és színvonala, s érzékelhető az a tudományszervező törekvés is, hogy a múzeumok a társ-közgyűjteményekkel, a kutatás megyei és megyén kívüli műhelyeivel, az Alföld e részével foglalkozó szakemberekkel közösen dolgoznak. A Közlemények eddig megjelent nyolc kötete nagy tartalmi és szerkezeti változatosságot mutat: három esetben több szakágból egymással szorosabb kapcsolatban nem álló tanulmányokat adtak közre a kötetek (a hagyományos múzeumi évkönyvek gyakorlatát követve), öt szám viszont más rendező elvet követett: vagy egyetlen tudományágazatba tartozó dolgozatokból állt, vagy egy jól körülhatárolt földrajzi területre, településre vonatkozólag monografikus igényt képviselt, vagy pedig egy fontos téma komplex történetét nyújtotta.

A Közlemények azzal a szándékkal indult, s ma is azzal a törekvéssel tartjuk fenn, hogy évi rendszerességgel eljusson az olvasók kezébe, a hazai és a külföldi intézményekhez. Különbőféle — túlnyomórészt anyagi jellegű — okok miatt ez a célkitűzés nem valósult meg, a sorozat számainak megjelenése nemegyszer több éves szünet után folytatódott. A múzeumok tudományos munkatársai dolgozataik nagyobb részét nem az intézmény saját kiadványaiban publikálták. Ez utóbbit célszerűnek és természetesnek kell tartanunk, főképpen amiatt, hogy a Békés megyében folyó közgyűjteményi kutatások átfogó megyei tervekbe illeszkednek, az intézményi széttagolódás helyett a regionális érdekek, tájunk sajátosságai állnak előtérben a célkitűzések kialakítása során, arra is figyelemmel, mit várhatunk el az itt rendelkezésre álló szakemberektől, miben kell „kívülről” felkért kutatók segítségére hagyatkoznunk.

A Közlemények e kötetével — az eddigi törekvésekkel harmóniában — két irányban folytatjuk tovább az útkeresést, pontosabban szólva: a megye tudományos megalapozású megismertetésével a szélesebb közérdeklődést szolgáló, a legjobb értelmű helyi tudat erősítését is tartalmazó vállalkozásunkat. A sorozatba ezután beillesztjük azokat a múzeumi publikációkat is,

amelyek nem csak egy szűkebb szakmai körnek szólnak, hanem a jó átlagműveltségű nagyközönségnek. Eredeti kutatások alapján írt, elsősorban szintézis jellegű, egy-egy fontosabb témát tágabban átfogó munkákra gondolunk, a testesebb kötetektől a félujjnyi vékonyságú füzetekig. A színvonalas népszerűsítő kiadványok „polgárjogának” elismerése útkeresésünk egyik iránya. A másik irányt a tematika ezzel összefüggő kitágítása jelenti, jelen esetben a művelődéstörténet és különösen a szélesebb közhistóriai és tájtörténeti módszerekkel kutató irodalomtörténet felé. Békés megyének — igen gazdag irodalmi hagyományai ellenére — ebben a tekintetben különösen nagy adósságai vannak, bár köztudott, hogy az egymást váltó nemzedékek életszemléletének formálásában, szűkebb hazájukhoz kötődésük erősítésében az irodalom alkotói és alkotásai más módon nem helyettesíthető tényezőt jelentenek. Elek László több évtized kutatásait összegző, hosszú nevelői munkájának nagyszerű tapasztalatait is magába olvasztó könyvét a közgyűjteményi szemlélet megújulása jegyében ajánlom az olvasó figyelmébe.

Szabó Ferenc

Bevezetőül

Mielőtt belelapoznál a kötetbe, kedves olvasó, néhány dologra fel kell hívnunk becses figyelmedet. Nem a mentegetőzés, hanem — az egységes nézőpont érdekében.

Bátran és őszintén leszögezzük, hogy a kötet — melynek remélhetőleg folytatása is lesz — nem tudományos, hanem csak jó értelemben vett ismeretterjesztő céllal íródott. Azok számára, akik megyénket: Békés megyét szeretik, és többet akarnak tudni róla. Mélyebben kívánják ismerni kulturális múltját, küzdelmes életét, hogy biztonságosabban érzékeljék a jelent. Másrészt iskolai oktatásban is hasznosítható segédletnek szántuk, abban a reményben, hogy a feldolgozott témák az *Implom József* és a *Kristó Gyula* szerkesztette Békés megyei olvasókönyvekkel együtt úgy gazdagítják majd a nagy történelmi események, politikai harcok, irodalmi-nyelvi törekvések iskolai bemutatását, hogy közben egészséges szülőföldszeretetre is nevelnek.

Ez a kettős célkitűzés magyarázza az egyes dolgozatok megközelítésének és feldolgozásának sajátos módját. Ez indokolja olvasmányosságra törő stílusát is, függetlenül attól, hogy a kötetnek számos olyan vonatkozása, sok olyan adata és forrásanyaga van, amelyet az eddigi tudományos vizsgálódások és feldolgozások — túlnyomórészt helytörténeti érdekeltségük miatt — eleddig nem hasznosítottak.

Le kell szögeznünk előljáróban azt is: megbeszéléseink során fel sem merült annak a gondolata, hogy Békés megye művelődéstörténetének a megírására vállalkozunk. Ehhez nagyobb és mélyebb kutatásra, több szakember közreműködésére lenne szükség. Csak olyan lazán összefüggő képsor megrajzolását terveztük, amelynek — amennyire ez ilyen körülmények között egyáltalán lehetséges — a feldolgozott témák szemléletmódja és egymásutániséga kölcsönöz csak bizonyos történetiséget. Teljességre személyi és tárgyi adottságaink korlátozottsága miatt sem törekedhettünk tehát. Ez tükröződik abban is, hogy például a Mohács előtti időszak kulturális hagyományairól alig-alig tettünk említést; nem foglalkoztunk önálló fejezetben a középkori kódex- és krónika-irodalom Békés megyére vonatkozó emlékeivel. Reméljük, lesz valaki, aki felkarolja majd ezt a színes, de ma kevésbé ismert irodalmi-művészeti korszakot is.

Bevalljuk azt is, hogy az említett kettős célkitűzés döntő módon befolyásolta az egyes témák kijelölését, ámbar maga az adott időszak sem kínált túl bő választékot. A török hódoltság után lassan éledő megye irodalmi-kulturális múltja érthetően sokáig nem volt, nem lehetett jelentős értékekben gazdag. Kevés országos hírnévű író-tudós vagy művész származott el innen, vagy élt hosszabb-rövidebb ideig itt. Még kevesebb azoknak a száma, akiknek e vidék irodalmi műveiben, művészi alkotásokban is érzékelhető élményeket adott. Ennek a szomorú sajátosságnak több periférikus jellegű téma köszönheti helyét a kötetben. Így került bele a török hódoltság korát idéző dolgozaton kívül a *Péró-felkelés* alig ismert s nem túl magas művészi értéket képviselő históriás énekköltészete és folklórányaga, vagy a jakobinus per két megyei képviselőjének (*Réz József és Fábíán János*), illetve orosházi-fi *Czetter Sámuel* grafikai művészetének a méltatása. Az ő tevékenységük elemzését éreztük a legalkalmasabbaknak arra, hogy egyúttal a kor szellemi mozgását, a haladó eszmék Békés megyei jelentkezését — esetleg csak pusztán létét —, más szóval a helytörténet és köztörténet szoros kapcsolatát is érzékeltetni tudjuk.

Figyeltünk arra is, hogy főként azok kerüljenek vizsgálódásaink homlokterébe, akiknek helyi kapcsolatai, megyei érdekeltsége sajnálatos módon alig-alig ismert. Így kapott önálló fejezetet *Sárosi Gyula*, akiről — méltatlanul — nagyon is megfélemedeztek helytörténészeink, noha Békéshez, Füzesgyarmathoz, Szarvashoz, Mezőberényhez, Gyulához, Köröstarcsához, Dombegyházához és féltestvére: *Szánthó Albert* révén Vésztőhöz és talán Szeghalomhoz is számottevő rokoni és baráti szálak fűzték. Portréját megrajzolva elismerjük, a szokványosnál nagyobb teret szenteltünk eperjesi életének bemutatására. Tudatosan tettük ezt. Eperjes ugyanis a múlt század elején a Békés megyei protestáns értelmiség egyik legfontosabb hazai nevelőintézete volt. Itt tanult *Sárosival* együtt pl. *Haán Lajos, Székács József, Irányi Dániel, Szakál Lajos*, stb. — hogy csak a legismertebbeket említsük; többek között annak a *Greguss Mihálynak* az irányítása mellett, akinek merész elveket hirdető tanulmányait fia: a sarvasi tanár *Ágost* akarta 1852-ben megjelentetni az alföldi városka egyhamar közismertté vált tipográfiai műhelyében: a *Réthy*-nyomdában. De szükségesnek éreztük a portré hitelessége szempontjából is. Nélküle ugyanis nehezen lehetne elfogadtatni azt a nagy szemlélteti és művészi változást, amelyen *Sárosi*, az almanachköltészet egykori reprezentánsa — kiszabadulva a Békés megyei feudális környezetből — néhány év alatt átment, eljutva az Arany trombita radikális politikai szemléletéig és a lírai realizmus elvének gyakorlati alkalmazásáig.

A róla készített arcképvázlat, persze, nem pótolja eddigi mulasztásunkat. Nem ad felmentést a helytörténészeknek sem, sőt arra kívánja serkenteni őket: lássanak hozzá minél előbb a rendszeres és tudatos adatgyűjtéshez.

Egészen más cél vezette a szerzőt és a kiadót, amikor a sarvasi gimnázium első félévszázadának ismertetése során tágabb teret hagytak a *Skolka András*

által életre hívott tanítóegyesületnek. Vele elsősorban az ország második ilyen típusú vállalkozása előtt akartak tisztelni, úgy azonban, hogy közben érzékeltessék azt is, milyen óriási szemléleti és gondolkodásbeli különbség választotta el egymástól az iskolafenntartó egyházközségek vezetőit és a szellemi-társadalmi elnyomás ellen tiltakozó, öntudatos nevelőket. Azokat, akik úgy váltak *Pecz Gyula* elődjévé, hogy már a század elején propagálni merték az egyházi fennhatóság alól felszabadult, egységes társadalmat építő iskola eszményét. Ugyanakkor pompás alkalmat szolgáltatott ez a kitekintés arra az általánosításra is, hogy a haladó gondolatokat és a merész politikai elveket képviselő pedagógusokat — tanítókat és tanárokat — később sem értette meg a radikális társadalmi-gazdasági átalakulástól féltő, túlnyomórészt papokból és jelentős földbirtokkal bíró világiakból álló gimnáziumi iskolabizottság. Legfeljebb a harc formája változott, és lett minőségileg más az idők során.

A fenti elvekből következik, hogy az egyes dolgozatok terjedelme nem jelenthet valamiféle értékítéletet. Tudatosan kaptak kisebb teret, vagy maradtak el olyan kiemelkedő egyéniségek és lényeges témakörök, akik és amelyek a felszabadulás utáni tudományos kutatás révén, nem utolsósorban éppen a különböző megyei kiadványok és folyóiratok jóvoltából a ma embere előtt is közismertek. Azaz új értékelést, újabb bemutatást nem igényelnek. Ez mindenképp előtt a nagy tekintélyű, korszakos jelentőségű *Tessedik Sámuelre* vonatkozik, akinek *Nádor Jenő* és *Kemény Gábor* megalapozta kultuszát oly neves helyi kutatók ápolták és ápolják, mint *Hanzó Lajos* és *Tóth Lajos*, de gondolunk *Petőfi* mezőberényi kapcsolataira is, amelynek *Irányi István* által feltárt és a *Mezőberény története* második kötetében közölt adataihoz nehezen lehetne újakat társítani.

Határozott céllal kerültük a másodközléseket is. Olyan feldolgozásokról mondtunk le, mint például a szerzőnek a *Békési Élet* 1980-as évfolyamában publikált *Adatok Békés megye háromnegyed évszázadának kultúrtörténetéhez* című fejtegetése, amely *Fülöp Géza* ismert monográfiájának szellemében azt vizsgálta, milyen lehetett a megye könyvtári és olvasóköri helyzete a felvilágosodástól a korszakzáró szabadságharcig, továbbá, hogy milyen volt a könyvtárak és a könyvbeszerzés módja, melyek voltak a kaszinók legkeresettebb kötetei, s utoljára de nem utolsósorban milyen újságokon nevelődött a közönség. De nem vettünk át egyetlen összefüggő részletet a szerzőnek a szarvasi óvónőképző 1961-es évkönyvében lévő *Békés megye művelődési emlékei a mohácsi csatától a reformkorig* című tanulmányából sem, bár tisztában vagyunk vele, hogy a kiadvány kis példányszáma és szűk publikációs lehetősége folytán csak kis körben válhatott ismertté.

Végül ami a kötet stílusát illeti: elsősorban a sokféle csapászó vizsgálódások miatt, de az olvassmányosság érdekében is, a szabad eszmetársításokra nagyobb lehetőséget nyújtó, esszészzerű megfogalmazás mellett foglaltunk állást, leszögezve azonban, hogy a szerző igyekezzék ellenállni a sajátosan lebegő és képlé-

keny közlésforma nagy kísértéseinek, s írása maradjon a tudományos művek szakmai hitelén belül. Adjon kellő tájékoztatást az adott témák állásáról és helyzetéről, de láttassa meg mind az írók—költők—tudósok—művészek, mind saját maga érzés- és gondolkodásmódját. Juttassa érvényre világosan, hogyan reagált a megye az egyes korok nagy történelmi-politikai eseményeire, s milyen nehéz harcot kellett vívniuk az előrevivő eszmék terjesztőinek a belső ellenzékkel szemben. Kötődjék szorosan — gazdag idézetanyaggal — levéltári és egyéb forrásaihoz, hogy ezzel ne csak a korhangulatot, hanem a nyelvi-művészi kifejezésforma fejlettségét és sajátosságait is jellemezze. Annál inkább, mert az adott forrásokhoz nehezen juthatnának hozzá az olvasók.

Ebből a tudatosan vállalt stiláris kötelezettségből ered a kötet helyesírásának a kettőssége is. Az idézetek szövegét — a régies „cz”-t elhagyva — mindenkor a forrásul használt iratok és publikációk eredeti ortográfiája, a többi szövegrészt pedig a mai helyírás szabályai szerint írtuk.

Kedves olvasó! Kívánjuk, találj örömet az egyes tanulmányok olvasásában! Erősítsenek meg megyénk szeretetében!

Munkánk megjelenésekor e helyen mondunk köszönetet mindazoknak, akik a kötet születését elősegítették. A kutatás szakaszában volt munkahelyem, a Békés megyei Levéltár valamennyi dolgozója, az orosházi városi könyvtár alkalmazottjai, valamint Sztrehovszki Zsuzsa, a szarvasi Vajda Péter Gimnázium nagy értékű könyvtárának tanár-könyvtárosa nyújtott sokoldalú támogatást. A kiadvány végső megformálásához dr. Lengyel Dénesnek, a Petőfi Irodalmi Múzeum ny. főigazgatójának, a kiváló irodalomtörténésznek és írónak sokoldalú lektori tanácsait, baráti útmutatásait használtuk föl, őszinte köszönettel.

A mohácsi csatavesztéstől
a török hódoltság végéig

A gyulai vár költészete

A mai értelemben vett Békés megye első számottevő kulturális emlékei egyetlen fennmaradt vizivárunkhoz: a gyulai várhoz kapcsolódnak. Ennek szerepe különösen az ország három részre szakadásával, azaz a XVI. század második negyedében nőtt meg. Ekkorra ugyanis a több mint egy évszázadon át húzódozó, kiváló olasz építészek irányítása mellett folyó fejlesztésekkel, erősítésekkel, továbbá a katonai létszám emelésével Gyula a végvárrendszer másodrendű erődjévé lett. Nem tévedésből írta a nádornak *Verancsics* egri püspök 1558. november 24-én kelt levelében: „Gyula Egernek legnagyobb és legszerencsésebb fekvésű külvára és védőbástyája . . . , ha ezt is elveszítjük, a Tisza partjáig minden veszve van; ez a nagy kiterjedésű föld megrakatik török kastélyokkal, őrséggel, s akkor hogyan nézünk mi egriek a török újabb hadjárata elé?”

Igen, ekkor már Egernek nem volt más elővára. Délen a török előnyomulásával a Maros lett a határ, s a portyázó törökök olyan várakat tudhattak a magukénak, mint Lippa, Temesvár, Csanád és Arad, míg Gyula közvetlen védelmét mindössze néhány kisebb erőd: Világosvár (a *Báthoryak* fészke), illetve Borosjenő, Pankota és Dézna — e három egy kapitány vezetése alatt — biztosította.

Gyulát az erdélyi fejedelemség többször igyekezett megkaparintani magának. Sajnos, sikertelenül, pedig ezzel az erdélyi fejedelmek portának fizetett adójával talán vidékünk is megszabadulhatott volna a súlyosabb török pusztításoktól. Így aztán a várat a XVI. század közepére csaknem minden oldalról ellenség vette körül. Nyugat felé a Tisza képezte a határt a török hatalommal szemben, északon ugyan állt még Eger, de Nagybecskerek, Szeged és Szolnok már a töröké volt, bennük a bégek parancsoltak, akiknek portyázó csapatai nyakra-főre betörték a gyulai vár fennhatósága alá tartozó területre; megsarolták a népet, és idegesítették az őrsereget. Valójában Csongrád, Torontál és Szolnok megyék közigazgatása is megszűnt a sűrű betörések hatására. A nagy terület lakóit csak akkor lehetett fizetésre kényszeríteni, ha a kapitányok tisztjei személyesen jelentek meg, és katonáikkal kíméletlenül bevasalták az adót. A király, akinek kötelessége lett volna, hogy a várat anyagilag is támogassa, nem törődött vele. *Mágocsy Porkoláb Gáspár* azt panaszolta el pl. *Schwendi* kassai főkapitánynak, hogy amíg ő volt a gyulai kapitány (1554—59), mindössze 10 000 Ft-ot kapott az udvartól, a többi költséget ő maga fedezte. Na,

persze, a várkapitányok sem voltak feddhetetlenek. 1543-ban pl. *Patócsy Ferenc* főispánnak okoztak kellemetlen órákat a középnemesek, megsokallván kegyetlenkedéseit. *Haán Lajos* ezeket közölte róla a Békés megye hajdanában: „Végletekig viszi a dolgot, a köznemesek birtokait sorban foglaltatja, az ellenszegülőket s jogaikat védeni merőket elfogatja és bebörtönözteti”. Még az ország főkormányzója: *Martinuzzi* sem tudta szép szóval jobb belátásra bírni. Végül is arra kényszerült, hogy formális népfelkelést szervezzen ellene, elfogassa és börtönbe vesse. Hogy miként menekült *Patócsy* Sarkadra, s hogyan fogták el a Kölesér táján, arról *Tinódi* így énekelt verses krónikájában 1551-ben, a *Szapolyai János* halála utáni mozgalmas időszak történetét rögzítő *Erdélyi históriában*:

Patócsy Ferenc Gyulavárban ére,
Feleségét, gyermekét ő hamar felkölté.
A vízre rakodék, Sarkadon kiszálla,
Kölesérrött az föld népe rátalála,
Ott ő mind népével akada fogságba,
Fogva őt bevivék az jó hamar Váradba.

Maga *Mágoocsy* sem volt sokkal különb. Ő történetesen 36 440 Ft-tal nem számolt el (ezért nem adott 10 000 forintnál többet neki a király, illetve a nádor ?), 200 kisebb, a vár védelméhez tartozó „jóság” jövedelméről pedig egyenesen nem is tett említést számadásában.

Utóda *Bornemisza Benedek* még a királyt és a nádort is félrevezette, csakhogy szemérmetlenül harácsolhasson. Alig egyéves kapitánysága után már vizsgálatot kellett folytatni ellene, s végtelen rablásait, fosztogatásait bírái „112 levélnyi” jelentésben tudták csak összegezni. Mindent elvett és elvitt, amire megfájult a foga: bort, fejős tehenet, sertést, bárányt, lovat, búzát, lisztet, kölest, árpát, szénát, szalonnát, vaját, sót, posztót, szerszámot. A felsorolt tételek összege 12 667 forintot tett ki, holott a gyulai uradalom mindössze évi 10 000 Ft-ot biztosított.

Kerecsényi, ha lehet, még kegyetlenebb eszközökkel folytatta elődei kíméletlen vagyonszerző, zsaroló tevékenységét. Az 1566-os országgyűlésen „100 ívet tett ki” az általa elkövetett sérelmek felsorolása. Tömegesével menekültek előle a jobbágyok és a köznemesek. Telhetetlen kapzsiságára mi sem jellemzőbb, mint hogy még *Miksa* király is mértékletességre és emberségre intette 1561. nov. 20-án küldött levelében, „megütközéssel értesülvén arról, hogy szigorúsága miatt” az alája tartozó gyulai uradalom területéről „körülbelül 8 ezer jobbágy elhagyva szállását, részben Törökországba, részben a lázadók területére költözött”. No, nem emberségből emelte fel szavát, hanem mert attól félt, hogy így „a vár számára szükséges szolgálatoktól és adóktól” ő is elesik.

Forgács Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról c. históriájából, történeti művéből tudjuk, hogy amikor *Kerecsényi* a várat és a hozzá tartozó uradalmat megvásárolta, „a nikolsburgi narkomannoktól nagy kölcsönt — hatvan-ezer forintot — vett fel”, s ezt a hatalmas összeget alig két esztendő alatt ki is fizette. „Olyannyira kegyetlen volt mindenkihez, hogy akiket a városokban és falvakban tehetősebbnek ismert meg (és akiknek a nevét szorgos buzgalommal kinyomozta), elfogatta, és mindenképpen kínoztta őket; kicsikarta belőlük ezüsthalmijukat, ha volt nekik”. Érthető hát, ha a vár első ismert katonaköltője: *Békési Balázs deák* — hogy hazafiúi érzéseinek hangot adjon — *Sodoma és Gomorra* történetéről énekelt. Versének képei a kor magyar valóságát idézik. A nemesi árulások aljassága, a nép mérhetetlen kiszípolozása, a vezetők féltelen visszaélései, a hivatal packázásai, az erkölcsi züllöttség mélypontjának ábrázolása mind korabeli vonás.

Nyíltabb megfogalmazást kapott a bírálat a *Cantio de militibus pulchrában*. (Szép ének a katonákról). Ez a tartalmánál, költői szemléleténél, irodalmi értékeinél, hatásánál fogva, nem utolsósorban pedig formai megoldásait tekintve is jelentősebb mű fontos történelmi emléket őriz a gyulai vitézekről. Az 58 tercinából álló, magyar nyelvű históriás ének magától értetődő természetességgel tárja elénk a végvári élet sajátosságait, a kapzsi várkapitány és a katonák közötti elmérgesedett viszonyt, a vitézek bátorságát, vállalkozó, portyázó kedvét és hősi helytállását. Témája behatárolja a lehetőségeket. Nem engedi meg, hogy a históriás énekköltők módján a vers részletező leírások, költőietlen felsorolások kábító adattárává legyen. Nem szedi sorrendbe az eposzi enumerációkhoz hasonlóan a harcosok és a csatában megdicsőültek névsorát. Nem beszél a tervezett csatarendről (nem is volt), nem ad részletekbe menő leírásokat az eseményekről. Csak a lényegre szorítkozik. Egyetlen vállalkozást: a végvári élet egyetlen kis epizódját ábrázolja. Vagyis olyan történetet mond el, amelyből regényt nem, legfeljebb novellát lehetne írni. Nem is vesz benne részt a vár teljes legénysége, mindössze 150 vitéz. Így győzelmük sem lehet korszakalkotó történelmi esemény. Csak mint pompás epizód illeszkedhetne bele egy nagy hősi műbe. Mint a siklósi kaland a Szigeti Veszedelembe. A maroknyi sereg, akár csak egy népi szabadcsapat, tudatos előkészület nélkül csap össze a török túlerővel. Mindössze a kapitány: *Kerecsényi* bántóan sértő szavaira akar-nak beszédes feleletet adni eb ura fakós nekibuzdulásukkal és kivagyiságukkal. A végvári vitézek „emberségről példát, vitézségről formát” adó reprezentánsai ők, kik nem félnek a veszélyben, és egymást segítve, egymásért felelősséget érezve harcolnak. Természetesen és kötelességszerűen.

A versezet két nagy erénye: a tömör megfogalmazás és a cselekmény gyors, szinte szűkszavú bemutatása is ebből fakad. Nincs semmi mellébeszélés, semmi túlzás benne. Költője jelenetekben lát, képek köré tömöríti gondolatait. Erős dramatizáló, megjelenítő erővel, a helyzethez és az adott hangulathoz illő nyelven fejezi ki elmarasztaló véleményét a fennhájzó várkapitány maga-

tartásáról: a zsold kiadását megtagadó Kerecsényiről. Vagyis a katonák szemével látva, és szívével érezve. Igazat ad *Beke Pálnak*, aki ekként összegezi a katonák véleményét a parancsnokról:

Ez miatt mi éhbel is meghalhatnánk,
Ha csak az ő hópénzére bízunk,
Egyébkor is mi csak arra nem bízunkk.

De világosan kitetszik az is, hogy a győzelmes portya nagy élménye volt: példát adó, harcra bátorító erőt érzett ki belőle. Jól átélte minden mozzanatát. Komoly költői vénával mutatta be pl. *Hegedűs Kerecsényivel* folytatott vitáját, *Beke* és *Hegedűs* összeütközés előtti szóváltását. Erőt sugároz az egymást segítő bajtársiasság és a harc élményszerű leírása s nem utolsósorban a zárójelenet: a megmaradt kis csapat (75 vitéz) újabb találkozása a főkapitánnyal.

A költői szó igazsága és a bátorító-buzdító szándék *Tinódival* rokonítja a Cantio költőjét. Látszik: jól ismerte ő is a portyázások kard ki kard-szellemét és emberformáló jelentőségét, a lovascsaták rajtaütésszerű fortélyait, egyszóval a katonaeletet. Ennek köszöni a vers a kétségbevonhatatlan realitástartalmat és a hiteles dokumentációs erőt. Minden szavát igaznak érezzük, mert költőjét *Tinódi* hite és közismert igazságszeretete hatotta át. Ő is elmondhatta volna: „Sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat nem írtam, az mi keveset írtam, igazat írtam”.

Következetes tárgyilagossággal ismertette versében, hogyan győzték le Kecskemét táján, „Bogac homokain” a gyulai vitézek Beke Pál és Hegedűs János vezetésével az arra portyázó, többszörös túlerőben lévő török sereget. Találó helyzetek, kitűnően ábrázolt jellemvonások teszik élővé a hősoket, akiket feltehetően a költő személyesen is ismert. Jól látta erkölcsi gyengeségeiket és erényeiket. Lehet, hogy ő is ott volt a hadakozók között? Talán ezért nem adhatott egysíkú jellemzést róluk. A részletek realizmusa megóvta annak a vesztélyétől, hogy (az aránylag kis lélegzetű téma és a korabeli írói ábrázolás- és szerkesztésmód hatására) szoborszerűvé eszményítse őket. Hiteles itt minden: a portyát vezető két vitéz fiatalos egymást ugratása, dacból történő virtuskodása, sértett önérzetének és erkölcsi magasrendűségének, a bajtársi segítségnek és a keserű fájdalomnak, a győzelmes örömmek az ábrázolása ugyanúgy, mint *Kerecsényi* hetvenkedő gőgje és a zsoldot követelő katonákkal szemben tanúsított támadó védekezése:

Mire mostan, hogy reám támadtatok?
Uratok volnék, ezt mindnyájan tudjátok,
Mégis mostan reám panaszkodtok.

Azt is bizony, jó bizonynal tudjátok,
Sok idei hogy heába eszitek
Vég-Gyulában az királynak cipóját.

Azt is bizony, jó bizonynal tudjátok,
Vég-Gyulában törököt nem hoztatok,
Az karóba egy fejet sem töttetek.

Ezzel a lekezelő, önhitt magatartással állítják szembe csak azért is vitézségüket és megszegyénítő nagylelkűségüket az egyszerű katonák, akik a sok vereséget követelő diadal végén a busás ajándékot „elfogadó” kapitánynak nyíltan a szemébe vágják cseppet sem hízelgő véleményüket:

Igen örülsz te az gazdag prédának,
De nem szánod sok jó vitéz halálát.
Mert te azzal egy szálat sem gondolnál,
Ha mindnyájan mi oda vesztünk volna.
Csak tenéked gazdag prédát hozhatnánk!

Erős népköltészeti hatás érződik a gyulai vitézek katonai erényeit megörökítő *Cantio de militibus pulchrán*. Nemcsak a téma demokratizmusából, hanem a költői szemléletből eredően is. Az erős gondolatismétlés, a reális motívumokra támaszkodó megjelenítés, az egyszerű katonák szemével látott természet rajza, a népi öntudat bátor megnyilatkozása mind ezt igazolja. Ezek persze a korabeli énekszerzők költői eszköztárából is ismertek, hiszen a reformáció költészetében mindenekelőtt az évszázadokon át elnyomott nép hallatta szavát. Különösen a bibliai témákon túllépő, világi műfajokban: így a históriás énekekben is. Elképzelhető ugyanakkor az is, hogy a spontán élményt megfogalmazó verset az 1560-as évek elejétől az 1621-es lejegyzésig (*Horváth János* szerint ekkor került bele a *Kuun-kódeuxe*; az ekkor írt szövegben található) nem egy ma már ismeretlen kéziratból másolták át, hanem a szájhagyomány őrizte meg. Vagyis ún. „kollektív termék” is lehetett. Alakíthattak, módosíthattak rajta, mint minden szájról-szájra terjedő mesén vagy népdalon.

Mindazok, akik a *Cantiót* a XVI. század közepének legszebb históriás énekeként tisztelik, véleményüket a cselekménybonyolítás természetességére, az

előadásmód tárgyilagosságára, a mértéktartó jellemzésre és a remek helyzetekre alapozzák. Ilyen szempontból csakugyan tisztos hely illeti meg a század költészetében. Értékét nemcsak az utókor tudós kutatói méltányolták; felfigyeltek rá az egykorú énekszerzők is. Így például a *Nikolsburgi Névtelen* 1568-ban írt *Igen szép história a Kenyér-mezején Kenessy Pálnak és Báthory Istvánnak a törökökkel megvívásáról* című műve is több, a Cantióban is fellelhető motívumra épített. Két hőse van annak is, sőt hasonló sors és szerep jutott osztályrészül is nekik. Kinizsi (Kenessy) Pál ugyanolyan türelmetlen aggódással keresgéli a holttestek között megsebesült, már-már alig élő barátját: Báthoryt, akár Beke Pál Hegedűs Jánost. Még a szava is ugyanaz. Ezt pedig nem lehet egyszerűen megszokott költői sztereotípiának felfognunk — a többi kortárs históriás ének nem igazolja ezt.

A *Cantio de militibus pulchra* — mint láttuk — egyértelműen azt tanúsítja, hogy a gyulai végvári vitézek nem szerették „büszke és nagyravágyó, pompakedvelő” kapitányukat, ki — az egyik történetíró szerint — „a katonáságnak sem jó, sem rossz értelemben nem volt példája.” Jó emberismeretüket a vár gyászos feladása is erősíti. A valós helyzetet nehéz lenne ma már hűen rekonstruálni. Egymásnak ellentmondó feljegyzések zavarják az egyértelmű fogalmazást. Abban azonban mindenki egyetértett, hogy a csatározásokban a maroknyi magyar sereg nagyszerűen helytállt, mint ahogy abban is, hogy a szigetvári hős: *Zrinyi Miklós* által gyulai várkapitányságra ajánlott *Kerecsényi* a vallató időben gyávanak és hiszékenynek bizonyult. *Forgács Ferenc*, összehasonlítva az egyszerre vívott Sziget és Gyula erejét és helyzetét, azt állította, hogy „a két vár védműveire, fölfegyverzésére nézve egyenlő, de Gyula őrsége, a parancsnokot kivéve, különb volt” *Istvánffy* is azt mondja, hogy Kerecsényi „nagyon vitéz lovasparancsnokokkal”, nála képzetesebb tisztekkel (*Geringer* és *Hupparott* századosok; *Olcharovics Demeter*, *Hennyei Miklós*, *Marinics Ferenc*, *Jász Lukács*, *Chyczy János*, *Balázsdíák Márton* stb.), és sok olyan harcra kész katonával rendelkezett, akiben „tüzes fiatalság, erő és lelkesedés” edzette a nemes elszánást. Közülük többen meg is tagadták a várfeladás Kerecsényi által előterjesztett feltételeinek az aláírását. A dicső halált többre tartva, mint a gyáva megadást, elszántan védelmezték elvüket:” Nem szabad ily nagy gonosztettet elkövetniük, amivel egész Alsó-Magyarországot a keresztény nevezet ellenségeinek szégyenteljes és gyalázatos megegyezéssel kiszolgáltatnák; őket is, mint azt *Losonczy* és a temesváriak példája mutatja, majd levágják és lekaszabolják, s hiszékenységükért keserű halállal lakolnak meg.” A kétségbeesett Kerecsényi nem hitt nekik. „Makacsul és szívósan kitartott nemtelen szándéka mellett”, s a lovasság parancsnokát: *Brebiri Györgyöt* elküldte (más verzió szerint titokban nyílvesszőre erősített levelet juttatott el) *Pertaf*hoz, hogy 8 napi fegyverszünetet kérjen, s a vár tisztességes feladásáról tárgyalásokat kezdjen. *Pertaf* — ahogy *Istvánffy* írja — „nem kevésbé csodálkozott a parancsnok gyávaságán”, és *habozás nélkül* megadta a fegyverszünetet. Saj-

nos, a tiltakozó *Chyczyék*nek lett igazuk. Kísértetiesen megismétlődött Gyulán is *Losonczy István* és a temesvári hősök tragédiája.

Más részről tény az is, hogy a várért vívott harc páratlanul kimerítő és öldöklő lévén, szinte pihenni sem tudott a várórség. A megrongált bástyákat és párkányfalakat minduntalan javítani, reparálni, a meghalt vitézeket temetni kellett. A hatalmas fegyveres erővel rendelkező *Pertaf* (*Zrínyi*, a költő *Petrafnak* írja) folyton váltogatta harcoló egységeit, „időt és kegyelmet nem adva”, állandóan „friss, érintetlen csapatokat” dobott a küzdelembe. A jó kéthetes készenlétbe és a hosszú, másfél hónapos ostromba (július 17-től szeptember elejéig tartott a hadakozás) belefáradt a várórség. Olyan nagy méretű volt a véráldozat, hogy „a vár körül heverő több ezer temetetlen holttestből kiáradó rettenetes bűz (is) elviselhetetlen” lett. „Az ellenség már oly közel ért a várhoz sáncaival — tudatta *Fröhlich*, a luteránus pap a besztercebányai lelkész-bírával —, hogy egymást dobálják kövekkel, a tatárok meg mérgezett nyilakkal zavarják a védőket. A helyzet igen komoly, *denn Julia ist an der Granitzen das festeste Schloss*, (minthogy Gyula a határőrvidék legerősebb vára) és ha elesik, általános csüggedés lesz az eredménye.”

Fröhlich augusztus eleji tudósítása szerint — amelyet lehet, hogy a várkapitány szája íze szerint fogalmazott — a harc győzelmes folytatásának szinte semmi esélye nem volt már, holott jó három hétig ellenállt még a vár. Sajnos, a megrémült *Kerecsényit* — aki saját vára és tábora pusztulását felnagyítva látta, s többé „nem erényéből, nem is katonai tudásából merített erőt”, hanem hazája iránti kötelességét feledve, állandóan fiatal felesége: *Tersáczky Klára* nevét sóhajtozta, csak a saját megmenekülése foglalkoztatta. Szomorú tragédiája, hogy egyetlen életben maradt katonája sem volt hajlandó védelmére kelni. Így aztán *Miksa* király, aki előtt terjedelmes levélben próbálta igazolni ártatlanságát, hivatkozva „a hosszú ostrom alatt tanúsított kitartó ellenállására, 14 roham hősi visszaverésére” és több ezer török meggyilkolására, is *hítségő árulónak* tekintette. Nem is tett a megmentéséért egyetlen lépést sem. Az utókor is bűnösnek tartotta, és kizárólag hős katonái előtt hajtotta meg az elismerés zászlaját. A költő *Zrínyi* is mélységesen elítélte, s tettét egyenesen a *nemzet meggyalázásának* minősítette. Sorsát nem bánta, sőt megérdemeltnek, az élet igazságszolgáltatásának fogta fel. Fő művében: a *Szigeti Veszedelem*ben ekként emlékezett meg a „szép fejér kúfalú”-nak hitt gyulai vár elestéről:

Szorgalmatos vala Szulimán utában,
Hamar Drinápolybul jöve Fejérvárban,
Még Drinápolbul küldé előjáróban
Petrafot, hogy Gyulát szállná meg útjában.

Petráf nénje fia volt török császárnak,
És nagy beglerbégje az Görögországnak;
Szultántól küldetvén négyezer jancsárnak,
Parancsola huszonötezer kopjának.

Harminckétezer török megszállá Gyulát,
Petraf besáncolá az maga táborát,
Negyven ágyuval kezdé törni bástyáját,
És földre rontani szép fejér küfalát.

Kerecseni László volt benne kapitán;
De kapitán nevet nagy gyalázatossan
Hordozta, Gyula várát hitre megadván,
Magát is, nemzetünket is meggyalásván.

De vette érdemét rossz emberségének,
Meglátá igazságát Petráf hitinek.
Vitézivel együtt fogságban vetteték,
Melyből szabadságokat soha nem érek.

Esztelen, ki hiszen az török hitinek;
Főképpen életét ha bizza töröknek:
Török, megállani szavát, tartja bűnnek,
Főképpen hogyha mit ígér kereszténnek.

Forgasd föl az egész magyar históriát:
De még az régít is, az görög chronikát,
Meglátod, hogy török ollyat nem fogadhat,
Az kit ü tenéked örömet megáll s tart.

Nemes Vörös Mihály „Hód vize partyán” írt, nyomtatásban először 1807-ben megjelent históriája: *A bajnokok Vég—Gyula várában* is az egyszerű katonákkal együtt érző, kisebb rangú vitézek: elsősorban *Toronyi Tamás* és hű kísérelője: *Vastag Pál* hősi bátorságát dicsőítette. A „nyúl szívű” várkapitány jelentéktelen, szánalmasan kisszerű mellékszereplővé törpül itt, ki sohasem ad példát a katonai erényekről, nem szerepel egyetlen hősi „kiütés”-ben sem. Kezdetről fogva a vár feladását ajánlja, s csak elszánt tisztjei és vitéz katonái akadályozzák meg tette korai elkövetésében.

A görög és a római mitológiai elemekkel (Ceres, Bachus, Mars, Herkules, Hektor, Boreas) díszített, 9 részre tagolt versezetnek nem is Kerecsényi, hanem Toronyi Tamás az igazi hőse. Reá hallgatnak, vele azonosítják magukat a

többiek, ő a magyar virtus eszményi megtestesítője, őt tekintti igazi ellenségnek a török, s méltó ellenfélnek maga a szultán is, aki kedves vezéreinek (*Kucug basa, Szulficsár, Ilián, Eligán*) fogságba hurcolása, illetve halála miatt a végső leszámolás parancsával küldi *Pertáfot* és nagy seregét Gyula alá.

Már az első perctől kezdve nem lehet kétséges, hogy *Nemes Vörös* nem tévedésből, nem is valami késleltetett expozíció kedvéért állít *Toronyi Tamás* emberfeletti erejének, bátorságának, vakmerőségének, Dombegyháza, Tamáshida, Gyapjú és Kétegyháza mezején vívott győzelmes párviadalainak emléket műve első fejezeteiben, hanem hogy maradéktalanul elhitesse, és elfogadtassa olvasóival — ő és nem Kerecsényi a vár igazi feje. Hogy tőle függ minden, úgyannyira, hogy Kerecsényi is csak az ő szerencsétlen halála után mer árulásra vetemedni, s adja föl gyáván és hiszékenyen a várat, megszegyentve vele a vitéz katonák hősiességét is. A történelmi realitás ezzel a művészi igazságszolgáltatás törvényének engedelmeskedik, s jobban kiemeli *Vörös* célját, a mű kezdettől fogva érzékeltetett szándékát és eszmeiségét. Azt a nagy különbséget, amely a nép, az egyszerű katonák önfeláldozó hazaszeretete és a főnemes kapitány hazaáruló hitványsága között fennáll. Szerencsés és nem kis költői talentumra, pompás művészi érzékre vall az a megoldás is, hogy a rettenthetetlen hőst, Toronyit nem földi erő győzi le. Az omló várfal temeti maga alá, amikor öldöklő csatáját *Pertáf* kardforgatásban kiválóan képzett fiával vívja. Buta, értelmetlen halála felfokozza az érte is bosszút állni akaró gyulai vitézek erejét. Szenvedélyes elszántságuk, bátor önfeláldozó harcuk avatja őket a végvári harcok erkölcsi győzteseivé, méltókká az utókor tiszteletére és hálájára.

Nemes Vörös Mihály jó dramatizáló -megjelenítő erővel írt, színes leírásokkal tarkított, de meg-megdöccenő ritmusú verses krónikájában életre kelt szinte az egész vidék. A már említett községeken kívül — mintha geográfiai ismereteit is igazolni akarta volna az énekszerző, aki Borosjenőt tévesen már a gyulai vár eleste előtt török kézben tudta — a következő falvakat és pusztákat sorolta fel: Csomorkány, Fecskés, Szöllős, Kígyós, (Vásárhely) Kutas, Újváros, Bánhegyes, Gerendás, Orosháza (Oroszok Háza), Szentés, Szenttornya, Kiseccserd (elpusztult falu: Ecser) Derekegyháza (Gyerekek Háza), Varsány (Gyulavarsánd). Jellemző módon Békést, Berényt, Csabát és Szarvast nem, holott tudvalevő, hogy Békésen és Szarvason a gyulai várnak elővédjeként sánc is állott.

A vár története máig foglalkoztatja a környék íróit és költőit. A felszabadulás után *Ivanus Illés* drámát és regényt, *Bálint Tibor* pedig verses elbeszélést írt róla, ügyesen támaszkodva mind a régi történelmi kútfőkre, mind az irodalmi hagyományra. A gyulai vár regényét írja *Dér Endre* is.

Körösközi iskolák a XVI. században

A körösközi iskolázás gyökerei mélyebbre nyúlnak a reformációnál. *Scherer Gyula város történetét* tárgyaló műve I. kötetében már a XVI. században feltételez egy olyan városi iskolát, amelyben nemcsak a vallástant, az egyházi éneket és a latin nyelvet tanították, hanem a „kézművesek-iparosok” számára nélkülözhetetlen írást, olvasást, számolást is. Elképzeléseit arra alapozta, hogy a plébániák mellett olyan iskolák is létesültek, ahol a kolostori nevelés egyoldalúan vallásos jellegén túl a világi pályán elhelyezkedni akaró fiatalok számára egyéb hasznos alapismeretet is tanítottak. *Implom József Gyula város története szemelvényekben I.* (1313—1695) c. művében *Scherernél* óvatosabban fogalmazott már. Mindössze a gyulai vár eleste előtti fél évszázadra: a ferences kolostor fénykorára figyelmeztet, okkal állapítva meg, hogy ekkor „a gyulai iskolák messze földön híresek voltak”. Arra vonatkozóan, hogy a mai Békés megye területén lévő monostorokban, pl. a nagy hírű Vésztő-mágori (nemzetségi) Csolt-monostorban folyt-e valamilyen világi jellegű oktatás, sem *Bunyitay Vince* műve (A váradi püspökség története I—III), sem *T. Juhász Irén—Kristó Gyula: Vésztő a középkorban* c. tanulmánya (megjelent 1973-ban a *Vésztő története* c. monográfiában) nem ad pontos választ. A váradi püspökség történetéből csak annyit tudunk meg, hogy a kolostorokban általában reggel nyelvtan, déltájban szónoklat és gondolkodástan, délután pedig a latin nyelv jobb kiejtésének elsajátítása végett a szavalás volt a tantárgy. Éneketzenét csak az ünnepeket megelőző napon tanítottak. *Scherer* a Benedek-rendi kolostorok életrendjének ismeretében úgy véli, hogy Gyulán a ferencesek előtt letelepedett bencések „aszkéta gyakorlatok és a tudományok művelése mellett irtották az erdőt, szárították a vizeket, gyümölcsfákat ültettek s így a mezőgazdasági kultúrának is terjesztői voltak.”

Implom a ferences iskola dicséretét a *Corvin*, majd a *Szapolyai* család szolgálatában álló *Szerémi Györgynek* és a reformáció egyik legmarkánsabb egyéniségének: a „tudósnak, költőnek egyaránt kiváló” *Szegedi Kis Istvánnak* gyulai iskolázására alapozta. Ezt *Szerémi* esetében a XVI. század első évtizedére, *Szegedi Kist* illetően pedig 1525-re tette.

Sajátos egyéniség volt mindkettő. *Szerémi*, ez a nehezen olvasható, hanyag írású, gyöngye latin tudású történetíró például sok gondot okozott a maga hi-

hetetlen karrierével a középkori történelem nagy kutatóinak. *Bunyitay* szerint „szinte megfoghatatlan, hogy még a legelemibb nyelvtani szabályokat se kövesse írásban az, aki — mint György áldozár — teljes életét főpapok, királyok udvarában tölté, s emlékirata szerkesztése előtt a bécsi egyetem előadásait is hallgatta”. *Fraknoi* emiatt nem is hitt abban, hogy a királyi udvarban nevelőként dolgozhatott. *Marczali* egyenesen a „legbarbárabb latinságúnak” tartotta „*Magyarország romlásáról*” írt történeti művét. Ijesztő grammatikai hibáit, a magyar nyelvtani rendszerhez és mondat szerkesztési szabályokhoz szolgáiban alkalmazkodó népi latinságát az irodalomtörténész *Horváth János* is súlyos kritikával illette, s a tévesen alkalmazott nyelvi tények, kifejezések garmadájával igazolta tudóstársai elmarasztaló ítéletét „*A reformáció jegyében*” című hézagpótló munkájában. A tudósok megállapításával felesleges és hiába való lenne perbe szállni. Minden szavuk igaz. Igaz azonban az is, hogy a kor jó humanista latinsággal író, nagy tekintélyű történetíróival: *Brodarics Istvánnal*, *Verancsics Antallal*, *Istvánffy Miklóssal*, *Szamosközy Istvánnal* és *Forgách Ferencsel* szemben az ő pletykaízü, szenvedélyesen elfogult, mindenkiben „gonoszsgot szimatoló”, torz értesületekre építő, víziókban, babonákban, látomásokban gazdag történeti műve tárja — mindezek ellenére — a leghűbb, leghitelesebb képet elénk a XVI. század első felének feudális anarchiájáról, a bomló ország elképesztő társadalmi viszonyairól. „Élmény, néphit és valóság” keveredik történetében. Kora minden lényeges eseményéhez van hozzáfűzni valója. Hol a személyes jelenlét, hol a hiszékeny, jól értesült ember szavával ismertette őket. Így aztán még saját urát: *Szapolyai Jánost* is elítélte *Dózsa György* félrevezetéséért és brutális kivégzéséért.

Gyuláról többször is megemlékezett krónikájában. Nemcsak *Corvin Kristóf*, *Erzsébet* és anyjuk: *Frangepán Beatrix* haláláról és temetéséről számolt be, (utóbbi kettőn diáktársaival ő is zsoltárokat énekelt), hanem — mint a kíséret tagja — *János király* 1533-ban tett 3 napos gyulai útjáról is, amikor *Czibak Imre* — csalárságot sejtven a látogatás mögött — nem ereszte be a királyt a várba, hanem csak a „parokusnál” rendelt szállást neki. De szólott a Gyula várában lakó *Szerecsen* (Fekete) *György* pribék törbe csalásáról és *Izabella* királyné 1541-es gyulai tartózkodásáról is. Ekkor temettette el két úrhölgyét a Lippára költöző királyné, kik a pestis áldozatai lettek.

Korunk joggal tartja fontosnak és érdeklődésre számot tartó írásnak *Szerémi* osztálykorlátokat nem ismerő, mondaízü történeti művét. Plebejusán népi állásfoglalásaiból a XVI. század közhiedelmét, népi gondolkodásmódját, urakkal szembeni vélekedését ismerheti meg. Olvasmányosabb jóval a már említett tudós történetírók emlékiratainál, erőteljesebben vall szerzőjének sajátos szubjektívizmusával és énközpontúságával a nép és a haza iránti szeretet erejéről és szépségéről. Megkérdőjelezhető tudományos színvonalától és gyenge latinságától függetlenül is az emberi egyéniség felszabadulását és a társadalmi haladást elősegítő humanizmus értékes termékét tiszteljük benne. Olyan em-

ber munkája, aki iskolai tanulmányai és nagy személyes sikerei ellenére is hű maradt a néphez. Megőrizte plebejus kötődését és népi látását.

A kiváló hittudós és zsoldárszerző *Szegedi Kis István* protestáns hitre térése előtt 20 évesen volt tanulója a gyulai városi iskolának. Később — buzgalma és rátermettsége elismeréseként — a „kisebb gyermekek tanítója” lett. Szerethette a várost, s úgy tűnik, az is őt, hiszen 1545-ben újra itt találjuk, mármint a luteránussá lett Gyula lelkészét és iskolamesterét. Közben megjárta Krakkót és Wittenberg egyetemét, ahonnan mint a *megigazult* hit papja, doktori címmel tért haza. A protestáns egyháztörténet úgy tartja számon, mint *Melanchton* legkiválóbb magyar tanítványát.

Zaklatott peregrinus sorsra kárhoztatta az élet. Alig több mint negyedszázad alatt tizenkét község parókiáján fordult meg. Mennie, menekülnie kellett állandóan üldözői: a törökök és a katolikusok elől, annak ellenére, hogy maga volt a megtestesült szeretet. Következetes patriotizmusa, a felismert igazság melletti bátor kiállása azonban minduntalan bajba sodorta. Többnyire a hódoltsági területen működött, egyszerre ellátva a papi és az iskolamesteri hivatás feladatait. Mint költő, a zsoldár- és a jeremiádköltészetben alkotott maradandót. Az egyéni érzés közösségi erejűvé vált lantján; verseiben csodálatos egységet alkotott a nemzetivel a vallásos érzés: a „magyar siralom” és az Istenbe vetett hit. Erős patriótásága minduntalan áttörte a vallásos költészet biblikus motívumkincsét. Hazafias érzéseinek nem tudott határt szabni, nem tudott parancsolni a versíró-versszerkesztő fegyelem. Nem kis dolog ez, amikor az énekszerzés szinte hivatalos kötelessége volt a prédikátoroknak, s ennek eredményeként jóval nagyobb jelentőséget kapott a zsoldároknak a tudomány, a hitelemzés, az egzegézis, mint a költői ihlet. Az ő énekeiben a magyar nép sóhaja, a három részre szakadt ország állapotán való aggodás és kesergés jelentette a vezérdallamot. Más szóval: a parttalanul áradó honfibanat.

Jeremiádját: „*A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásairól*”-t, amelyet ma többen elsősorban *Klaniczay Tibor—Horváth János* szerint *nem elégséges indokkal* — *Szegedi Gergely* művének tartanak (az akrosztikonból csak *Szegedi* olvasható ki), különösen erős patriotizmus és példamutató népszerűtelt jellemzi. Fokozatosan mélyülő-súlyosodó képeiből az ellenség iránti gyűlölet tüze árad. Komor hangulat, a tehetetlenség érzésének tompa fájdalma, kínzó vigasztalhatatlanság, keserű panasz és féltő aggodás lép szoros egységre itt, és tör utat a szívhez. Igazi költő tudatja benne reális hangvétellel, fejlett megjelenítő készséggel a kor még kellően ki nem munkált nyelvén nehéz gondjait. Tömör stílussal, egyszerű, mégis egyéni ízlést láttató költői eszközökkel előadott mondandója döbbenetes hatást kelt. A szerző — bármelyikük volt is — elementáris erővel tudat a Gyula vára ellen irányuló, 1566-os török hadjáratot támogató, portyázó tatár sereg Tokaj környéki kegyetlenségéről, a rabságba hurcolt férfiak, nők, gyermekek tragikus kiszolgáltatottságáról, szármalmas sorsáról. Például így:

Gyenge, szép szüzeket rontanak és vesztenek,
Nagy-sokezer szüzet ők megszöplősítenek,
Ki miatt szegények, nagy szégyenletekben,
Nagy-hirtelen meghalnak.

Ruhájokat rólok éktelenül levonják,
Az szegény rabokat mezítelenül hagyják,
Mint egy sereg csordát, az tatár-ostorral
Előttök hajdolgálják.

Vagy:

Nagy-sírván anyjoknak az gyermekek kiáltnak:
„Adnál vizet innom, édesanyám!” — azt mondják:
Ő édesanyjoknak csaknem hasad szívek,
Hogy csak azt sem adhatják.

Nagy-undok étellel szegény rabokat tartják,
Az lóhúst fővetlen őeleikbe hányják,
Az csikók vérével, kacolák tejével
Szegényeket itatják.

Majd pedig:

Nehézkes asszonyok, kik köztök szülnek vala,
Gyermek lábát fogván az Tiszába vetik vala,
Kőszívnek mondhatjuk, kinek szíve rajta
Nem keseredik vala.

Szégyeljük mondani: menyeken, leányokon,
És gyermekeken, szép asszonyi állatokon,
Az minemő szeplők ő rajtok lettenek, —
Kéért, isten, verd torkon!

Érthető, ha nem tud megnyugodni a lélek ilyen és ennyi embertelenség látán. Pöröl is a költő egy pillanatig istenével, szinte felelősségre vonja:

Mit téssz, uram-isten, fiadnak életével,
Házastársainknak megfertezett testivel;
Ha nem marad együtt az istennek lelke
Az fertezett lélekkel,

hogy aztán lázongó lelkét lecsendesítve, vigaszt keressen a tehetetlen porszem-
ember kiszolgáltatottságának és gyengeségének tudatában, isteni próbának
fogván fel a sok kint és megpróbáltatást:

Sárok vagyunk, uram, veled nem pörölhetünk,
Te szolgálád lévén csak fejet kell hajtanunk,
Keseredett szüüből az mit mostan szólunk,
Megbocsássad minékünk.

Sajátos módon mégsem ezzel a felemelő, imádságos érzéssel és gondolattal
zárul a vers. Az elnyomók igája alatt nyögő, pusztuló nép és haza sorsáért aggó-
dó sebzett lelkű költőnek nem ad megnyugvást a hit. Isten könyörülő szerete-
tének szerteáradását és gyors közbelépését sietteti, sürgeti a pogány török elle-
nében a kereszténység védőbástyája: Magyarország védelmére. Ezt sugallja a
lezáró versszak kettős irányzatú mondanivalója, s annak vitázó, profán hang-
vétele:

Az kegyetlen nemzet lám el akar fogyasztni,
Oly sebes haragját azért kezdi mutatni:
Ideje léssen már néked is, úristen
Mirajtunk könyörűlni.

A gyulai lutheránus iskola sikeresen folytatta elődjének, a ferencesek jóhírű
tanodájának elismert tevékenységét. Messze földről felkeresték. Még Abaújból
is, például a Massayak támogatását élvező *Szikszai Fabricius* testvérek: *Balázs*
és *Demeter*. Az irodalomtörténészek körében gyakran találkozhatunk olyan né-
zettel, hogy a két név, tudniillik a Balázs és a Demeter egy személyt takar.
Minthogy azonban *Balázs* (Vazul) *Mágocsy*, *Demeter* pedig *Kerecsényi* ösztön-
díjával más-más időpontban járt Wittenbergában, továbbá mert külföldi út-
járól hazatérve, Balázs 1561-ben már sárospataki professzorként részt vett a
tarcali zsinaton, míg testvére mint gyulai luteránus tanító ekkor írta első
Kerecsényit dicsőítő versét, amellyel a várkapitány ünnepélyes beiktatását
köszöntötte, és csak ez után ment ki a protestantizmus központjába — felte-

hetően versével érdemelvén ki Kerecsényi anyagi támogatását — ezt a teóriát el kell vetnünk. Mellettünk szól az is, hogy *Szikszai Fabricius Demeter* közvetlenül hazaérkezése előtt, 1563-ban Wittenbergből újabb latin nyelvű dicsimusszal köszöntötte urát. Ebben szeretettel gondolt vissza a „dús és jeles” Gyula szorgalmas népére, mely széles körben űzi a kereskedelmet. Felvillan előtte a „kettős Körös övezte” város szépsége, az áldott szőlőhalmok, a gyönyörű virágoskertek, az ízlésesen épített templomok, a nemesi paloták látványa, mindenekelőtt pedig a vitéz kapitány és az áldozatkész *Massay Imre* alakja. A *Rácz Károly* szerkesztette: *A zarándi egyházmegye történetében* (megjelent 1880-ban a megyénkből Aradra áttelepült *Réthy-nyomdában*) fellelhető magyar fordításból ilyen kép tárul eléink a várról, a környék természetes biztonságot adó lehetőségeiről és a két patrónusról:

... tudományom s jó erkölcsömnek Mecénásit
Legfőbb mérvben a vár bírja erődei közt.
Már ötször fordult meg az év, a mikor Gyula engem
Tápláló kebelén ápola és nevele.
S gyermekek elméjét s szívét képezve, nyerém meg
A tudós tanoda tiszteletét s jogait.
Jól van! mert hogy külföldet módom vala látni,
Annak most teljesb mérveit érzi erőm,
Mert elküldte a dús Gyula engem az Albisi révhez,
S bőkezű és nyájas volt tanulásom iránt,
Mig könnyű szekerén kétszer fordula az év meg,
És a harmadik év két hava is tovaszállt!
És teneked *Kerecsény László!* most tiszteletedre, —
A kit a fegyver övedz; zengnek a lant-idegek!
Mint föld súlya: aként bétölti királyi erődjét —
Nagyságos czimed, — ő Gyula várnak, imé!
Már nagy tisztesség készül néked, fejedelmi
Férfiu! s bétölti Északot s Ármániát.
Ifjaidat te magad kormányozod a tiszta tanokban,
A te segélyed után nyerhetik a tudományt.
Ésszel munkálsz és fegyverrel vívsz a hazáért,
És a török véres fővel iramlik odább!
Zeng neked is szép hirü *nemesség!* mert tudományom
Legfőbb oszlopa vagy! — háladal, üdv, s köszönet!
A kit erényekkel díszít a jeles Gyula, a nép
Nagy tömegével mind, Krisztus! ezek tied.
Tégedet illet előbb dicséret *Massay Imre!*
Kinn a dicsőség nagy fénye körülsugárol,

Mert rég méltó vagy te *azon versekre*, miket bár
 Én nem elég csínnal néked írék *ezelőtt*.
 S most méltatlannak ne tekintsd a feléd röpülő dalt,
 Tisztultabb irály jelzi ez elmeművet.
 A te csinos palotáid Váradot is diszesítik,
 Melyet is árával kétfelé metsz a Körözs.
 Ámde tudós módon leírom néked a mi Gyulánkat,
 Minthogy sok helynél ismeretesb ez a föld.
 Ugy vélem, hogy ez a magyar *Alföld* legközepén áll,
 S mint a híres Buda, néz sík mezeidre alá.
 Mert hisz aranyszínű fővenyet ver a két Körözs árja
 Ott, s a város két oldalait köríti.
 Sőt e városnak jól épült vára hatalmasb,
 Mit csak megfeszített szorgalom építé fel.
 Ezt a vitéz Gyula építé vala, hajdan a síkon,
 Egyike a szittyák hősi vezéreinek.
 Itt Ceres és Bachus is dús, bő adományait osztja,
 Semmi hiányt nem lát étel-italban a test.
 Mert mit a báróság s vad Mokra hegyalja teremhet,
 Teljes bővében mind Gyula kapja meg azt.
 A sík föld is az ő termését gazdagon adja
 Jó művelés által bőven ereszt a kepe.
 Ám van elég járhatlan hely, hol biztos az ember,
 S két ellenszomszéd közt, veszedelmes az út,
 Mert észak felé mind magyar atyjafiára tekinthet,
 Kiknek hűsége nyújt nekik új örömet.
 Délen agyarkodik a bősziült tar, vallva kudarczot,
 Kóbor terveinek kézre nem áll ez a hely,
 Mert e helyen nem olyan szellő leng! itt a vitézség
 Lángol a keblekben s honszerelem tüze ég.
 Van természettől s mesterséggel sok erőssé
 Tett hely, mely bizton védi a harcziakat,
 Mert a széles síkokon át vont kőfalak, árkok,
 S örvényző vizek a város erődei, mind.

Sajnos, *Szikszai Fabricius Demeter* életére vonatkozóan nincsenek további adataink. Azt sem tudjuk, vajon követte-e testvérét, a szótárkészítő *Balázst* Sárospatak vidékére, vagy esetleg Gyulán várta be a végső pusztulást. Latin nyelvű verse az első olyan költői alkotás, amely részletesebb képet ad, — talán kissé eszményítettet is — a XVI. századi városról és várról. Ezért érezzük szükségesnek, hogy ennyit idézzünk belőle.

A gyulai iskolához kötődik a nem mindennapi sorsot megélt dombegyházi születésű *Balsarati Vitus János* gyermekkora is. Feltehetően ő volt az iskola legtehetségesebb tanulója. Édesatyja *Vitus Lukács* a *Jaksits* család nagylaki várkastélyának egykori kapitánya, egy dombegyházi rokon látogatásakor esett feleségével a portyázó törökök fogságába. Őt — a 3 hónapos gyermeket — a felgyújtott égő házból bölcsőstől együtt egy török mentette ki, meghallván keserves sírását. Majd 3 nappal később, a törökök elvonulása után *Fodor Ferenc* talált rá, és vette magához, felismervén benne unokaöccsét. Felfogadott dajkája lakóhelyének (Balsarát, Bassarág) a nevét aztán élete végéig előnévként használta. Nevelésének anyagi gondját a vár tulajdonosnője: *Jaksits Péterné* (Anna) vállalta magára. Ő adta előbb a jó hírű gyulai, majd később az erdődi, a nagybányai és a sárospataki iskolába, hogy az említett helyeken a kiváló iskolamester *Kopácsy István* keze alatt nevelődjék.

Lánya anyagi támogatásával aztán Wittenbergbe is kijutott, ahol bölcsészdoktori címet nyerve, annyira kivívta *Melanchton* elismerését, hogy az — látva a természettudományok iránt megnyilvánuló bugzó érdeklődését — meghalt úrnője helyett más patrónust keresett neki, hogy orvossá képezhesse magát. Így jutott ki Bolognába és Padovába, ahol 4 évi tanulmány után olyan hírré lett, hogy protestáns létére 6 hónapig még *IV. Pál pápa* udvarában is alkalmazták. 1560-ban hívta haza patrónusa: *Perényi Gábor*.

Leghíresebb művét sokáig őrizte a sárospataki könyvtár kéziratára. Kár, hogy elveszett. „*A magyar Chirurgia, azaz a seb gyógyításainak mesterségeiről írt négy könyvek*” eltűnése ugyanis szinte pótolhatatlan veszteség mind a betegségek korabeli diagnosztizálása, mind a gyógy módok leírása szempontjából. Sok mindent tisztázhatna számunkra a XVI. század sajátos gondolkodásmódjára, népi szokásrendszerére vonatkozóan, hiszen ekkor a sötét babonák sűrű köde vette körül az állat- és növényvilágot. Az élettan megmosolyogtató tudománytalan megállapítások tömkelege volt. A férgeket, a rovarlárvákat sőt még az angolnát is — *Arisztotelesz* nyomán — az iszapból, a méheket — *Vergilius* elképzelései szerint — a döghúsból származtatták. *Ovidius* nézeteit akceptálták, amikor a békát iszapból, az apró állatocskákat a szétázó testekből eredeztették. Ezek a tévtanok a köznép körében elterjedt egyéb babonákkal együtt annyira befészkeltek magukat a tudatba, hogy még 1675-ben is megjelenhetett olyan tudományos fejtegetés (a *Bochartusé*), amely szerint a dolgozó méh a tulok húsból, a hím a lóhúsból, a lódarázs az öszvérhúsból, az apró darázs a szamárhúsból származik. De ezekhez hasonló tudománytalan megállapításokat le lehetünk *Apáczai Csere* nagy tudományos értéket képviselő *Magyar Enciklopédiájának* biológiai fejezetében is.

A boszorkányperek, babonás hiedelmek, sajátos gyógyítási módok, rontások, szemverések, kuruzslások, ördögi kísértések világában *Balsarati Vitus* könyve kiváló tudománytörténeti alapot adhatna annak a reális értékeléséhez, milyen

szintet képviselt a *Vesalius* tevékenysége révén (őt is hallgatta Olaszországban) új lendületet kapott orvostudomány.

Mindössze 46 évet élt. Emlékbeszédet sógora: *Szikszai Fabricius Balázs* mondott felette; *Beregszászi Péter* pedig görög és latin nyelvű gyönyörű epitafiumban siratta el a pataki főiskola kiváló professzorát. A 4 sorral hosszabb s mondanivalójában is más görög sírverset *Weszprémi István* orvosi életrajzokat rögzítő hézagpótló művének 1960-as új kiadása számára *Kövári Aladár* fordította le. Mi a klasszikus motívumokkal (Apollon, Paeon = gyógyító isten, Pieridák = múzsák, fönix stb.) felékesített latin nyelvű sírversét közöljük *Tóth István* fordításában. Ezt a *Balsarátit* messzemenően tisztelő *Bod Péter Magyar Athenásának* 1982-es kiadásához készítette:

Mint gyönyörű fa — amelynek még be nem ért a gyümölcse —
Északi szélvészről mély szakadékba zuhan,
S széttöredezve, az ágaival beborítja gyümölcsét,
Mely lent szertegurult, s porba hever teteje;
Éppenúgy Vitus is túlzottan időnek előtte
Hunyt el Apollónak hírneves éke gyanánt.
Ó, a hanyatló országnak be hatalmas a veszte,
És a szegény község mennyire romlik ezért.
Pieridák kara gyászold, rendre zokogjatok érte,
Múzsák, s Pannoniánk sírd ki sebesre szemed.
Fáj, hogy a Fönix már nem létezik, és a halottat
Nem támasztja fel az. Mert madarad lebukott.
Fönixed nemrég a nemes dicséreték érték,
S ám az öledből már vitte irigyen a sors.
Balsorsodban nem kapnál te vigaszt a bajodra,
Elnyomod így a vigaszt, míg a kemény iga nyom,
Hogy ne legyen, ki Paeon segedelmével nyavalyánkat
S rettenetes nyomorunk elvegye jóakarón.
Mít se segíthet az emberi kéz már, büszke magyar nép,
Bízd igaz Istenre elhagyatott bajaid.

Balsarátit Vitus tudományok iránti széleskörű érdeklődésének megalapozásában — akár *Szegedi Kis István* és a két *Szikszai Fabricius* esetében — a gyulai iskola komoly alapozó szerepet játszott. Megyénk neves történetírói: *Haán Lajos*, *Karácsonyi János*, *Scherer Ferenc* — rajtuk kívül még körülbelül 20 olyan Krakkóban és Wittenbergben végzett tanuló nevét említik műveikben, akik kizárólag nevük alapján vidékünkéről származhattak, vagy itt tevékeny-

kedtek. Jórészük, mint a verselgető *Valkai Kelemen*, feltehetően a gyulai iskola diákja volt.

A gyulai luteránus tanoda mellett Békésen is szerveződött még egy középfo-kú iskola *Szegedi Kis* buzgólkodása révén. *Szegedi* nagyszerű érzékkel ismerte fel, hogy Békés mind földrajzi, mind közigazgatási szempontból jelentősebb annál, semhogy egyszerű alapfokú iskolával beérhesse. Sokaktól követelt ma-gasabb kultúráltságot itt az élet. Gyula mellett ugyanis Békés volt a környék legfontosabb vízi átkelő helye, a helységet a Mezőtúr — Gyoma — Gyula felé vezető közút egyik legfontosabb állomásának tartották, várkastélya, sánca, mint a gyulai vár elővédje, sokáig biztosított egy elég tekintélyes területnek védelmet és biztonságérzést. Emellett közigazgatási központ volt, sőt egyházi téren is megkülönböztetett rang illette meg: predikátorai közvetlen kapcsola-tot tartottak fenn a tiszántúli reformáció központjával, Debrecennel. Mind-ezekből kifolyóan jelentősége jóval felülmúlta a vele azonos nagyságrendű alföldi településeket.

Ha figyelembe vesszük a portyázó török seregek gyakori betörését és a vár-urak felekezeti hovatartozásától függő anyagi támogatás mértékét és bizony-talanságát, meg kell elégednünk az iskola viszonylag mérsékelt jelentőségével. Hazánkban — ahogy *Fraknoi Vilmos* állítja — a Mohács utáni első félévszázad-ban 125 protestáns, 9 unitárius és 34 katolikus — összesen tehát 168 közép-szintű iskola működött. A protestáns jellegűek szerkezeti—szervezeti felépí-tésüket tekintve, a német példákat követték. A mieink minden kétséget kizá-róan a Wittenbergét, vagyis *Melanchton* és az általa 1528-ban kiadott *Visita-tionsbüchlein* tézisei szerint működtek. A kálvini és a zwingliánus ún. sakramen-tárius irányzat csak a gyulai vár elfoglalása táján kezdett ismertté válni ha-zánkban. Az addig szervezett iskolák szellemi apja *Melanchton* volt. Sárospa-takon is, Debrecenben is (feltehetően ennek volt filiája a békési iskola) az ő irányelvei szerint neveltek. A latinhoz *Melanchton* grammatikáját, *Priscianus* és *Donatus* műveit, illetve *Heyden Sebald Formulae puerilium colloquiorum*át, a számtanhoz *Frisius Arithmetica*ját használták, míg a dialektikát, a retorikát és a logikát *Melanchton* tankönyvéből tanulták.

Mint látható, a melanchtoni iskola sem adott tág teret a reáliák tanításának. Meghagyta tanítási nyelvnek a latint; „a nemzeti” nyelvek még nem voltak alkalmasak a tudományos igazságok megfogalmazására. Szókészletük fejletlen lévén, képtelenek voltak azonos értékű szavakkal és kifejezésekkel helyettesí-teni a latin nyelvű terminus technikusokat. Tény azonban, hogy a megrefor-mált iskola megelégedett alacsonyabb színvonalú latin nyelvtudással is, — így volt ez már korábban a ferenceseknél is; *Szerémi* példája ezt igazolja —, sőt ezt egy *Szegedi Kis*nek és *Sztárai Mihálynak* tulajdonított egyházi jogszabály (kánon) is megerősítette. Ez mindössze azt követelte a paptól, hogy „erkölcsé-ben jó legyen, tudja a magyar írást, értse a kereszténységnek fundamentumát, olvassa a magyar bibliát”. Ez esetben „bátorságosan felszentelhetik”, ezt kí-

vánja az egyházépítés nagy munkája. Itt nincs szó a latinról, mint alapvető fontosságú nyelvi-tudományos követelményről. Ha pedig ennyit vártak a paptól, akkor az iskolamesterrel szemben sem lehetett szigorúbb követelményszintet felállítani.

Bátran leszögezhetjük azt is, hogy vidékünkön — máshol sem — még az alsó fokú oktatás sem tudott gondolkodást meghatározó tényezővé válni. Annak ellenére, hogy *Luther* világosan megmondta: az iskolák márcsak azért is szükségesek, mert az igaz kereszténység, de a gyakorlati élet, sőt az istennek tetsző emberi magatartás is nagyobb műveltséget, magasabb iskolázottságot, fokozott pallérozottságot követel. Más szóval: az iskola elsősorban felekezeti célokat szolgált: ütőképes harci fegyver volt a sokszor késhegyig menő hitviták ideológiai harcában, még hozzá olyan korban, amelyben a gazdasági-politikai érdek az emberek figyelmét már a humanizmus kora óta egyre jobban az égről a földre, a vallásos témákról a világiakra, az internacionális latinról a nemzeti nyelvekre irányította. Tisztán kell látnunk azt is, hogy ez az iskola sem adhatott sok támogatást a paraszti és kézműves ifjak szakmai felkészítéséhez. Az ezekhez szükséges nélkülözhetetlen tudást az iskolától függetlenül, a hagyományok és a szakmai fogások átörökítésével sajátították el, tehát munka közben ismerték meg a természetet, az időjárás, a csillagrendszer tudományát, továbbá a földművelés és az egyes iparágak űzéséhez való készséget és tudásanyagot.

A kor vezető emberei is egyházi érdeket szolgáló intézményként kezelték az iskolát. Szépen igazolja ezt *Szegedi Kis István* és békési iskolájának sorsa. A nagyhírű reformátor egész élete izgalmakkal, félelmekkel volt tele a Tiszántúlon. Csanádról *Fráter György*, Temesvárról *Losonczy István* távolította el társaival együtt, Békésről a *Nagykampónak* gúnyolt, gátlástalan *Aldana Bernát* űzte el, aki értesülvén arról, hogy Szegedi ott telepedett le családjával, vakbuzgóságában rátört, feldúlta lakását, tönkre tette 200 kötetes könyvtárát (egyeseke ezt a *Fráter György* megbízásából kegyetlenkedő *Perusics Gáspárnak* tulajdonították, aki ezen kívül „agyba-főve verte, félholtra taposta” az akkori csanádi papot), s vasra verve, megbilincselve hurcoltatta börtönbe gyulai zsoldosaival, ahonnan az egyik ór — talán régebben tanítványa volt — segítségével tudott csak kiszabadulni. Éjnek idején ment át a Körös túlsó partjára, s mindaddig a nádasban rejtőzött, amíg *Aldana* el nem hagyta a vidéket. Szomorú békési élménye is csak erősítette elhatározásában: itt kell hagynia ezt a hajdan kedves, de gyötrelmessé vált vidéket.

Gyulán mindig szeretettel emlékeztek reá. 1561-ben a várkapitány *Kerecsényi*, értesülve arról, hogy az új pécsi bég több hívével együtt elfogatta, mert nem vittek ajándékot neki, s a börtönben hónapokon át kegyetlenkedtek vele, nyilvános könyörgést tartatott érte.

Békési utódai: Literati Turi Lukács és az iskoladráma-író *Szegedi Lőrinc* az ő szellemében irányították tovább is az iskolát. Utóbbinak *Teophania* (isteni megjelenés) című műve az első magyar drámai próbálkozás volt az 1562-ben

kiadott iskolai színjátszást betiltó egyházi rendelet után. 1575-ben megjelent művét az ajánlásból ítélve 1571-ben, békési lelkész korában készíthette. *Selnecker Miklós* drezdai udvari lelkész sovány mondanivalójú, sötét drámája szolgált alapul hozzá. Az ő műve azonban azáltal, hogy nem kötötte magát szolgáiban az eredeti szöveghez, jelentősebb, súlyosabb lett az eredeténél. A humanista konvenciók és a klasszicizáló kórusok elhagyásával tömörebbé vált. Az eredeti mű katekizáló-moralizáló szándékán sokat változtatott egy-két szereplő — mindenekelőtt Kain — erőből duzzadó, népi nyelven beszélő figurája. Neki lehetett köszönni, — ha tudott egyáltalában érdeklődést kelteni a dráma, — hogy a közönség elviselte a többiek bárgyú jámborságát, túlzó, hihetetlenül naív jóságát. Kainban — akiben a józan paraszti észjárású *Markalf* alakjára érzünk rá —, az író az élet élvhajhászó, határtalan szerelmesét, a század világában szinte valószínűtlen, tudatlan és vásott kölyöktípusát mintázta meg. Élvezzük beszédét és természetes életszemléletét, vaskos realitásérzékét.

Nincs adatunk rá, vajon előadták-e Békésen. Lehet, hogy csak Szatmáron (oda távozott *Szegedi Lőrinc*), s ez magyarázza a nyomtatásban észlelhető 4 éves eltolódást. De hadd idézzünk valamit Kain szavaiból állításunk igazolására: „No am bar dörögjön Adam biro, de ez az en regulam, hogy nagy duskat inni, és frissen tanzolni akarok, iszom, lakom és pallyazoc. Haia leanyoc, most vagyon az arany üdö, eszem-iszom, mig iffiu vagyoc, pokolt az utan könyü meg talalnom. Ely, mig ehetz, hamar elmulic ez kedves iffiusag, agsagra, hurutosra fordul minden előtted, minden iob iámbor volt, apamis mi nalunknal, miért most ilyen szent, io, io, io, el megyec nagy örömmel, hogy az anyam vissza ne hion”.

Három szerény fényforrás — három kislétszámú iskola — tevékenységét ismertettük a szomorú magyar éjszakában. Tudjuk, csak vázlatos jellemzést adhattunk róluk. Sok mindent elsodort a török hódoltság pusztító zivatara. Csak a fennmaradt emlékekre támaszkodhattunk. Tisztelettel és ámulattal adóztunk azok előtt, akik e nehéz levegőjű tragikus korban élni akarásra, plebejus nép- és hazaszeretetre, a kínzó megpróbáltatások férfias vállalására és a tudomány ígésző szépségének a szolgálatára tanítottak, saját példájukkal, életükkel és tevékenységükkel mutatva utat.

Emlékek a török hódoltság korából (1566—1695)

A hódoltsági területen átutazók beszámolóí tele vannak a pusztuló magyarság szánelomra méltó sorsának, keserves életvitelének megdöböntő pillanatképeivel. Nem lehet megindultság nélkül olvasni ezeket. Szerzőik politikai pártállásától, felekezeti-vallási hovatarozásától, társadalmi rangjától függetlenül közös bennük az a mély együttérzés, amellyel a kiszolgáltatót, védtelen nép sorát szemlélik, s az az ellenséges indulat, amellyel az elnyomó török hatalom pusztításait, zsarolásait elítélik. A parlagon hagyott elvadult puszták, ez elnéptelenedő falvak lehangoló, szívszorogató látványa mind a hitevesztett nép reménytelenségének, otthont sirató fájdalmanak és emberibb körülményeket kereső félszeg buzgalmanak a bizonyágtevői voltak. Védettebb vidékekre vágynak innen az emberek. Olyan országrészekbe, ahol nem üznek példátlan emberkereskedelmet a török—tatár rabszolgakereskedőkkel az ügyeskedő, árulásra kész, bectelen élni akarók, akik annyira elvesztették lábuk alól a talajt, oly mélyre sülydedtek, hogy néhány tallérért tulajdon honfitársaikat is képesek voltak a török kufárok kezére juttatni.

A Fugger—Thurzó társaság egyik illusztris tagja, az 1514-ben betelepült *Dernschwam János* — ahogy *Tardy Lajos Régi feljegyzések Magyarországról* című kötetéből tudjuk — 1555-ben készített útleírásában például ezeket mondja: „...a magyarok nem győznek eleget panaszkodni a törökökre, akik ... napról-napra rabolnak embereket, és gyilkosságoktól sem riadnak vissza. Törököt rossz szóval illetni, szidalmazni nem lehet; el kell tűrni minden önkényeskedésüket, még azt is, hogy nyíltan, vagy titkon mindent elszednek. Amit egy török elfogyaszt, azért nem fizet”. Nem sokkal később pedig arról számol be, hogy „a törökök elmondhatatlanul telhetetlenek; amikor a szegény népet már annyira megnyúzták, hogy nincs mit elvenni tőlük, akkor egyiket a másik után elrabolják, majd rabszolgának adják el. Ebből tartják el magukat a törökök, hiszen nem részesülnek olyan magas zsoldban, mint a keresztény katonák”.

A *Verancsics*-vezette konstantinápolyi küldöttség, amelynek *Dernschwam* is tagja volt, nem érintette sem oda- sem hazautaztában Gyula várát és környékét. A jó szemű *Dernschwam* konkrét tényekre és a helyzet valóságos ismeretére építő lehangoló megállapításait azonban nyugodtan vonatkoztathatjuk

a mi vidékünkre is. Olyan általános igazságok, amelyeket népköltészeti emlékeink is hitelesítenek.

Kálmány Lajos, a kiváló néprajztudós Békéssámsonban például a következő, török időköt idéző dalra bukkant:

Csicsiss el, aludjál, te kis török gyerök!
Nekem is vót fiam, szép kis magyar gyerök.
De mikor a török Vásárhelyt bevötte,
Az én kisfiamat böcsöstül elvitte,

Most is megösmerném, ha elébem jönne:
Bal kezint; bal lábán barac(k)mag a jegye.

A bánatos hangú altatódal — *Greguss Ágost*-i értelemben vett tiszta ballada: tragédia dalban elbeszélve — egy török rabságba hurcolt anya fájdalmát panaszolja el. A népdal típusokkal foglalkozó tudósok szerint a közismert fialabolta anya motívum nyomai fedezhetők fel benne. A drámai tömörségű helyzetdal, mint a szaggatott cselekményű balladák, csak sejteti a lényegét: a Vásárhely táján rabságba került, közben török vitézzé s erdült magyar ifjú visszajön, elrabolja saját anyját is, hogy a messze távolban unokájának dajkája legyen.

Nehezen tudhatjuk eldönteni, mennyi „emberség” húzóhatott meg az ilyen tett mögött. Volt-e egyáltalán? Itthon ugyanis állandó rettegésben, örökös félelemben élt mindenki. A zsákmányszerzéssel, rablással, fosztogatással foglalkozó török és tatár martalócok sűrűn benyargalták az egyes vidékeket, s minden ellenszolgáltatás nélkül elvitték a szegény emberek legszükségesebb holmijait is. Ellenszegülni nem volt tanácsos: a tiltakozók kedvét hamar elvették, az illetőket könnyű szerrel móresre tanították a kóbor katonák. Aki önvédelemből visszaütött, örülhetett, ha „cudar veréssel” és vagyona elkobzásával megúszta. Ilyen körülmények között esetleg még ezt a brutális gesztust is fel lehetne fogni valamiféle „kegyetlen” jótettnek: a fiú szeretét egyfajta torz megnyilvánulási jegyének.

Tények igazolják, hogy a törökké átnevelt magyar származású katonák előtt is nyitva állt a felemelkedés útja. Volt, kit katonai szolgálata előtt egyenesen a szultáni szerájban neveltek. Ez a megkülönböztetett sors jutott osztályrészül a Gyulán vagy valamelyik Gyula melletti faluban — magyar szülők gyermekeként — született, feltehetően 1552-ben elhurcolt *Khadim Dzsaférnek* is, ki hamarosan a gyulai, majd a székesfehérvári szandzsák élére került. Ez a harci erényeiről és kíméletlen brutalitásáról egyaránt hírhedt vad katona — ahogy *Tardy Lajos*: *Régi hírünk a világban* című műve közli — a század végére III

Murad egyik legmegbízhatóbb és legkedveltebb főtisztje lett. Halált megvető bátorságáért, túlerővel szemben sem hátráló makacs győzni akarásáért, legendás hadi sikereiért jutalmul előbb damaszkuszi beglerbéggé, majd vezíri ranggal a tebrisi ejalet helytartójává — basájává nevezte ki a szultán.

Kegyetlensége nem ismert határt. Egész Perzsia iszonyodott tőle, de rettegtek saját katonái is, akiken — minthogy alacsony zsoldjuk miatt lázongani mertek — bőszen haraggal állt bosszút. *Dzsáfer* példája persze nem általánosítható. Művelődéstörténeti jellegű vizsgálódásunkban csak ezért hivatkozunk rá, hogy érzékeltessük: az emberrabló kufárok nemcsak busás váltságdíj reményében fűzték előszeretettel rabszíjra a gyermekeket, hanem mert reájuk a katonai utánpótlás biztosítása céljából is szükség volt.

Az embervásárban — mint közvetítők — a törökökkel szövetséges gyülevezs tatár seregek is részt vettek. Még a hódoltság utolsó évtizedében is divatozott a megszégyenítő, lélektelen vásár. Sőt talán a rabok kicserélésének a reménye ekkor még növelte is a kereskedelem lendületét. Erre vall az 1689 táján fogságba esett *Berekszászi* (Beregszászi) *Pál* szilágysági predikátor családjának a sorsát ismertető verszet: a *Keserves zokogó sirással tellyes história* is.

Berekszászit családjával együtt „szent szolgálata” végeztével fogták el a tatárok. Feleségét és kisebb gyermekét, akik másik martalóc kezébe kerültek, könyörtelenül elszakították tőle, őt pedig nagyobbik, mindössze 4 éves fiacskájával előbb Váradra, majd a Maros mellé, végül Gyulára hurcolták. Panaszos hangú éneke félelmetes képet fest a korabeli közállapotokról. A már ismertetett, csaknem másfélszáz évvel korábbi, *Szegedi*-féle jeremiádnál is szívbe markolóbbat.

Élete legmegrázóbb élményét: rabságba jutásának gyászos körülményeit mondja el itt az énekszerző a személyesség erejével is hitelesítve drámai előadását. Jól érzékelteti félelmét, amikor megszökik az alvó őr mellől, és kínzó lelkiismeretfurdalását, amely visszakényszeríti fia mellé. Nem kis önérzettel szól felelősségtudatáról:

Mikor sok atyák s keserves anyák elhányták fiokat,
Maros vizének habzó árára hányták fiokat,
Fiam megtartván, én nem követém ezeknek dolgokat,

holott azt is tudhatta, biztonságos védelmet nem nyújthat neki. Nem képes megmenteni a reá váró veszedelmektől; azoktól a testi-lelki tortúráktól, melyeket a sors reá mér. Ezek közül kettőről is tudat *Berekszászi*. Mindkettő egyben az ő emberségének a próbája is. Az elsónél még helytáll. Amikor ugyanis

A dühödt tatár fiacskámat ölemből kivenni,
Hirtelenséggel a kis ártatlant kezdé vízbe vetni,
Hol szegényecske nagy fuldoklással meg akara halni,

fájó apai szíve fellázad az embertelen kínzás láttán, s a Marosba vetve magát,
nagy küszködéssel sikerül kimentenie halálra rémült fiát. Tettéért bűnhődni
kellett. A parton reá támadt a „pogány”, meglátván

... hogy magzatomat kihoztam a vízből,
Ottan hirtelen a földre vere dühösködéséből,
Kardját kirántá, hogy fejem vegye döhödött mérgéből.

Nem tudni, miképpen sikerült ezek után életben maradniuk. Erről nem szól
az ének. Talán csak az adásvétel borzalmas előjátékának szánta a vad tatár a
kegyetlen kínzást azért, hogy áldozatai könnyebb szívvel viseljék el az idegen
földre hurcolást? Ennél csakugyan nem lehetett kiszolgáltatottabb és nyomo-
rúságosabb a törököknek eladott magyar rabszolga élete sem.

Az embervásárra Gyula térségében került sor. Itt volt, itt lehetett a vásár
központja. A vár mellett. Az egyezkedés — *Berekszászi* leírása szerint — a kö-
vetkezőképpen zajlott le a tatár és a törökök között:

Nagy sereg török odajött vala aholott valának,
Holott a rabok, miként a barmok, úgy árultatának.
Három fő törökök ottan hozzám közel járulának.

Egyik közülük eképpen köszönt: isten szabadítson,
Mit keressz te itt, isten embere, a tatár táboron?
Annak utána szép magyar nyelven szóla ilyen módon:

Ha török téged itten megvenne, jobban lenne dolgod,
Mert oly országra visznek téged, bizony megsiratod
Születésednek napját s óráját ottan megátkozod . . . .

E szavát hallván ott a töröknek, igen megrémülék,
Előtte állván és sírva kérvén, néki így könyörgék:
Hogy szegény fejem dühödt pogánytól ottan megvétenék.

Eleget kéré szegény fejemet a dühödt pogánytól,
De csak azt mondá, hogy ki nem bocsát addig a markából,
Míglen nagy summát bé nem hozatok országból.

A pogány török kis fiacskámat megvevé a helyben,
Hogy látá lelkem tőlem válását, szóla ilyenképpen:
Ne adj el engem, szerelmes atyám, mert megvér az isten.

E szavát hallván kis magzatomnak csak elcsudálkozáam,
Okos beszédén én önekie igen álmélkodám,
Sírásom miatt amint szólhatnék, nékie ezt mondám:

Nem én adlak el szerelmes fiam, őrizz az isten!
Hanem a tatár ad el tégedet a török kezében.
Menj el szép fiam! Nem vehetlek már többé az ölemben . . . .

E szót elhagyván, a pogány török fiamat elvivé,
Kiert ő magát siralmas fejem bánatnak ereszté,
Ott leborulék szörnyű sírással arccal a föld felé,

Nagy keservesen siratom vala édes magzatomat,
Két kezem közül kiragadott édes szép fiamat,
Nagy óhajzással kérem istentől az én halálomat.

A gyulai pasák zsarnoki uralma ellen csak agyafúrt egyéni lázadók vagy jól szervezett kis csoportok tudtak szerencsésen protestálni. Talpraesett ötleteikkel, a veszély tetőfokán is megőrzött hidegvérükkel a szájhagyomány szerint nemegyszer tették nevetségessé a pasát és katonáit. Több ilyen mindenre elszánt legényről tudunk. Közéjük tartozott *Győri Jakab* hajdúhadnagy is, aki ügyes fondorlattal, óriási zajt csapva a gyulai vár körül, kicsalogatta a megrémült törököt a falak közül, és jól elhelyezett maroknyi seregével — nem utolsósorban a sárréti mocsarak segítő támogatásával — gazdag aratást tett közöttük 1636. októberében. De roppant életszerű, szellemes ötlettel járt túl a gyűlölt pasa eszén a sarkadi *Csavarga* (Varga) *Miska* is, aki koldusnak öltözve éktelel sírással zokogott az egyik fa alatt a Gyula felé vezető úton, amikor a pasa szokásos napi lovaglásából hazafelé tartott. Meg is esett szíve a szegény nyomorulton, s segíteni kívánt rajta. Különösen amikor megtudta, hogy egy török katona vette el tőle, a béna koldustól a mankóját, és dobta fel a fára. Csavarga még meg is mutatta, hol van. Jól tudta, hiszen ő tette oda. A pasa, hogy kiköszörülje a csorbát, mit állítólagos katonája ejtett az emberségen és becsületen, felmászott a mankóért a fára. Ezalatt Csavarga felpattant a pompás paripa

hátára, kezébe vette a pasa díszes fegyverét, s vidám lélekkel kurjantott oda: „Nocsak siess, beste lelke, azzal a mankóval, mert nem lesz mivel hazamenned. Én bizony itt hagylak, elmegyek elmondani, ahogy kívántad is, hogy jó török emberek is vannak.” Azzal belevágott a ló vékonyába, s meg sem állt a sarkadi palánkig. Az őrség katonái nagy ámulattal hallgatták végig Csavarga corpus delictikkal is megerősített történetét. Csak barátját: *Bakót* nem hagyta nyugodni a vére. Elhatározta, túltesz Csavargán.

Egy váratlan dolog aztán a kezére játszott. Ahogy egyszer ott ólalkodott a pasa házának nyitott ablaka körül, hallja ám, hogy keservesen sír a gyerek. Hiába ringatja kezében a dajka. Nosza, Bakónak sem kellett több. Azt ajánlotta, ringassa nagyobb ívben, úgy bizonyosan megnyugszik. Egy pillanat múlva aztán már az ő kezében volt a gyerek, s uccu neki, vesd el magad, futásnak eredt vele. Meg sem állt a Körösig. Ott érték utól az üldöző katonák. Látva, hogy hiábavaló minden további erőfeszítése, letette a gyereket a víz partjára, ő pedig egy felfordított ladik alá rejtőzött. A pasa nagyon megörült megtalált gyermekének, s katonáinak az ellillant Bakó kézrekerítését adta parancsba, míg ő karjában gyermekével leült a csónakra, s mélyen elaludt. Azalatt, amíg az üldözők dolguk végezetlenül visszatértek, az eleven fantáziájú Bakó sem tétlenkedett. Hogy történetét igazolni tudhassa, ügyesen leoldotta a basa mindkét csizmájáról az aransarkantyút. Volt is nagy hüledezés a sarkadiak táborában, amikor felmutatta. A basa csak a várban vette észre, hogy megszegyenítették. Jó idő múlva aztán visszakapta kedves sarkantyúit, de előbb a nótárius kérésére pecsétetes írással kellett igazolnia, hogy *Bakó* nagyobb zsvivány még *Csavargánál* is.

Közismert a gyulai *Cseke* bíró esete is. Ez a rekkenő melegben szomját oltó pasát a saját buzogányával ütötte agyon. Tette elkövetése után egész Szalontáig menekült, minthogy a sarkadiak — félve a megtorlástól — nem fogadták be. Jöttek is a törökök azon nyomban. A bátor szalontaiak azonban mindaddig feltartóztatták a kapu előtt őket, míg seregük fel nem készült a kirohanásra. A nem várt veszélyt észlelve, a törökök hanyatt-homlok menekülni kezdtek. Csak Gyula alatt érték utól őket a szalontaiak, akik az azóta *Törökzúgnak* elkeresztelt határrészen megsemmisítő győzelmet arattak fölöttük. Mindegyik történetünket ismerteti *Dankó Imre* is *Opuscula ethnographica* c. kötetében.

Különös módon még betyárdal is szól a gyulai pasáról. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény XVI. kötetében* található dalban egy szalontai betyár fenyegeti meg hetyke, kihívó hangon:

Megizenem a gyulai basának,
Hagyjon békít szalontai betyárnak,
Mert ha nem hágy békít neki, csuhaj, megbánja!
Szakállostul, bajúszostul enyim lesz a pofája.

Hogy milyen lehetett a XVII. századi gyulai vár és a város, arról a 150 fegyveres (!) kíséretében itt is megfordult nagy török utazó: *Evlia Cselebi* ad sokak szerint meglehetősen megszépített képet. Miután beszámol a vár feladásának sajátos körülményeiről, továbbá a gyulai bég törvény szerinti tekintélyes jövedelméről, katonáinak számáról, katonasága összetételéről, a közigazgatás központi szerveiről, a „tengerhez hasonló” mocsarakkal, posványokkal és nádasokkal körülvett vár földrajzi helyzetének, a részint tömésfalú, részint téglalapítesű, 4 tornyos belső várnak (ebben kapott helyet a „pokol mélységéhez hasonló” börtön is) és a középső városnak az ismertetésébe kezd.

Színes leírása amolyan XVII. századi Velencének mutatja be a várost. Az árkokat és lápos területeket fahidak (volt köztük száz lépés szélességű is) ívelik át és kötik össze a várral meg a hozzá tartozó, „mély mocsárban fekvő” kisebb négyszögű erődítményekkel és bástyákkal. Természetesen a deszkaszindelyes házakkal és búzamaztárakkal is. Különös életforma honosodott meg itt: „A Keresen csónakok, hajók járnak. Minden háznak erkélye és zárt kertje a folyó partján van, s mindenki a maga házából halászik a különféle halakra. Egyik házból a másikba csónakon mennek”.

Az 1060 csinos, faszindelyes házból álló, ún. „nagy-külváros” utcái mind deszkaburkolatúak, sőt a házak belseje is mind „deszkával van fedve” — vizesek a falak. Három teológiai iskola, 9, cellákra osztott szerzetesi épület, 2 kolostor, 3 elemi iskola, 11 fürdő, 200 bolt és 3 templom díszíti *Szulejmán* khán és *Ali* bég szép ólomtetejű dzsámiján és *Ali* türbéjén kívül a nagy városrészt. (Vagyis igazi kultúrközpont; *Cselebi* nem volt fukar a házak, intézmények, boltok számának meghatározásában). Itt is csónakokkal közlekedik mindenki, akár a középső városban. Még ha a szomszédba megy is az illető. A személybiztonság gyengeségére vall, hogy „az asszonyok fedett arcúak, és soha a kapun ki nem mennek, még fürdőzni is csak otthon, kályhával melegített fürdőbe mennek.” Az évszázados török uralom eredményeként „a város egész lakossága jól tud törökül, de oláhul és magyarul is sokan tudnak” — állapította meg *Cselebi*.

A várat csak 1695. januárjában ürtették ki a törökök. Viszonylag későn, hiszen 1685-ben már Szolnok, Szarvas és Arad, 1686-ban pedig Szeged és Lippa is a császári és a velük szövetséges csapatok kezébe került. Gyulát viszont el-mocsarasított környéke miatt katonailag nem lehetett bevenni, csak kiéhez-tetni. Megakadályozva, hogy élelem jusson a várba. A portyázó seregek, melyek *Dányádi János* siralmas éneke szerint még 1691-ben is kereskedelmi kapcsolatban álltak az erőszakosan rabló, „nagy hatalmas, semmiben irgalmas” tatárokkal, egyre kevesebbszer merészkedtek ki az ostromzárral körülvett várból. A kezdetben még követelődző és fenyegető, később kérlelő-rimánkodó felhívások teljesítését is megtagadták az egyre jobban összezsugorodó fennhatósági terület lakói. Végül az időközben Váradot és Jenőt is feladó törökök arra kényszerül-

tek, hogy megbízott követeikkel „az élés nem lite miatt” Szegeden tárgyalásokat kezdjenek a vár feladásáról.

„Minden zászló és dobverés nélkül” hagyták el a várat és adták át a császáriaknak. *Evlia Cselebi* erőt fitogtató, fényes udvartartást tükröző leírását különben nem igazolták a tények: a szerződés alapján átadott fegyverek és harci felszerelések. A leltárban szereplő 20 ágyú között — ezt *Virágh Ferenc: Török hódoltság Gyula térségében* c. műve is aláhúzza — ott volt az *Ábrámffy Farkas* és a *Patócsy Ferenc* nevével megjelölt is. Ezeket annak idején még *Kerecsényiek* hagyták ott a várban.

A lázadó és útkereső XVIII. század

Péró veszedelme

A gyulai vár átadásáról készített szerződés harmadik pontja a végvárban élő, török szolgálatban állt rácoknak szabad választási lehetőséget biztosított: „... ha el akarnak velek mennyi . . . szabad lígyen nekik, az adósságért is őket senki ne háborgassa, és ha valaki közülök ott akarna maradni, szabad lígyen nekik”. *Implom* szerint ezek a visszamaradt rácok voltak a város első lakói a török hódoltság után.

A rácok szerepe és hatalma különösen akkor nőtt meg, amikor a Habsburg ház a karlócai békével is még török kézben maradt temesi bánság sakkban tartására szövetkezett velük. Az elnéptelenedett, elvadult vidéket is sújtó szigorú katonaszerelési és eltartási parancs, továbbá az új, főként német földesurak kinevezése (pl. *Harruckern János György*), nem utolsó sorban pedig a megújuló rác betörések és dúló fosztogatások miatt vontatottan haladt előre a vidék újratelepítése. Különösen a rácok minden képeletet felülmúló 1703-as pusztítása és *Lindner Keresztély Ferdinánd* udvari kamarai tisztviselő kíméletlen harácsolása vette el a lakosság kedvét az itt maradástól. Ezek egyenes következménye lett aztán az ún. *kuruc-világ*.

Gyula vára újra fontos szerephez juthatott volna a *Rákóczi szabadságharc*-ban. A nagyságos fejeledem azonban hiába adott szigorú utasítást 1705. április 26-án generálisának: *Károlyi Sándornak* Gyula és Jenő „obsidiójára” — megszállására — Károlyi a 300 főnyi rác katonaság és a *Richter* hadnagy irányította 200 német katona által védett várat nem tudta bevenni.

Nincs tudomásunk olyan irodalmi alkotásról, amelyik *Károlyi* gyulai ostromát megörökítette volna. Van viszont egy-két Gyulát is emlegető kuruc vers és néhány szép bújdosó-dal, amelyek vidékünk kuruc érzelmeiről, szabadságszeretetéről és hagyománytiszteletéről tanúskodnak. Ilyen az 1705-ben keletkezett

Az fölfuvalkodott,
Istentől megfutamodott,
Magyarországot pusztító,
Magyar virt szomjúzó
Rácok veszedelmiről
És Szatmár megvétéléről
Új versek,

és az ennél jóval ismertebb *Magyarország, Erdély, hallj új hírt!*, amely mint valami korabeli tudósítás, szinte helyzetjelentést ad az időszak történeti eseményeiről.

A bújdosó-dalok közül elég ha csak kettőre hivatkozunk. Mindkettőt Gyulán jegyezték le. Az első így ad jelzést szerzője szomorú sorsáról:

Megyek messze Rákóczival,
Szívem tele bajjal, búval;
Harcoltam én a hazáért,
A haza szabadságáért;
Most bújdosás a kenyerem,
Sós a könnytől, mikor eszem.

A szintén *Bartók Béla* gyűjtötte másik — ez későbbi, vagyis nem a bújdosás kezdetén keletkezett — ennél többet árul el a férfiasan vállalt bújdosó sorsról, a kínzó honvágyról és a haza iránti hűségéről:

Elindultam szép hazámból:
Híres kis Magyarországból.
Visszanéztem félutamból,
Szememből a könny kicsordult.

Bú ebédem, bú vacsorám;
Boldogtalan minden órám.
Nézem a csillagos eget,
Sírok alatta eleget.

Jaj, istenem, rendelj szállást,
Mert meguntam a bújdosást:
Idegen földön a lakást,
Éjjel-nappal a sok sírást!

Valójában a *Rákóczi-hagyomány* jelentkezett és kelt életre az 1735-ös békés-szentandrási parasztfelkelésben, az úgynevezett *Pérorólázadásban* is. A magukat kurucoknak nevező szentandrásiak, kik vezérükül *Rákóczit* kívánták hazá Rodostóból (a fejedelem a szervezkedés idején már nem élt!), elsősorban a földesúri kizsákmányolástól és a jobbágyi kötöttségektől akartak megszabadulni. Ezért kezdtek tárgyalásokat a nagylaki rác kapitány: *Szegedinác Péróval*. Elhatározásukat nem befolyásolták vallási szempontok, jöllehet, több pap is akadt táborukban. Így a vésztői *Kecskeméty János*, az okányi *Baloghi Gergely* és a nagyzerindi *Szilahy János*, kik „borzasztó kötözéssel és custodia alatt Budára vitettek”, sőt a szervezésben való részvétel miatt és mert imádkoztak a táborokban a felkelés sikeréért, büntetést is kaptak.

A későbbi szarvasi pap, a nagy tekintélyű *Tessedik Sámuel* is gazdasági okokból eredeztette a „Szarvas határában” támadt „*Péroról- és Matula féle lázadást*”. A *Nádor Jenő* fordította *Szarvasi nevezetességekben* városa lakóinak a mozgalomtól való távolmaradását pl. azzal magyarázta, hogy „jóságos földesurakkal valamennyien nagyon meg voltak elégedve”. Nem érte be azonban az esemény illetén kommentálásával, fontos tanulságokat is leszűrt. Például ilyeneket: a „lázas megelözésének legbiztonságosabb eszköze — emberséges bánásmód az alárendeltekkel szemben”. Aztán: „Ha a magyar alattvalónak csak annyi kötelességet kellene teljesíteni, mint amennyit az urbarium előír, akkor helyzete elviselhető lenne . . . . A magyar törvények elég jogot biztosítanak a földesuraknak jobbágyaikkal szemben, ... nem kell a törvényben előírtaknál többet követelni”. S végül: „Az urbárium némely pontjait . . . . a birtokosok, azok jobbágjai és a köz javára módosítani” kell.

Hogyan és miért kerülhetett sor az egykor még kurucüldöző *Szegedinác Péróval* való kapcsolatfelvételre? Úgy és azért, mert időközben Péró megtudta, hogy főpapja: a gyáva belgrádi metropolita — korábbi ígérete ellenére — behódolt és megegyezett *III. Károlyal*, aki csak úgy volt hajlandó megújítani a rácoknak adott korábbi szabadságjogaikat, ha áttérnek a katolikus hitre. Péró, ki a szerb nemzeti egység biztosítékát látta a görögkeleti egyházban, hamar felismerte a bécsi udvar praktikáját. A császár és a metropolita közötti paktumot népe alapvető érdekeit durván sértő dokumentumnak fogta fel. Vallási okokról tehát kizárólag csak a rácok esetében volt szó, akik az osztrák beolvasztási-fellazítási politika ellen tiltakoztak, amikor vallásuk védelmében harcra keltek. Végül is *Péró* nem csekély vívódás után hajlandónak mutatkozott arra, hogy az elégedetlenkedő szentandrási vezetőikkel: *Sebestyén Jánossal*, *Szilassy Ist-*

vánnal, Pásztor Andrással és a bíró Vértessy Mihállyal egyezsége lépjen a „közös” ellenség ellen. Ezzel a mozgalom határozott nemzetiségi jelleget is kapott.

A felkelés értékelése a történészek kötelessége. A mi szempontunkból is jelentős azonban, mert ennek a bukásában is felemelően szép, nemzeti jellegben felül-emelkedő emberi tiltakozásnak az emlékéért több históriás ének és szájról szájra terjedő monda őrzi. Elsőként nézzük meg *Mednyánszky Antal* latin nyelvű disztichonos versét, amellyel a mozgalom leverésére szervezett központi sereg kíméletlen harcra serkenti. Ahogy a cím mondja: Felső-Magyarország lakosaihoz szól, „mikor a tiszántúli lázadók ellen fegyvert fogtak”.

A csupa dörgő frázissal teli versnek nincs sok művészi értéke. Latin nyelvűsége miatt agitatív ereje is kevés lehetett. Csak ízelítőül közlünk belőle néhány gondolatot prózai fordításban. Íme: „Fegyvert ragad a magyarok haragja, remegjétek lázadók! Megbűnhődsz majd hitszegésedért, te elvetemült tömeg! . . . Siess magyar, nyitva a dicsőség mezeje . . ., villámló kardoddal győzd le a lázadó csapatokat . . . Ezt kéri, ezt óhajtja az utódok hosszú sora, ezt kívánja az *ausztriai fejedelem akarata* is . . . Látom, imé, vérfolyók áradnak, s a hitszegő fejek a piszkos földön hevernek . . . a magát oly merészen viselő hun . . . fegyverrel összezúzza, szétmorzsolja a lázadó csapatokat . . . Óh, milyen ujjongást, mekkora mérhetetlen örömet lát majd az a nap! Egyedül a fogoly csapat jajgat majd, és a hitszegő nyaka megkötözve, a leghűségesebb sereg erejétől megtörve, egymás után lépegető lábain csörgő bilincseket vonszolva, megy majd lovad elé, ó, te serény győztes”. És így tovább . . .

Az arisztokrata *Mednyánszky* önpusztító harcra, belső viszályra ingerlő-buzdító verse mögött — függetlenül attól, hogy egy szóval sem beszél nemesi érdekről — osztályvédő szándék és akarat lapul: le kell számolni kíméletlenül a rendi törvények és szokásjogok ellen lázadókkal. Nem említi a mozgalom vezetőit sem — feltehetően nem érdemesítette méltóknak őket arra, hogy a nevüket szájára vegye. Nem törődik a felkelés igazi okával: a súlyos adóterhekkel és a kettős — értsd földesúri és állami — elnyomással és kizsákmányolással sem. Csak az okozatot látja, azt is egyoldalúan: az osztálytársadalom könnyörtelen, antihumánus elveit, nemesi előjogait szentnek és sérthetetlennek tartva.

Mednyánszky Antal klasszikus formában és nyelven írt versén kívül még két, témánkba vágó históriás éneket ismerünk: a *Tokody Márton* szerzette *Pérol veszedelmét* (ismert Pérol téteményei és halála címmel is) és egy magát meg nem nevező verselő *Rebellis ének Pérol lázadásáról* címmel írt művet. Állítólag mindketten részt vettek a felkelésben, habár ez a magát „magyar kurucok oberstkapitányának” nevező Tokody esetében nagyon is kérdéses. Már az is kétséges, hogy a bihari földbirtokos nemes ott volt-e a jobbágyi sérelmek ellen tiltakozó felkelésben. Egyszerűen nem hivatkoznak rá a fennmaradt írások; ez egyben azt is jelenti, hogy nem játszott jelentősebb szerepet a rövid ideig tartó hadjáratban, pedig mint *Rákóczi* kuruc kapitányát megkülönböztetett hely és tisztelet illette volna meg ott a nagy fejedelem harcát folytatni akaró seregben. De

nem találni nevét a több mint 150 „bűnöst” megnevező periratokban sem (összesen 169 rabot vittek a Csonka-toronyba), holott mint tisztet — még ha időközben árulóként hűségesküt tett volna is — legalább „examinára”, kihallgatásra kellett hogy vigyék. Az ítélet végső megokolásában azonban még a vallomásra sem épített a különbírótság. Érthetetlen az is, hogy az állítólagos felkelő kapitány, aki saját kihallgatásának körülményeiről semmit sem árul el, s aki szavainak hitelét ekként erősíti:

Vasakat viselvén, hordoztunk láncokat,
Lábunkon hordoztunk nagy vaskarikákat,
Nagy bánatban fújtunk mi magyar nótánkat,
Keservesen ettünk rendelt prófuntunkat.

Ugyan, föld, indulj meg, küszikla hasadj meg!
Az igazság mellett Jóisten segít meg!...
Jaj, nehéz legyen ártatlan szenvedni,
Az más kardja miatt keresztet viselni!

hogyan tudhatta az összehasonlíthatatlanul nagyobb testi-lelki szenvedést elviselő Péró kínszenvedését nyugodt közömbösséggel szemlélni. Péró kínszásának részletező leírását olvasva, arra sem merünk teljes bizonyossággal következtetni, hogy mint szemtanú, ott volt-e a pártütéssel és felségárulással vádolt társak kivégzésére kirendelt 50 rab között. Valószínűbbnek látszik, hogy olyan valakitől szerzett tüzetes értesüléseket, aki látta „a gonosz rác” nagy önfegyelemmel viselt szenvedését és mártíriumát. Esetleg csak a Budán felállított különbírótság Bihar megyének is eljuttatott peranyagát olvasta, és azt színezte ki saját fantáziája és a néphiedelem szerint? *Tokody* versének ugyanis az a legmegrázóbb részlete, amely Péró keménységét, állatias kegyetlen megkínzását, brutális kivégzését és a testamentumát ismerteti:

..... Pérot hirtelen megfogták,
Az baji hóhérnak kezébe ajánlák,
Büdösköves ruhával az testét bévonák,
Gyengén tartott testét szurokkal locsolák.

Körmeit ujjáruul egyenként levonák,
Szemét és orcáját álláig lenyúzták,
Az olajos mécszet az fején meggyújták, —
A csigán pediglen hét singnyire nyújták.

Pérol pedig kérvén reménkedik vala,
Kérvén a Krisztusnak kinszenvedésiért,
Ama drágalátos szép piros vériért:
„Csak ne kínozzatok, — elégséges immár!”

Vadak-, madaraknak ajánlom testemet,
Az Krisztus kezében én bűnös lelkemet.
Kinek mit vétettem: nékem megbocsásson —
Lelkemnek peniglen Isten irgalmazzon!”

Ugy már, hogy az nagy kin úgy elbágyasztotta,
Hogy már semmi csontját egészben nem bírta . . .
Halálos utjában communicál vala:
Hogy élő Istennel megbékélne vala.

Pérol Péter fiam, szerelmes gyermekem,
Te hozzád is mostan végbucsumat nyujtom!
Mint édes atyátok oktatótok voltam:
De magam peniglen tanulni nem tudtam!

Azárt Péter fiam, te úgy cselekedjél:
Ha valahová mégy, mástul tanácsot kérj,
Magad akaratjátul sohuvá ne menjél —
Hogy veszedelemre utánam se essél!

Pérol Juliánna, szerelmes leányom,
Tehozzád is mostan végbucsumat nyujtom;
Mint édes atyátok oktatótok voltam, —
Te rác vallásodbul ki ne tántorodjál!

— Már én halálomon most ne irtózzatok! . . .
Most éles bárdokkal testem darabolják,
Kezeim lábaim darabokra hordják, —
Ottan bűdös pondrók testem széjjelrágják!

De ha szemtanúként ott volt Tokody kapitány a budai Szent György téren felállított vesztőhelyen, akkor miért nem említi egyetlen szóval sem a többi vezető: *Szilassy, Sebestyén, Pásztor, Matula, Berta, Szabó* és *Szántó* kivégzését, hiszen halálukkal még erőteljesebben, még hatásosabban tudhatott volna izgatni nemcsak a szervezetlen felkelés, hanem az *árulónak bélyegzett* fővezér ellen is? Attól tartott, hogy a tömegmészárlás túlságosan ártott volna a drákói

szigorral büntető Habsburg ház tekintélyének, vagy attól, hogy az ember-telen döntés nem tenné kedvezőbb elbírálásúvá a királyi kegyet, amelyet akként gyakorolt *III. Károly*, hogy 12 halálra ítélet kockavetésre kényszerítet: ők döntsék el maguk, ki legyen az a négy (*Mády Mihály, Kiss István, Kóródy János és Sigry Mihály*), akinek halálall kell lakolnia? Mindegyik olyan speciális motívum, amelyik versbe kívánkozik: a mondandó erkölcsi súlyát, realitását, drámaiságát, a téma jelentőségét fokozná, nem utolsósorban pedig az énekszerző érzelmi hovatarozását, a felkelésben való esetleges részvételét, sőt a kivégzett társakkal szembeni együttérző rokonszenvét dokumentálná. Akkor is érzékeltetnie kellett volna valamit ezekből, ha versének történetesen a Péro veszedelmét adta címül.

A tárgyi tévedések további kérdéseket támasztanak. *Tokody*nak, mint elhurcolt (?) kapitánynak ugyanis, ha máshonnan nem, hát az ítélet indoklásából azt is tudnia kellett volna, hogy a szentandrásiai Péro tudta és beleegyezése nélkül tűzték ki 1735. április 25-én a felkelés zászlaját, és hogy *Vértessyék* két követe: *Kovács János* és *Bartha István* el sem jutott Pérohoz. Hamarabb elfogták őket, s ők vallották ki kínjukban az aradi várparancsnok előtt a fölkelés titkát s adtak hírt a szervezkedés állapotáról. Ennek alapján már május 3-án letartóztatták *Szegedinác Jovanovics Pétert* (Pérot), míg a parasztsereget csak május 9-én verték szét az aradi várparancsnok erre kirendelt, hűségüket bizonyítani akaró szerb határőr-katonái.

Olyan tények ezek, amelyek *Tokody* aktív közreműködését nagyon kétséges-sé teszik. Inkább azt a megoldást fogadtatják el velünk, hogy a mindössze két — általunk is ismertetett — versszakra támaszkodó szubjektív „vallomás” csak olyan költői fogás volt, mint amivel a mesemondók is gyakorta élnek záró formuláikban, hogy kitalált történetüket hitelesebbé tegyék.

A másik verses história, a *Rebellis ének a Péro lázadásáról* mind hangvétellel, mind Péro és az „átkozott rác nemzet” *bűnös esküszegésének* hirdetésével egy tőről fakad a *Tokody*éval. Sőt még egyik-másik kifejezése, gondolatainak tagolása, versszakolása is rokonítja hozzá. Azonos a versforma: a 12 szótagos magyar alexandrinus is, legfeljebb ez következetesebben alkalmazza a négyes bokorrímet. Talán *Tokody* kétféle feldolgozással is próbálkozott?

A *Rebellis ének a Péro lázadásáról* nem Péro kivégzésére helyezi a hangsúlyt, hanem a harcra és annak előkészületeire. Szó sincs benne a kivégzésről, csak a rabságban szenvedő 169 perbefogott sorsáról, akiket „az muskatérosok keményen őriztek”, s akik között rabként ott volt a vasat viselő, láncot hordozó, a *rendelt prófuntot* siralommal fogyasztó énekszerző is, ki társai vigasztalására, ahogy mondja: „az ő kedvökért” írta 1735. „Szent Mihály havának 30. napján” *rebellis* versét. Így hát nem is szólhatott a kivégzésről, minthogy az ítéletet csak a következő év március 11-én hirdették ki. Ennélfogva a felkelők körében elterjedt tévhitnek is lehetett még hitele. Vagyis annak, hogy Péro volt a felelős

mindenért: a szervezkedésért ugyanúgy, mint a végső bukásért. Ezeket olvassa Péro fejére:

Békés vármegyéből jeles férfiakat,
Nemtelen, de vitéz nevendék ifjakat,
Zselléreket, szolgálakat, szabadosokat
Elrontál s fegyverre hányattál sokakat.

Sok esküvésséddel kiket hitegettél,
Hamis leveleddel *itt s ott* felkerestél,
Méreggel, nem mézzel hozzád édesgettél,
Vigre szép szén alatt rabságra ejtettél.

Sebestyén János volt az elsőnek neve,
Akit Szilasi is csakhamar követe,
Virtesi Mihály is utánok siette,
Indul Pécska felé szíve keseregve.

Az midőn Pécskára eljutottak volna,
És az hagyott helyen megszállottak volna,
Tudakozák Pérót, hogyha otthon volna,
Megérték szándékát, hogy áruló volna.

Az énekszerző szerint csak ekkor kezdtek el önmaguk fegyverkezni:

Elbucsuzván mindjárt az utnak indultak,
Nem sok idő múlva Bikíshez jutottak.

Ott nagy hamarsággal zászlókat emeltek,
Felső- s közép, alsó rendeket is tettek,
Amikint lehetett felfegyverkeztettek,
Az kit sok parasztok serinyen követtek.

Sarkadi gyalogok azután mindjárt
Indultak közéjük, elhagytak egyet-mást,
Ők is mint magyarok felfegyverkeztik Márst,
De ők is rabságra estek szemlátomást.

A csatáról és a bukásról így adott jelentést a históriás ének:

Nagy hirtelenséggel az rácok tábora,
Kinek fővezére volt Kapitány Csorba,
Reájok rohana, mint Isten ostora,
Ki sok ártatlan virt Erdőhegynél onta.

Óh, szerencsétlen nap, az melyre virradtak,
Mely szomorú bánat, az kire jutottak,
Kit sok édes atyák s anyák megsirattak,
Magzatjok elesvén, jajszóval zokogtak.

Veszedelmek után csakhamar rabságra
Estek, oláhoktul hordottak Váradra,
Tizenkét hét mulva Váradrul Budára
Hurcolták naponkint az examinára.

Ott számos időket rabságban töltöttek,
Százhatvankilencen vasakat viseltek,
Kit budai várban alá s fel kisírtak,
Az muskatérosok keminyen őriztek.

Rabok voltak ezek, viseltek vasokat,
Vasokat viselvén, hordoztak láncokat,
Láncokat hordozván, töttek sirásokat,
Siralommal ettik rendelt prófontjokat.

A kuruc-világ emléke a Péro felkelés leverése után is mozgósítani tudott. Pozitív és negatív irányba is. A klérus — hasznot akarván húzni belőle — a parasztmozgalmat kizárólag kálvinista machinációnak tüntette fel. *Petik Ambrus* az 1784-ben írt *Békés megye leírásában* is ezt mondja *Szent -Andrásról*: „Itt vagy a ma nagy Gödény halma, kire az 1735-ik Esztendőben a Tiszán innen ostobául fel-támadott Gyülevész kálvinista paraszt nép maga Zászlóját először is ki ütötte, és végre Ns. Arad Vrgyében Erdőhegy mellett a Rátztságtól Szélllyel- veretett és elszélllyeztetett, most pedig már azon halom az uraság részére szöllő- vel vagyon beültetve”.

Hiába lett az egykori táborhelyből szőlőhegy, mint látható, az emlékezés nem oldotta békévé még a kalapos király uralkodásának első éveire sem a Péro felkelés emlékét. Gyulán több mint 100 éven keresztül — egészen 1845-ig — nem választhattak pl. református bírót. Újabb forradalmi légkör kellett hozzá. Hogy milyen erős volt a felekezetek közötti harc, azt akkor érzékeljük igazán,

ha arra gondolunk, hogy 1808-ban már görögkeleti bíró is kerülhetett a város élére.

A kuruc világ és a Péro felkelés együttes emléke jelentkezett a hódmezővásárhelyiek ún. *Pethő—Törő*-féle zendülésében is 1753-ban. Ennek a szálai is elvezettek egész Szentandrásig. Az akták szerint *Törő István* öcsödi révészen kívül pl. perbe fogták *Szász János* öcsödi és *Ölyvedi András* szentandrászi református tanítót is. Utóbbit azért, mert az egyik vásárhelyi felkelőnek egy éjszákára szállást adott.

Jellemző tény: Pethőék még 1753-ban is hittek *Rákóczi* és *Bercsényi* hazaérkeztében. A hódmezővásárhelyi fióklevéltár aktái között 1753. aug. 13-i keltezéssel pl. egy olyan jegyzőkönyv található, amelyben *Győri István* 37 éves vásárhelyi kálvinista lakos mint tanú arról vall, hogy az orosházi *Tóth Mihály* az úrnapi vásárkor azt „beszéllette” neki, hogy egy bizonyos orosházi ember „két Görögöt vitt volna 100 Forintokért a Vaskapuhoz”. Amikor közel voltak már kitűzött céljukhoz, megállván egy völgyben, azt mondták a kocsisnak a görögök, hogy fogná ki immár a Lovait, mert ott többé senkitül sem félnek”. A kocsis engedelmességet nekik, majd lefeküdt a fűre, s elaludt. Mire felébredt, a görögöknek már hült helye volt. Bánatában — minthogy nem kapta meg a bérért — felkapaszkodott egy „Kopasz-Hegyre”, hogy körülnézzen. A völgyből közben „öt Lovas katona hozzája nyargalt”, s azokkal együtt lement a sátortáborba. Itt egyikük „*Vértésinek* vallotta magát, és bé nyúlván a zsebjebe, meg adta a 100 forintot s Passust is írt neki.” Mások azt állították, hogy *Vértesi Túron* is megfordult, s ott azt hirdette, hogy „*Rákóczi* és *Bercsényi* 3000 fegyveressel ott áll már a *Vaskapunál*”.

Kis Bálint, a vésztői származású szentesi pap 1836-ban készített feljegyzése azt mondja *Vértésiről*, — akinek többedmagával sikerült megmenekülnie az erdőhegyi csatából, és akit *Klosz Mátyás* jelentése szerint a Bihar megyei telegdiék mészároltak le menekülés közben —, hogy a nép úgy tudja, még *Burkusországba* (Poroszországba) is kijutott. Ott is kitűnt a vitézségével. Beszélték például, hogy a 7 éves háborúban (1756—1763), amikor a burkusok a császári seregekkel egymás mellett táboroztak, egy „éltes huszár többször kijött” a burkusok közül, s magyar nyelven egy szál kardra — azaz párbajra — hívta ki a császári vitézeket. Különösen egy büszke német kapitányt akart volna megleckéztetni, aki azonban nem érzett kedvet a viadalhoz. Helyette a legénye jelentkezett. Vele meg az öreg burkus nem tartotta ildomosnak a harcot:

„Te fattyú, én téged nem hívtalak. Gyermeki idődnék köszönd, mert különben megemlegettetem volna veled a szentandrászi bíró korbácsát!

Erre az ifjú így felelt:

— Én a szentandrászi bíró fia vagyok”.

Így talált egymásra apa és fia. Majd a császári táborhoz közelebb menve, ekként szólt a vén burkus:

„Szedtevétték! Nincs köztetek katona! Egy volt, az is az én fiam; azt sem hagyom köztetek.”

Ezzel mind a ketten elrugattak a burkusok közé, s végképp ott maradtak.

A nemesi Magyarország minden mesterkedése hiábavalónak bizonyult. A nép nem tört pálcát *Vértesiék* leverte mozgalma fölött. Az elrettentő kegyetlen ítélet és megbélyegzés ellenére is tisztelettel őrizte meg mind a felkelés, mind a vezetők és harcosok emlékét. Magáénak érzi ma is.

A szerb irodalom is haladó hagyományának vallja *Péró* emlékét. A népköltészet mellett különösen *Laza Kostić* (1841—1910) tett sokat a hagyomány élesztéséért és tudatosításáért. Kora legműveltebb szerb írója: *Kostić* erőteljes egyház- és Habsburg-ellenes céllal vitte színpadra *Péró* történetét 1875-ben. Megértéssel szólt arról az összefogásról, amellyel a magyar és a szerb parasztok közösen léptek fel az elnyomás ellen. Újabban *Milorad Janković* dolgozta fel a felkelés történetét *Maros menti ének* című regényében gazdag történeti kutatásra alapozva, *Kostić*-hoz hasonló szellemben.

A társadalmi elkötelezettség nagy példaképe: Tessedik Sámuel

A nehezen benépesülő, elvadult, békétlen békési tájat nem lehetett egykönnyen kultúrtájja varázsolni. *Markovicz Mátyás* szarvasi pap 1748-ban *A Körös—Maros-közi vidék leírásában* még ilyen képet festett róla: „A bögyök a pusztán egyedül kóborló, legerősebb marhákat is képesek véruktól és életüktől megfosztani . . . . Ezért nem veszélytelen . . . . június, július, augusztus hónapban kocsin vagy lóháton át egyik helyről a másikra utazni” . . . . A kegyetlen csipéseket elviselni nem tudó állatok annyira megbokrosodnak, hogy a „lovass vagy a kocsis semmiképpen sem bírja őket helyes irányba terelni és megfékezni”. Nappal csak úgy szabad útnak indulni, ha „a lovakat bundával vagy pokróccal” beburkolják, és a kocsis „az ostor hegyére kötött, jó szőrös ökröfarokkal, gyakori ütésekkel védi jószágát”. Nehéz védekezni a megvadult méhrajként támadó szúnyogok ellen is. Ezek „nyári időben annyira dühösködnek emberekre, állatokra, hogy ha csak . . . . a fekvőhelyed . . . . szúnyoghálóval be nem feded, elaludni . . . . semmiképpen sem tudsz . . . . Ezért amidőn esteledik, egyesek az ajtók és ablakok közelében gerjesztett szalmafüsttel, mások a házon kívül meggyújtott szárított marhatrágya bűzével törekszenek a szúnyogok elszánt seregét elűzni, kívánságuk azonban még így sem teljesül egészen.”

Az elvadult vidék lakója hasonló volt a tájhoz, amelyben élt. Szikes lélek, megrogzött szokások rabja, kit évszázados babonák kötöznek; orvos helyett vajákosszonyokban, kuruzslókban bízik; nem hisz az értelmes, okos szónak és tanácsnak, csak ha tízszer-hússzor beigazolja látja maga előtt az igazságot; ugyanakkor irigykedik azokra, akik előrehaladnak, s ilyenkor vad dühének nem tud gátat vetni senki és semmi: öntörvényt szab és minduntalan áthágja az előírásokat, az állami törvényt.

Talán ezért kényszerült *Markovicz* is arra, hogy 1750-ben egyházi és *falusi szabályzatot* dolgozzon ki a korszerű egészségügyi eljárások kialakítására és meghonosítására, a helytelen társadalmi szokások (éjjeli mulatozások, rendezavarások, gyermeknevelésben, cselédügyben, gazdálkodásban előforduló kielengések) leküzdésére s az elkövetett bűnök megtorlására, az iszákosság, a „buják táncban megnyilvánuló kicsapongás”, a vétel-eladásnál tapasztalható csalások, lopások, véres verekedések megfékezésére, a névnapok, lakodalmak, ke-

resztelők dóre fényűzésének korlátozására s nem utolsó sorban a lakosság laza munkafegyelmének a megszilárdítására.

A fátlan-füvetlen pusztaság ésszerű megművelését leginkább az elmaradott gazdálkodásmód akadályozta. A csaknem évről-évre megjelenő királyi rendelkezéseket, amelyek „fűzfák és más gyorsan növő fák” ültetését, telepítését követelték, alig-alig lehetett foganatosítani. Ha megpróbálkoznak vele, akkor sem fakadt sok haszon belőle: nem magyarázta meg senki, hová érdemes és hová kellene ültetni a magot vagy a vesszőt. Az 1761-ben kipróbált kukoricatermelés bevezetéséhez is széles körű, fáradságos propaganda kellett, de hát lehetett-e mást várni és tenni a mezőgazdasági ismereteknek olyan átlagszintjén, amelyben a sáskajárás ellen nagy mennyiségű lőpor elpuffogatásával védekeztek, és kinevették azt, ki megtrágyázta földjét, s azt állították: a fűnek nincs magva; a szénát apróra vágva kell vetni.

Markovicz Mátvás tudván tudta, sőt hirdetni is merte, hogy csak a munka, a dolgozós kéz teremthet itt jobb életkörülményeket. Ezért rendelkezett úgy, hogy községében a mezei munkák idején hétköznapi naponta csak egyszer harangozzanak, s az emberek a munka rovására ne töltsék többszöri imádkozással a templomban az időt. Ezt sem Isten, sem Krisztus, sem egyetlen apostol nem kívánja tőlük.

Érthető, hogy ezt az élet minden területét átfogó, munkára serkentő, merész hangvételű szabályzatot nem mindenki fogadta egyöntetű lelkesedéssel. *Markovicz* is hamar szembekerült a „kicsinyesség és tétlenség” szellemének, a „ceremóniakórság, az önálló gondolkodás hiányának” nagy pipájú-keves dohányú helyi képviselőivel. Csak *Harruckern* Szarvason átutazó „lelkiismeretes jószágkormányzójának” sikerült megmentenie szinte az utolsó percben az öntelt községi bíróságtól, aki már-már állásától és kenyerétől is meg akarta fosztani.

Veje, a még nagyobb társadalmi elkötelezettségű *Tessedik Sámuel* nemcsak hí követője lett apósának, hanem sorstársa is. Ő tett legtöbbet a XVIII. század végén és a XIX. elején a vidék kultúrtájjá formálásáért. Áldozatra kész nagyszerű ember volt, határozott egyéniség, aki keveset törődött önmaga egyéni hasznával. Szelet vetett és vihart aratott, csak azért, mert messze világító torony mert lenni a szellemileg sötét békési éjszakában. Nehéz eldönteni: mi volt a legnagyobb: tudásban, hazaszeretben, emberiségben vagy a természet elkötelezett vizsgálatában? Teljes életet élt, s ehhez életének minden percére szüksége volt. Nem ért rá céltalanul nézelődni — mindig látni, tapasztalni akart. Keresni az igazságot, a jelenségek mögött rejtőző törvényszerűségeket. Óriási teherbírási, tudatos népnevelő szándék, az egész ország gazdasági, ipari, kereskedelmi gondja és megoldásának mikéntje foglalkoztatta. S miközben minden erejével a társadalmilag hasznos polgárt képviselte, és tudását, képességét közvetlen környezete javára áldozta, féltékeny percmemberké irigysége és

tömény rosszindulata fojtogatta. A hiú, kisszerű akarnokok dühe pedig — jól tudjuk — irgalmatlan.

Gazdag életének szomorú szarvasi tanulságát legjobban *Kölcsey Berzsenyi* felett mondott emlékbeszédének immár klasszikus gondolatával lehetne legtalálóbban összegezni. Tökéletesen illik rá: „Korodra akartál hatni? Korlátolt kicsiny erődhöz nehéz akarat! és hatással lenni a korra, nem is mindig kívánatos. Társaid megérik a rázást, ha álmaikat bolygatod; de nem kérdik, hogyan indulsz s hová megy? s tétél jót vagy rosszat: magadnak tevéd; és a sokaság járja az utat, merre az ezerképpen változó vélemény árja ragadozza; a genie pedig sasként felszáll és elrohan, öntudatlan szabja a törvényt, mit követni csak ő bír erővel!”

Tessedik kora lángelméje volt, aki elveiből egy jottányit sem engedve, járta a maga sok megpróbáltatással teli nehéz útját. Megújulni tud örök újrakezdő, soha meg nem pihenő, bizakodó lélek; a haza és emberiség eszméjének megtestesítője, olyan közösségben, ahol a gyűlölet és a „kaparj, kurta, neked is jut” általában nem tisztességes elve volt az úr. „Még a legkeserűbb csalódások és ellenműködések között is — írta *Önéletírásában* — folyvást szemem előtt tartottam, hogy *hazámnak és az emberiségnek használjak*”. Rágalmak özöne vette körül alakját, értetlen emberek bizalmatlansága kísérte szokatlan gazdasági, ipari, kereskedelmi vállalkozásait, éjt-nappallá tevő önművelő buzgalmát (azt mondták, nem tud eleget, azért kell tanulnia), nagy nemzetközi sikereit és kitüntetéseit. Olyanok kritizálták, akiknek az értelme és szellemi kapacitása az ő köpönyegéig sem ért fel, akiket „az ezerképpen változó vélemény árja” egyéni érdekeiknek megfelelően hol ide, hol oda „ragadozott”, vagy kik a maguk begyepesedett konzervatívizmusukkal nem túrték és nem szerették a „rázást” — ha „álmaikat bolygatták”. Olyan szuverén egyéniség volt, akinek útja és gondolkodása állásfoglalásra készítetett mindenkit. S lehet-e csodálkozni, ha az emberek a *hasonló hasonlóknak örül* törvényének engedelmeskedtek, s nem bíztak a rendellenesben, a rendkívüliben?

Nem célunk, hogy e rövid fejezetben 53 éves (1767—1820) szarvasi tevékenységének összes jelentős momentumáról szóljunk, hiszen fáradhatatlan buzgalommal fogta pártját minden hasznot hajtó, értelmes próbálkozásnak. Erre eleve nem vállalkozhatunk. Csak tallózunk munkásságában. Nem szólunk részletesen az agrártudomány népszerűsítése terén kifejtett erőfeszítéseiről; a gyakorlati gazdaság korszerűsítésében elért sikereiről, a szikes föld termővé tételéről, a legelő nagyobb hasznosításáról, a lucerna, a heremagtermesztés, a különféle aprómagvak, gyógynövények és zöldségfélék meghonosításáról, a gyümölcs-kultúra megalapozása érdekében végzett kísérleteiről, az akácfa és az eperfa elterjesztéséről, nem beszélünk a táplálkozás megreformálásának érdekében vívott harcáról, sem a legújabb talajmunkáló gépek (vasborona, henger stb.) beszerzésére és alkalmazására, továbbá a kisebb mezőgazdasági-ipari üzemek (olajütő, cukor- és selyemgyártó, gyapjúfonó) és technikai eljárások létesí-

tésére, illetve gyakorlására irányuló ismeretgazdagító propaganda-munkájáról, sem ügyes falutervéről, közrendészettel, tűzrendészettel kapcsolatos elképzeléseiről, sem templom- és iskolaépítő buzgalmának nagy költségmegtakarítással járó racionális-praktikus elveiről. De nem beszélünk lelkiismeretesen végzett papi munkájáról sem. Arról hogy a szószéket, az okos életre nevelés, a felnőttoktatás jelentős fórumává tette, ahonnan felvilágosult gondolkodásra, egészséges életmódra nevelő gazdasági-egészségügyi igazságokat, fontos fiziokrata elveket hirdetett népének. A *parasztember Magyarorszáiban micsoda és mi lehet-ne* című művében nyíltan meg is fogalmazta erre vonatkozó elképzeléseit; elmondja, milyen témákról beszéljen a falusi pap. Érdemes áttanulmányozni javaslatlattervét. Körülbelül 60 égetően időszerű társadalmi-gazdasági kérdés szerepel benne.

Több mint ezer egyházi beszédét írta le, minthogy fiatal korában nem sajátította el kellő szinten a szlovák nyelvet. (Szarvason szlovák nyelven prédikáltak a papok). Bennük így és ehhez hasonló módon magyarázta az igét: Az a paraszt, aki lusta az ő földjét okszerűen, helyesen kezelni, mert „elhiszi, hogy az Isten őtet eltartja kenyérrrel” enélkül is, s ha a végén nincs termése: „hagyján! kiált fel, amint az Isten akarja, úgy légyen, áldott légyen az ő neve érette” — nem szereti az Istent. Vajon, mi abban az Isten akarata?” Hát betöltöd-e azzal az Isten akaratját, ha a földet rosszul műveled, és gabona helyett konkolyt aratsz? Ugyanez az esete a betegnek, ki a néki rendelt érvágás végrehajtásának ellene szegül, hirdelve, dicsekedve, hogy Isten őt megsegíti, mert ő Istenben bíz, Isten mindenható, s érvágás nélkül is megsegíti őt. Mi más ez, mint bálványozás?”

Ne folytassuk tovább a sort. Fordítsuk inkább figyelmünket iskolai—iskolapolitikai—pedagógiai tevékenységére és nagy hírnévre emelkedett gyakorlati gazdasági iskolájára: az *Institutum Tessedikianumra!*

E tekintetben is megelőzte korát. Tudatosan vallotta, hogy az iskolának „a haza felvirágoztatásához annyira szükséges tudományok” ismeretére és alkalmazására kell nevelnie. Ezért szorgalmazta a reáliák tanítását. A „község-tanítók” legfőbb kötelességévé is azt akarta tenni: „tanítsák meg a parasztembert okosan gazdálkodni”. Mint az empirikus ismeretelmélet buzgó híve, az érzéki tapasztalat mindenek fölött való fontosságát hirdette. A tapasztalat forrásává az objektíve létező világot, a természetet tette. Ebben és egyéb pedagógiai elképzeléseiben is lelkesen követte a „nagy és világosan látó tanfőúr”: *Comeniust*, akinek Sárospatakon tartott beszédét *a természetes értelem kiműveléséről és az iskolai tunyaság leküzdéséről*-t kinyomtatta, sőt ingyen szét is osztotta, csakhogy honfitársait figyelmeztetse erre az „iskolára, a hazára és az emberiségre nézve oly igen fontos két kérdésre”. Hozzá hasonlóan ő is friss, eleven életet, mozgalmasságot, természetes légkört kívánt az iskolákba. Industriát ignavia helyett — serény tevékenységet tunyaság helyett. Olyan intézeteket akart szervezni és működtetni, amelyek igazolják *Comenius* Sárospatakon han-

goztatott elvét: „A helyesen művelt föld kétszer-háromszor több embert is eltartatna”. Ezt volt hivatva igazolni (sokszorosán igazolta is) a szarvasi gyakorlati gazdasági kert és iskola, az *Institutum Tessedikianum*, amelyben *Comenius* tanítási elvével azonosulva, hadat üzent a régi oktatás lélekölő módszereinek. Tudatosan vezette be a „hazánk felvirágoztatásához szükséges tudományok” ismertetését, nevezetesen „a gazdasági növénytan, a gazdasági természetrajz és természettan, a terménytan, a gazdasági vegytan, a népszerű neveléstan, a dietetika (táplálkozástan), a népszerű állatorvostan, a polgári építészet, a gazdasági technológia, az erdőszet, a rendőrség tudománya, az időjárás tana, az ésszerű borászat” tanítását. Mindegyiket úgy, hogy „tapasztalás folytán” igazolta a tudományos tételeket, s a tanultakat gyakorlatilag is alkalmaztatta növendékeivel. Vagyis, amit *Comenius* szomorúan nehezményezett, azt tudniillik, hogy „sehosem tanítanak természettant szemünk előtt véghez vitt kísérletek alapján”, azt ő megvalósította, felismerve és elfogadva nagy elődje ama másik fontos pedagógiai elvének az igazát is: „. . . a tulajdon átélés és érzéki benyomások útján” szerzett tudás tartósabb és többet ér a verbális jellegűnél.

Az elmélet és gyakorlat szoros egysége jellemezte tanítási módját, akár az általa is nagyra becsült *Salzmann* schnepfentháli, *Meyer* kupferzelli és *Francke* hallei munkára nevelő intézetét, filantropinumát. Tanítványait „értelmesen gondolkodó” emberekké kívánta nevelni. Ahogy írta, nagy gonddal óvta őket „a butaságtól, babonaságtól, veszélyes nézetektől, rendetlenségtől és büntől”, s közben a „természeti dolgok illő használatára, az iparra és ezzel földi és mennyei boldogságuk megszerzésére” — azaz az élet értelmét adó munka tiszteletére és szeretetére nevelt.

Comenius pedagógiai nézeteivel összhangban, Tessedik gyakorlati oktatási rendszere is folyamatban láttatta meg a természet törvényszerűségeit. A selyemtenyésztésre vonatkozó ismereteket például akként közölte, hogy tanulói a munka minden fázisát megismerték és átélték, sőt gyakorlatilag maguk is elvégezték, „kezdve az eperfának való föld előkészítésétől, a mag elvetésétől, kapálásától és a csemeték átültetésén, tisztogatásán és locsolásán — a selyembogarak kiköltésén, felnevelésén, begubózásán, osztályozásán keresztül egész a selyem legombolyításáig és felhasználásáig.” Igazi munkaiskola volt a szó legnemesebb értelmében.

Az értelem művelése és a konkrét tárgyhoz kötött gondolkodás felbecsülhetetlen fontossága mellett tört lándzsát. „Értelmetlen és az életben hasznavetetlen dolgoknak könyv nélkül való tanulása volt a legnagyobb kínja fejeknek és szívemnek. Önállóan nem gondolkodhatni, magamnak nem vizsgálódhatni, ez volt az én második nagy kínom — a harmadik pedig az, hogy az iskolában friss vérrel és egészséges testtel három-négy órát kellett egyfolytában ülnöm” — emlékezett vissza gyermekkorára sivár iskolai életére.

Mélységes felháborodással szolt később is a lélektelenül kántáló, imamalom-

szerűen egyhangú magoltatás ellen, amelynek szomorú gyakorlatát még a szarvasi iskolából sem sikerült egyszer s mindenkorra száműznie. El lehet képzelni, mekkora szenvedés volt számára, ha mint az első fokú egyházi hatóság képviselője, vagy mint a Békés megyei 14 evangélikus iskola felügyeletével megbízott „dékánus” -lelkész meglátogatta azt az iskolát, amelyben az ellene szervezkedő, pedagógiához mitsem értő községi vezetők „bölcös” rendelkezése folytán — az ő jól bevált, több felkészülést igénylő, gondolkodtató módszerét sutba dobva — újra a régi ásatag eljárások szerint okítottak a tanítók. Amikor „az iskolásgyermekeknek értelem nélküli utánbeszélését, az olvasóknak és imádkozóknak — mint valami fecsegő gépeknek — a tanító taktusverése szerinti mondókáit órákon keresztül kellett hallgatnia, és aztán látnia a tanítóknak elégedett arcát, midőn — mint aki jól végezte dolgát — kimentek az iskolából, mintha csak azt akarták volna mondani büszkén: nézzetek ide, ezeket a fecsegő gépeket mi, (Isten kegyelméből igazgatók) tanítók hoztuk be a nép helyesléssel a XIX. század első tizedében, a te szív- és értelemképző erénygyakorlataid helyett, a te reális tudományaid helyett az evangélikus keresztyén iskolák javá-
ra!”

S mindezt akkor cselekedték vele és ellene, amikor gyakorló iskolájának példátlanul magas pedagógiai és gyakorlati eredményeit nemcsak az oktatásügy és a mezőgazdaságtudomány hazai szakemberei: jeles tudósok és mintagazdaságokat létesítő földesurak ismerték el, hanem a király sőt az orosz cár is. Magyar és külföldi küldöttségek tanulmányozták iskoláját, és csodálták meg annak nagy minőségi fölényét: gyakorlati hasznát a többi kortárs iskolával szemben. A császár is elismerte ezt, s egy 1798. júl. 2-án kelt leiratában úgy rendelkezett, hogy az egyes kerületekből legalább egy (általában két) „tanítóságra készülő jelesebb ifjú, aki tudniillik a gazdaszat iránt hajlandósággal bír, Szarvasra küldessék tanulás végett, és ott Tessedik Sámuel igazgatása és tanítása mellett, kétévi gyakorlatról szóló bizonyítványt nyervén, a tanítói hivatalra minden más pályázók előtt alkalmaztassék”.

Szarvason azonban „sósabbak” voltak a könnyek, s a fájdalmak is mások, pedig volt idő, amikor a helyiek is büszkén ismerték el iskolájának kiemelkedő eredményeit. Amikor még nem tette őket iriggyé a környezetükben élő nagy ember hatalmas tekintélye és szellemi magasabbrendűsége. Egy volt bíró például azt szűrte le egy vizsgája tapasztalatául: „Ezelőtt nekünk szülőknak kellett gyermekeinket tanítanunk és taníttatnunk, mostan pedig gyermekeink tanítanak bennünket, ha az iskolából hazajönnek”.

A rút irigység azonban egyhamar feltámadt. Ellenfelei — minthogy hiába lesték nevelési elveinek csődjét — jóakarátúnak álcázott álnok rágalomhadjáratot indítottak ellene. „Némelyek *rettegtek a földművelők felvilágosodásától*, — mások azon sejtelemmel rettegették a népet, hogy amit én önként, szabad elhatározásomból tettem, azt tőlük majd mint kötelességet fogják követelni”. Mily undorító és nevetséges! Ők védték vele szemben a parasztot! Az ijeszt-

getésnek meg is lett az eredménye: „Három, községbeli nagyhangú alak, támogatva néhány hatalmon lévő egyéntől, szövetkezett az intézet ellen. Gonosz, sötét, de egészen alaptalan vádakát támasztottak a parasztok között az iskola, annak igazgatója s a tanítási módszer ellen, felingerelték a népet az oly szépen virágzó gyermeki ipar ellen, úgyhogy *vallási és paraszti fanatizmus* megbuktatta, megsemmisítette az intézetet” — keseregte el a *Szarvasi nevezetességekben*. Lehangoló, elkésérítő igazság: a szarvasi parasztember latin nyelvű iskolát kívánt a mezőgazdasági ismereteket terjesztő *Institutum Tessedikianum* helyett!

Nagy fájdalmat okozott neki a félrevezetett emberek értelmetlensége, a tudatos rosszakarát. Az élet ugyan valamelyes igazságot szolgáltatott neki, amennyiben egy időre felsőbb rendelettel meg kellett nyitni újra az intézet kapuit. Barátja, megértő segítőtársa azonban családtagjain kívül alig-alig akadt. Mélyen megható, hogy Békés megye katolikus orvosa: *Józsa István* részéről jött a legerőteljesebb támogatás, aki egyenesen *Prónay László* egyházkerületi főgondnoktól kért oltalmat tudós betege számára a „tisztársak irigységével” szemben. Tanulságos leveléből igazolásul a következőket idézzük: „A szentegyházban, melyben a vétket irtani, az erényt oltogatni, az Isten igéjének magvait hintegetni, s az Istent imádni kellene, Tessedik ellen villámok szórtnak, gyűlölet szülte rágalmak hintetnek, a nép lázítottatik, zendülés támasztatik, s az egyház romlásra vezetetik”. Igaza volt — a háborgó tengert le kellett végre csillapítani. Határozott közbelépésre volt szükség. A gyakorlati tevékenység ismeretgazdagító szerepét Tessedik sohasem becsülte értékén felül. Tisztelte a könyveket. Tanulmányokat, tankönyveket írt, s rövid idő alatt párját ritkító könyvtárt szervezett intézete — ahogy a *Magyar Hirmondó* egyik 1792-es száma nevezte: a *Szarvasi Szorgalmatosság Oskolája* mellé. Saját kimutatása szerint a 725 kötetből álló bibliotékából a következőképpen részesültek az egyes tudományágak: nevelészetű könyvek: 169, természettani és természetrajziak: 35, gazdaságiak: 133, technológiaiak: 19, statisztikaiak: 61, leírások: 36, dietetikus könyvek: 39, bölcséletiek és erkölcsiek: 75, széptaniak: 32, folyóiratok, lapok: 9, nyelvészetiek és szótárak: 12, míg a vegyes iratok 105 kötetet tettek ki.

Úgy tűnik, könyvtárát nem vette át az egyházmegye által fenntartott, s ellenlábas: *Boczkó Dániel* által szervezett mezőberényi, majd szarvasi gimnázium. Annyira függetleníteni akarták magukat tőle talán, hogy még a könyvek használata ellen is vétót emeltek? *Vajda Péter* 1844. tavaszeli 3-án tartott dalnoki beszédében — amely az iskolai könyvtár fejlesztésének szükségességét fejtegette — említést sem tett róla. Egyértelműen azt szögezte le, hogy a gimnázium könyvtára *csekély*, sőt „az egész városban sincs könyvtár, mely a közszükségnek csak némileg is megfelelne.”

Mi tarthatta Szarvason Tessediket annyi megalázás és gyűlölködés ellenére? Bizonyos, hogy nem a *genius loci*: a hely és a környezet szelleme. Az — láttuk

— nem bírta elviselni nagyságát. Inkább a múlt. A szép emberi tetteknek az a beszédes gazdagsága, amelynek következtében a város neve egyet jelentett a köztudatban az ő nevével. Bármerre nézett, minden dolog lelkes ifjúságát és munkás férfikorát idézte. Máshol nem lett volna érdemes újramezdeni a harcot.

Volt-e valami felemelő sokszor megcsúfolt szarvasi életében? Igen, a helytállás. Az, hogy úzöttségében is megőrizte önmagát. A helyi kiskirályoknak, a helyi Prokrustes-eknek nem sikerült a maguk méreteihez csonkítani szellemét és egyéniségét, mert nem velük, hanem a *mindenséggel mérte magát*.

A jakobinus mozgalom és a felvilágosodás két üldözött Békés megyei képviselője: Réz József és Fábián János

I. Ferenc, a II. Lipót halála után trónra lépett uralkodó, feladva nagybátyja II. József és apja reformterveit, a francia forradalom eseményeitől megriadva, visszaállította a rendek uralmát, kiszolgáltatta a jobbágyot a földesurnak azáltal, hogy elrendelte: az úrbéri ügyekben elsőfokon maga a földesúr, másodfokon az alispán vagy a szolgabíró ítélkezzék. Mária Terézia urbáriumának a szellemét képviselve, alapelveként szögezte le, hogy minden föld tulajdonjoga a földesúré, függetlenül attól, ki műveli. Megerősítette a nemesi előjogokat, megszabta a robot lehetséges méreteit. (Embertelen nagyságát a Magda Pál-ról szóló fejezetben ismertetjük.) Nem méltatta figyelemre az *országgyűlés rendszeres bizottságainak* a tervezeteit sem, melyeknek működése ezzel egy csapásra értelmetlenné és feleslegessé vált. Változatlanságot és egy helyben topogást hirdető politikája útját állta minden feudalizmus ellenes próbálkozásnak. Még a legszükségesebb reformok életbe léptetésétől is félt.

Az elégedetlenség egyre nőtt, a szembeforduló oppozíciós erők szemlélete balra tolódott. Belátták, hogy kell bizonyos engedmények adásával könnyíteni a jobbágyság terhein, de elsődleges céljuk csakis a nemzeti függetlenség, a Habsburg-háztól való megszabadulás lehet. Hamarosan a volt jozefinista ellenzék is megtalálta a hozzájuk vezető utat. Így formálódott ki az a Habsburg-ellenes nemesekből, polgári demokratákból, radikális értelmiségiekből: titkos társaságok, szabadkőműves páholyok, klubok tagjaiból — mérnökökből, orvosokból, tanárokból, jurátusokból, szerzetesekből, predikátorokból, különböző tisztviselőkből, egyetemistákból verbuválódott nem túl népes és nem eléggé szervezett ellenzék, amely *vigyázó szemeit* tudatosan *vetette Párizsra*. Mohón bújtá a *Szirmay Antal* szerint minden jobb kávéházban fellelhető *Gazette Nationale*-t, ismertebb nevén a *Moniteur*-t, amely lelkiismeretes pontossággal számolt be a forradalom eseményeiről és érdekesítő híreiről.

Kevés olyan izgalmas sajtóterméke van a kornak, amely annyira testközelbe hozta a forradalmi átalakulást, mint ez a nagy hírnévre emelkedett kiváló francia újság. Nehezen lehet abbahagyni olvasását. Szerencsére a *Kriterion Könyvkiadó* Téka-sorozata 1977-ben *Ész istennő* nevében címmel két évfolyamának — 1793—1794 — leglényegesebb közleményeit magyar nyelven is megjelentette. A sodró események híryanaga ma is hatalmába keríti az olvasót.

Maga előtt látja, mint omlanak le a *feudalizmus évszázados bástyái*, hogyan ittasodik meg önerejét érezve a tömeg, miként számol le uraival, ha kell még a királyt is gilotinhalálra ítélve és kényszerítve. Ott érzi magát a konvent heves vitáinak pergőtüzében, átéli a gyűlések szenvedélyes hangulatait, s érzékeli azt is, mikor és miként válik a forradalmi terror önpusztítóvá, ijesztővé és elrettentővé.

Nem nehéz elképzelni, milyen ereje lehetett ezeknek a közleményeknek a maguk korában nálunk, ahol a társadalom különböző rétegei talán a franciáknál is jobban szenvedtek a feudalizmus nyúge alatt. Ahol legfeljebb csak azért nem robbant ki véres felkelés, mert nem volt szervezett ereje és egységes élcsapata a forradalomnak. Az egyik névtelen rendőrbesúgó — *Benda Kálmán* tanulmánya szerint — 1792. júliusában már így jellemezte a pattanásig feszült helyzetet: „A polgárság egyre nehezebben tűri a városi tanácsok zsarnokságát, s elégedetlenségét nem rejti véka alá. Általános körükben a csalódás és elkeseredés, hogy az országgyűlés mást sem tett, csak a nemesi kiváltságokat bővítette és erősítette, a polgárságra semmilyen tekintettel nem volt . . . Mindenfelé azt tapasztaltam, hogy nagy rokonszenvvel vannak a francia alkotmány iránt. Minden érdeklőket, ami ott történik, s a franciaországi eseményekről szóló híreket mohón olvassák. A királyi család elleni rendszabályokat nem helyeslik ugyan, de az arisztokraták félreállításával teljesen egyetértenek, és gyakran mondogatják: Magyarországon sem lehet más a vége a dolgoknak . . . Nem kívánok azzal foglalkozni, hogy mennyi idő alatt támadhat Magyarországon forradalom, de azt hiszem, *a minisztérium nagyon téved, ha azt hiszi, hogy a megosztott érdekek miatt egyáltalában nem keletkezhet forradalom az országban*. Elismerem, hogy tartós egység nem jöhet létre az osztályok között, de tapasztalataim alapján nem látom lehetetlennek, hogy *az általános elnyomás és zsarnokság hatására minden megosztott erő egyesüljön rövid időre a gyújtópontban álló központi kérdés megoldására*; ez pedig a hatalom erejét egy csapásra összeropantaná”. Mások azt tudatják, hogy a mágnások és főpapok megítélésében a polgárság és a parasztság szemléletmódja azonos, nincs lényeges különbség köztük.

A politikai gondolkozás ilyenén alakulását természetesen nem lehet kizárólag a hazánkban különben is szűk körben ismert jakobinus érzelmű, köztársaságpárti *Moniteur* cikkeinek tulajdonítani. A bomlás stádiumába jutott, fejlődést akadályozó feudális gazdálkodási forma és társadalmi berendezkedés elviselhetetlen elavultsága követelt itt változást. Ferenc irányzatával ugyanis alig valaki értett egyet. A nemesség jelentős része, továbbá a polgárság, a parasztság és az értelmiség, különösen a honoráciorok, egyaránt az egészséges kibontakozás útját és a Habsburg elnyomás alóli szabadulás módját keresték.

Ahhoz, hogy az ellenzéken belül egység formálódhasson ki, meg kellett volna szabadulni a széthúzás alapjaitól: az előjogoktól és osztálykötöttségektől. Ez azonban nem ment egyik napról a másikra. Maguk a történelmi viszonyok sem

értek még meg tehát a forradalomra. Tovább rontotta a helyzetet, hogy az idő sem volt elég a szervezkedésre. A jakobinus értelmiség — „az ördög gyertyagyújtói” — csak a patrióta középnemességben látott biztos szövetségest — a néppel nem épített ki kapcsolatot. Ennélfogva nem is volt — nem is lehetett — tömegbázisa az udvarral, a lojális arisztokráciával és a klérussal szemben. Igazi, a szó szoros értelmében vett harcról így eleve nem lehetett szó, pedig, ahogy a besúgó *Strohmayer*nek az elégedetlenkedők egyike mondta: „Immár nem az a lényeges, hogy az orosz, porosz, vagy valaki más uralkodik-e Magyarországon, hanem csak az, hogy az osztrák ház ne uralkodjék”. (Arra vall ez, hogy még az államforma kérdésében sem volt egységes szempont; nem mindenki állt a köztársaság mellett.)

Réz József perét olvasva, talán elfogadhatónak látszik a jakobinus jelző, de joggal kérhetik, hogy kerül ide Fábian János, a vallásos káté írója?

Nem nehéz a magyarázat. Nemcsak azért, mert az ellenzéki magatartások között valójában nem tett minőségi különbséget a politikai hatalom, amely egyhamar *jakobinusnak bélyegzett* minden „józanul okoskodó és beszélő embert” — ahogy *Batsányi János* írta barátjának *Aranka Györgynek*, hanem mert a mozgalom sem tudott megmaradni a Habsburg-ellenes „nemzeti” keretek között. A polgári forradalom osztályharcos jegyeit is magára öltötte. Ugyanúgy alapul vette a felvilágosodás eszméit, mint diadalmasabb francia társa. Amikor tehát az ellenzék a Habsburg uralom ellen küzdött, kénytelen volt küzdeni a polgári átalakulásért is, harcot hirdetve természetesen a feudalizmus fő ereje: a katolikus egyház latifundiumai és főpapjai ellen.

Fábian, ki a vallási tételek és krisztusi elvek földi megesúfolására figyelmeztetett, egyben az „ész-egyház”, a „filozófiai egyház” szellemét is képviselve, forradalmi igénnyel támadta az eltorzult és így megkövesedett dogmákat, s a változás, a változtatás szükségességének a tudatát erősítette fel. Nem volt ateista; de hogyan is lehetett volna, amikor a nagy példakép, az antiklerikális *Voltaire* is azt hirdette: „Ha Isten nem volna, ki kellene találni”, ezzel mintegy azt húzta alá, hogy kora sem lehet meg valamiféle egyház nélkül. Nem leki-csinylendő tehát Fábian tette és erőfeszítése. A mi viszonyaink között különösen nem, hiszen a Habsburg ház olyan jogokkal és olyan lehetőségekkel ruházta fel a leggazdagabb hűbérúrrá tett klérust és a katolikus egyházat, hogy egyet kell értenünk a történetíró *Marczali Henrik Mária Terézia* korára és országára vonatkozó megállapításával: „Az egész légkört mintha tömjén illata” tölténé be.

Nemcsak a *Marczali*-féle megállapítás helyesebb értelmezése, hanem az államvezetés és a haladó polgári eszmék harcának az érzékeltetése érdekében is szükségesnek tartjuk, hogy egy-két adattal igazoljuk állításunkat, rávilágítva egyúttal arra a kétarcúságra is, amely az egész korszakot jellemezte. Nemcsak arról volt ez ugyanis nevezetes, hogy ekkor lett hazánk Mária országa: *Regnum Marianum*, hanem arról is — amint ezt fentebb is igyekeztünk tudatosítani —

hogy valójában ekkor alapozódott meg a feudális berendezkedéssel szembeni ellenállás: a polgári forradalom szabadságot, egyenlőséget, testvériséget követelő harcossága. Ezt az ideológiai harcot segítette, mint legfontosabb eszmei fegyver, a katolicizmus a Habsburgok oldalán. Hiába vetette be azonban a lelki terror minden eszközét — jogot nyerve a protestáns egyházak feletti felügyeletre, úgyannyira, hogy még tizedet, sőt stólát is szedett tőlük halottaik után, a félelmesen érő idő útját meggátolnia nem sikerült többé. Hiába élt a cenzura legkíméletlenebb módszereivel, hiába koboztatta el a nem kívánatos könyveket, hiába rendezett látványos könyvégetéseket (*Barkóczy Ferenc* gróf egri püspök pl. a királyi parancs ellenére sem szolgáltatta ki a reformátusoknak *Komáromi Csipkés György* híres leydeni bibliáját, hanem azt 1754. nov. 5-én — 36 évvel a megjelenése után! — nyilvánosan elégette a máglyán), a felvilágosult gondolat csak terjedt tovább és tovább, s egyre nagyobb tömegeket hódított meg.

A század közepére a polgári eszme már jelentős szellemi-szemléleti (pozicionális) fölénybe került Európa vezető országaiban, úgyannyira, hogy a feudalizmus defenzív helyzetbe, védekezésre kényszerült. Nem tudott olyan fejlődést adni a termelőerőknek, amelyet a feltörekvő burzsoázia termelési rendszere ígért. Olyan szellemi fegyver sem volt a birtokában, amellyel az új, a korszerű tudományos felismerések és igazságok erejét megtörhette, győzelmét megakadályozhatta volna. Rendeletekkel, törvényekkel sáncolta magát körül; azokkal védekezett minden új dolog, minden új politikai-gazdasági megnyilvánulás ellen.

Távlatát tekintve eleve reménytelen volt ez a harc. Nem ígért sikert *XIII. Kelemen* pápa 1766-ban kiadott brevéje (*Christiana Reipublicae Salus*) sem, amely a gombamódra szaporodó „rengeteg könyv halálos mételyének kiirtását” nem a gondolkodásmód, a szemlélet egységesítésétől: konzerválásától vagy céltudatos továbbfejlesztésétől, hanem „a sok romlást terjesztő művek lángok martalékává tételétől” várta.

II. József türelmi és cenzúraenyhítő rendeletei után különösen megszapordtak hazánkban is a feudalizmus-ellenes politikai röpiratok. 1790/91-ben kb. félezer jelent meg; sokak szerint több, mint 1848/49-ben. A haladó középnemeseknek és a polgári demokrata értelmiségnek ezek az indulatos hangvételű vita-iratai hevesen támadták a legnagyobb hűbérurat: a katolikus egyházat és félelem nélkül harcoltak a nemesi előjogok és kiváltságok ellen. S noha túlnyomórészt vallásos köntösben jelentkezett az oppozíció még a nemzeti függetlenségért harcoló iratokban is, valójában a jakobinusok századvégi antif feudális, antiklerikális köztársasági mozgalmában tűntek fel az első olyan vitázók és röpiratok, akik és amelyek tudatosan szakítottak a vallásos ideológia több-kevesebb védelmet nyújtó frazeológiájának, beidegzett kifejezésrendszerének a használatával.

Békés gyerme távol lévén a szellemi és politikai élet középpontjától, nem jät-

szott jelentősebb szerepet sem a jakobinus mozgalomban, sem a felvilágosodás eszméinek terjesztésében. *Réz József* jakobinus pere és *Fábián János* „veszedelmes kátéja” azonban azt igazolja, hogy a mi vidékünkön sem voltak ismeretlenek a *felforgató* eszmék.

A gyöngyösi származású „okulista” (szemorvos) *Réz József* 1794-ben került Gyulára. Abban az évben, amikor a váratlanul kirobbant *Martinovics*-féle összeesküvés híre izgalomba hozta az egész országot, és felkeltette az érdeklődést a modern tanok, a francia forradalom ideái iránt. A nyugateurópai egyetemeken végzett protestáns papok és a szószékre, katedrára pályázó, lelkesi oklevéllel rendelkező tanítók körében könnyen hódított teret a szabadgondolkodás, hiszen külföldön élve, saját szemükkel győződhetek meg a polgárosodó életforma magasabbrendűségéről, és ismerkedhetek meg annak elvi alapjaival. Nem lehet véletlen, hogy az eszközeiben válogatós, vakbuzgó és célratóró *Csupor László* alispán, aki *Réz* perét az egyetlen protestáns főtisztviségviselő, a megyei főjegyző *Domokos Lőrinc* hivatalból való eltávolítására is fel akarta használni, Domokoson kívül *Juhász István* gyulai református pap és *Szász György* ref. tanító „titkos szemmeltartását”, szoros megfigyelése jogát is kieszközölte magának.

A katolikus *Réz Józsefet*, akit barátja és alkalmi üzlettársa: *Kazay Mihály* megyei prókátor áztatott el, mert egy gabonaügylet elszámolásakor összevesztek (*Réz* ugyanis 46 ft. 40 kr-ral megkárosította), valójában minden írásos dokumentum nélkül, rosszindulatú vádak alapján ítélte *pallos általi halálra* a királyi tábla; 4 nappal *Martinovicsék* kivégzése előtt, 1795. május 16-án.

A gépezet gyorsan és tökéletesen működött. Alig három hónap kellett hozzá, hogy a királyi tábla kimondja a végső halálos ítéletet. *Csupor* ugyanis jól érezve meg a kedvező szelet, sietett éberségét és a királyi ház iránti hűségét igazolni. Felgyorsította az ügymenetet, hamarjában felvette a tanuk: *Sziber József* sókereskedő és *Glück Ferenc* mázsás általa irányított és befolyásolt tanúvallomárait (erre a perújrafelvétel során derült fény), és *Réz Józsefet* az első tárgyalások lefolytatása után *felségsértés* és *vallásgyalázás* bűnével vádolva, a király 1795. március 12-én kelt parancsára Budára kísértette. A gátlástalan alispán — hihetetlen, de igaz — még a vádlottat is rászedte arra, hogy az első gyulai tárgyalást (febr. 13) követő napon beterjesztett kiegészítésében *Domokost* vádolja azzal, hogy ő ingatta meg igaz hitében és királyhoz való hűségében. „A francia nyelven szóló újságokat olvasván... az itt való tiszteletes prédikátor úr (vagyis *Juhász István* ref. lelkész) jelenlétében a Vadaskert mellett, ahol én is vélek sétálván, nagy örömmel jelentették mindketten a mi armádiánknek veszteségét és lüttichi szerencsétlen történetét” — állította itt a szörnyű kelepcebé került, italkedvelő, „gyermekségétől fogva mániákus” *Réz*.

A Békés megyei jakobinus per afféle róka-fogta csuka mesetípusba illik, azzal a különbséggel, hogy ez nem volt mese, és csak egyetlen áldozata lett. Előzőleg ugyanis *Réz* is megvádolta *Kazayt*, hogy tőle hallotta, „mily veszedel-

mes történetek lettenek Békés vármegyében, nemkülönben a tisztújító gyűlés alkalmatosságával, hogy legitten a nép között nagy zenebona történt. volna a viceispány választása végett (miatt) . . . úgyannyra, hogy csak egy csendülés hibázott, avagy egy ujmutatás, azzal *rebellió történt volna a nép között*, ahol a főispánytul fogva az utolsó tisztig minden tisztviselő életét veszt-hette volna. Azon kívül arról is emlékezetet tett, hogy minémű imposztorsággal éljenek ezen megyebeli tiszték”.

Réz vádjában volt reális mag, hiszen a *Kazay*nál elrendelt és a távollétében is foganatosított házmotozás alkalmával csakugyan előkerült két olyan kisebb irattörődék, amelyben „*Vidovich Mihály* táblabíró és vicensótárius *Vidovich György* ökegyelmeket helytelenül motskolja”. Ez azonban — ma már kifürkész-hetetlen módon — „az említett két személynek *alázatos kérésekre in origine* (eredetiben) általadatott”, Nem is került elő többé.

Kazay jól tudta, hogy a legjobb védekezés a támadás. Réz feljelentésére iszo-nyatos, övön aluli ütéssel választolt. Visszautasítva az ellene felhozott váda-akat, kijelentette, hogy „Réz egy veszedelmes principiumú (elvű) ember, ki . . . felséges urunkat és királyunkat, Ferenc őfelségét előttem a legnagyobb tolvaj-nak, gazembernek mondotta, hogy tartja; és nem méltó, hogy éljen, és ha néki csak a legkisebb alkalmatossága volna is, ő volna az első, aki keresztülszúrná, hogy vesszen el”. Hivatalos személy lévén, tudta azt is, hogy állítása önmagá-ban — tanúk nélkül — nem lehet több pusztá rágalomnál. Még aznap délután (vajon miért nem elébb?) jelentkezett is tanuként a rendőri besúgó híreben álló *Sziber József* sókereskedő, aki ehhez a királyellenes vádhoz a vallásgyalázás bűnét is társította. Előadta, hogy kb. egy fél éve, a nála időző okulista kezébe véve mázsása: *Glück (Klik) Ferenc* imádságos könyvét, a következő kifakadást tette: „Mi szükség van erre az imádságos könyvre? Csupa bolondság és gye-rekség az, haszontalan papi találmány és hazugság, csupa ámitó szer, melynek hitelt nem kell adni! . . . És a papok is mind imposztorok”.

Ezzel teljessé vált a peranyag — a felségsértés és a vallásgyalázás büntette. Nyomatéku *Sziber* azt is hozzátette: Réz azt a vakhírt is terjesztette, miszerint „el volt rendelve a királynak megfogattatása és franciáknak kezeiben való szolgáltatása ugyanazon akcióba (hadműveletben), ahol ő (ti. a király) kom-mandírozta seregeit, de találkozott egy huncfut gazember, aki a királynak a néki elkészült elfogattatását bésúgta, és az ugyanazon éjtszaka az armádát alattom-ba el is hagyta, sietve révén Bécs felé útját . . . Hogyha pedig én — mármint Réz — azt a huncfutot, gazembert esmérném, aki azt tudtára adta a királynak, én azt megölném. Hatták volna gilottinírozni (lefejezni), mert huncfut, imposz-tor és despota, de csakúgy el nem kerüli halálát, mert megtalálják Bécsben is”.

Gyors ütemben, szinte megrendelésre, állt elő a másik tanú is: *Sziber* mázsá-sa, *Glück (Klik) Ferenc*, aki mint valami jól megtanult szöveget, csaknem szóról szóra megismételte főnöke szavait. Aztán már hiába tiltakozott a vád ellen Réz; összefogott ellene a vármegye egész tisztikara. Ő maradt az egyedüli bűnös,

jóllehet *Kazayra* és *Sziberre* is ráigazolódott egy és más. Volt szó például egy állítólagos gyulai *titkos körről*, amelyről az álnok agent provocateur *Sziber* beszélt Réznek, sőt azt nem is tagadta. Mindezt azonban érdektelen hordalékanyagként kezelte nemcsak a megyei hatóság, hanem a királyi tábla is.

Végül úgy hozott ítéletet a tábla, hogy ki sem hallgatta a vádlottat, vagy ha igen, úgy Réz vallomása elsikkadt a vérszomjas *Németh János* királyi ügyigazgató kezén. Elítélték annak ellenére, hogy nem tudták igazolni: tagja volt-e *Martinovics* valamelyik társaságának. Terhelő írásos dokumentumokat sem tudtak felmutatni ellene, még a *Martinovics—Laczkovics* féle latin nyelvű röpiratot, a *Szózatot* sem, jóllehet a szájhagyomány szerint több Német—gyulai polgárnál találtak jakobinus kátét is. (Ennek írásos igazolása nincs.)

Ijesztő belegondolni, milyen kiszolgáltatott volt a megvádolt ember a királyi hatalom ítélőszéke előtt. Szerencsére *Ferenc* császár — megelégedve talán az 5 halálos ítéletet — helyt adott Réz kegyelmi kérvényének, s „a semmiből érdem nélkül felment bitang”, a „fenevad, gyalázatos ember” (*Kazinczy* nevezi így a *Fogságom naplójában*) *Németh* szemben a hivatalból kirendelt védő: *Boday Mihály* érvelését fogadta el: „. . . a tett nélküli szavak nem egyenértékűek a tettel elkövetett cselekménnyel”. Lehet, hogy az ügy előadója külön is felhívta a császár figyelmét *Réz József*nek 1795. május 27-én kelt s *Németh János* jogügyi igazgatóhoz küldött levelére (egy példányt elküldött a nagy tekintélyű *Péchy Imre* bihari alispánhoz — a későbbi szeptemvirhez — is), amelyben a már kivégzésre ítélt *Réz* leleplezte „*Tsupor* viceispány urat”, ki „mindenféle ígéretésekkel csalta ki vallomását”, *sok fortélyok által, a bírósági eljáráson kívül* „fatsarva ki” belőle a „beismerést”, továbbá a *Domokos Lőrinc*re és *Juhász István* ref. lelkészre vonatkozó vádakát. „. . . azt is hozzátette — írja *Réz* —, hogy *Domokos Lőrinc*re, az ott való főnótáriusra írjak minden kigondolható gonoszságot, akár igaz legyen, akár nem, mivel most legjobb alkalmatosság egy kálvinista tisztet (tisztviselet) kitudni a vármegyéből, . . . mely delációért (feljelentésért, beárulásért) nagy kegyelmességével biztatott . . . az említett viceispány úr”.

Réz halálbüntetését végső soron határozatlan ideig tartó börtönre változtatta a király. Nem lehetetlen, hogy e kegyelemmel váratlanul új fordulatot nyert ügy készítette megfontolásra, retirálásra (?) az alattomos és kétkulacos *Csupor* alispánt, mert végül a megyei urak eltekintettek mind *Domokos Lőrinc* megyei főjegyző, mind *Juhász István* református lelkész letartóztatásától, noha azt előzőleg a bírák is elhatározták volt.

*Benda Kálmán*nak A magyar jakobinusok iratai III. kötete szerint *Réz* 1804. március 22-én szabadult a spielbergi börtönből. Több mint kilenc évig volt rab azért, mert baráti körben kinyilvánította politikai érzéseit. Érthető, hogy kiszabadulva messze elkerülte a vidéket, s előbb Budán, majd Pozsonyban, végül Cecén telepedett le. Itt is bajba keveredett. *Napoleon* schönbrunni kiáltványa idején, vagyis az 1809-es utolsó nemesi felkelés — a „győri vitézség” táján,

a nép előtt lázító beszédeket tartott, s a király és a vallás ellen izgatott. Újra szembetalálta magát — *Pribék Antal* birtokos feljelentése révén — a gonosz *Németh Jánossal*, aki elsikkasztva a védőügyvéd által beadott ügyiratokat, a királyi táblával hetenként kétszeri száraz-bőjt mellett 4 évi börtönre íteltette. A bírák elejtették a felségsértés vádját, s mindössze lázításért ítélték el.

*

A veszedelmes káté terjesztőjéről (szerzőjéről?) jóval kevesebbet tudunk. *Szentkereszty* szerint 1791-től tanított Békésen, de hogy meddig, azt ő sem tudja. A *Békés megyei Levéltár* IV. A. 1. 579/1799. sz. aktája alapján (ez tartalmazza a kézzel írt káté egy példányát is) feltehetően 1795—96-ig. Ekkor „tsapatott ki” a tanítóságból. Szenvedélyesen vitázó, türelmetlen, talán izgága ember lehetett. *Domokos Lőrincnek* az 1797. Jakab hava (július) 8-án Gyulán tartott vármegyei közönséges gyűlés alapján róla készített s Tek. és Nagys. Bihar vármegyének küldött jellemzése ugyanis a következőket mondja róla: „Korhel s alkalmatlan voltáért a Békési tanítóságból ki tsapattatott. Emiá a Nagy Mélt. K. H. M. Tanáts (Magyar Királyi Helytartó Tanács) előtt mintegy három esztendő oltá több rendbeli instantiákkal (kérvény, kereset) alkalmatlankodott, hogy a végzés az ő innye szerint nem lett, vakmerő szókra fakadott, s ezért nállunk szinte egy hónapi arrestumot (börtön) szenvedett. *Fábián János*, mihelyt a Nagy Mélt. K. H. M. Tanáts rendelkezésre keményen megvizsgáltatván volna, útnak indulván Debretzen felé, mindjárt kezdett valamely lázzító (lázasztó?) és veszedelmes írást hintegetni, és nevezetesen Kladányban (Körösladány) a tanító-nál, egy ilyen önnön kezével írott káté forma Írást hagyott a végre, hogy mindenkinek hirdettessen, de a melyet a Tanító azonnal a Predikátorhoz vitt, ő pedig fő jegyző és Tábla biró *Domokos Lórintz* urhoz ide Gyulára bé küldött. Tovább menván ő mindenütt ezt tselekedte, de a mint hitelesen esett értésünkre, addig uszott a vízen, hogy tsak ugyan elmerült, mert Ns. Debretzen városában el fogattatott, s Nagyságtok Kegyelmetek Tömlötzébe N.Váradra kísértetett.

Hogy tehát őtet érdeme szerént ítélni s büntetni lehessen, azon nálunk bé nyújtott veszedelmes írást, valamint a fels. K. Hertzeg és Nádor Ispányhoz a maga eredeti valóságában ezennel megküldöttük, hogy annak mássát Nagyságtokkal Kegyelmetekkel is közöljük; jelentvén egyszersmind Nagyságtoknak Kegyelmeteknek, hogy Sz. biráinknak (szolgabiráinknak) meghagytuk, hogy azonnal szoros vizsgálást tegyenek, nem hintegetett-e ezen ember megyebeli több helységekben is efféle veszedelmes írást?”

A 11 részre osztott, jakobinus színezetű „veszedelmes káté” túlnyomórészt vallási kérdésekkel foglalkozik. Írója jól ismerte a biblia világát; jártas volt az egzegézis — a bibliamagyarázat tudományában. Kétségkívül református lelkész vagy teológus lehetett. *Fábián János* 290 tétel tartalmazó könyvtári jegyzéke alapján, amelyet *Szerdahelyi Antal* királyi könyvvizsgáló 1804. feb-

ruár 4-én írt alá Nagyváradon, jogos a feltevésünk, hogy a szerző maga *Fábián* volt. 207 latin, 75 francia, 5 német és 3 magyar (Igaz hit; Éneklésben tanító-mester; A német nyelvnek megtanulására való Intézet) nyelvű kötetet tartalmazó magánkönyvtárában — sokat mondó a nyelv szerinti megoszlás! — a cenzor 24, többnyire francia nyelvű kiadványt kifogásolt. Az inkriminált művek egytől egyig vallásos köntösben harcoltak a feudális társadalmi berendezkedésnek az észokokkal és a természetvallással — természetjoggal összeegyeztethetetlen, eltorzult formája ellen. Ezt tette valójában az általunk vizsgált káté is. Méltán hisszük tehát — ezt a *Szabó Máté* németgyulai lakosnál elhelyezett Fábián-féle magánkönyvtár állaga is alátámasztja — hogy a tulajdonos teológiát végzett felvilágosult értelmiségi volt, aki azonban katedra híján (esetleg mert a teológiát még nem fejezte be) tanítóságra kényszerült.

Milyen fejezetek találhatók a kátében? Íme, a következők:

- „1. A lélek halhatatlanságáról azok ellen, akik azt tagadják,
2. A képmutató gonosz életű keresztények ellen,
3. Az esküvés ellen,
4. Hogy az embernek nincsen semmi jussa arra és semmi hatalma, hogy egyik ember a másik embert erőltesse akármire, vagy akármiert is büntesse,
5. A gyalázatnak és akármicsoda nagy kárnak békeséges türéssel való szenvedéséről,
6. Az emberi nemzet közt való egyenlőségről és szabadságról,
7. A szolgának az ő szolgálatja jutalmáról,
8. A ceremóniák ellen,
9. Az emberi nemzetnek az ő bűneiből és azoknak örök büntetéseiből való kiszabadulásáról és annak szükséges voltáról az ellenkezők ellen,
10. Micsoda mozdulhatatlan fundamentumon tartozik minden az örök boldogságra igyekvő ember az igazmondás és az igaz cselekedet mellett mindhalálíg állhatatos lenni, ha azért üldöztetik, vagy halálba vonatik valaki?
11. A feltett megcáfolhatatlan igazságok mellett való megcáfolhatatlan igazságok.”

Jogos a kérdés: hogyan és miért lehetett veszedelmes ez a látszólag kimon-dottan vallási kérdéseket elemző füzet, amely mindenekelőtt az okos életre kívánt nevelni? Miért üldözte a hatóság? Hogyan érvényesült benne a feudális egyházat és társadalmi formát veszélyeztető felvilágosult eszme?

A káté írója kétségkívül arra vállalkozott, hogy a modern élet és az ész törvényei szerint próbáljon párhuzamot vonni a biblia elvei és a korabeli társadalmi berendezkedés törvényei és sajátosságai között. Ebbeli fáradozásai során nem elsősorban a hit, hanem a társadalom szemszögéből közelített témájához. A kétely magvait hintette el a vakhit ellenében. Vallásfilozófiai vizsgálódásait határozott társadalomcentrikusság irányította. Nincs bennük semmi felekezeti-tieskedés. A kérdés nem az, melyik vallásnak, melyik felekezetnek van igaza, hanem hogy érvényesülnek-e, s ha igen, mennyiben és hogyan, a biblia emberi

és társadalmi kapcsolatokra vonatkozó elvei a földön, mindenekelőtt pedig nálunk, Magyarországon. Kiérződik lépten-nyomon ez a szándék, bár egy szóval sem említi hazánk nevét. Végső soron azt kutatja: lehet-e a bibliát zsinórmértékül venni az életben; alapvető principiumai érvényesíthetők-e a társadalomban. Elérhető-e egyáltalán az eszményi, a tiszta kereszténység a földön?

A káté szerzője ügyes megoldással nem kényszeríti rá másra a maga nézeteit. Nem moralizál, és nem von le erős didaktikus szándékkal végső tanulságokat. Csak kibontja a témát, s a felvázolt ellentétek feloldását — a döntés jogát az olvasókra, a hallgatókra bízta. A tendenciózusan beállított vélemények azonban erős kételyt támasztanak (a felvilágosult ember mindenben kételkedő hite jellemzi a szerzőt magát is), s mozgósító erejűekké válnak.

Érdeklődést azáltal kelt, hogy szenvedélyesen átélt meditációi időszerű témákat görgetnek. Nem egy megtalálható majd egy negyedszázaddal később *Kölcsey* vallás- és történetfilozófiai műveiben és reformországyűlési felszólalásaiban is, mintegy igazolva, hogy isten malmai lassan őrlnek. De míg *Kölcsey* ellentétek kiélezését kerülő, egyensúlyra, egyetértésre törekvő szemlélete a reformok evolúciós útját és elvét segíti, addig *Fábián* kátéja — nem utolsósorban a francia forradalom és a jakobinus törekvések eszméinek közvetlen hatása alatt — az ellentétek feltárásával gyorsabb, gyökeresebb társadalmi átalakulást: a bibliai eszményi állapotok megvalósítását, az egészségtelen és igazságtalan életelvek mindenáron való eltüntetését sürgeti. Ezt akarta propagáltatni azokkal is, akiknek *Fábián* terjesztés végett egy-egy példányt átadott a kéziratok füzetből. Ezért lett „veszedelmes” mű. *Kölcsey* elsősorban a főrendekkel vitázott reformjavasolatainak elfogadtatásáért, s közben a hosszúra nyúlt vallási vitában ugyanúgy eljutott a jogegyenlőség, a lelkiismereti szabadság történeti alakulásának elemző tárgyalásához, mint az önmagában meditáló *Fábián* — vagy kátéjának a szerzője —, aki az egyes kérdések dilemmáját önmagában élte át, s azokhoz erős vitázó készséggel, tudatos jobbító akarattal, az elnyomott ember szenvedélyes igazságkeresésével közelített.

Például így vitázott önmagában a társadalmi egyenlőtlenségről és a szabadságról: „Vagy mindnyájan egyenlő jussal, méltósággal, titulussal és hatalommal bírnak ebben az életben minden emberek a legifjabbiktól fogva a legöregebbekig, — vagy nem. Ha mindnyájan egyenlő jussal, méltósággal, titulussal és hatalommal bírnak: mi szükség, és hogy mér egyik a másiknak mind Testén, mind Lelkén és minden Jószágánn uralkodni és kegyetlenkedni? Ha pedig egyenlő jussal, méltósággal, titulussal és hatalommal nem bírnak, miért nemesített meg az Isten önnön maga minden embert, mind a Józan okosságban, mind pedig mindenféle vallásban ezzel a valóságos és igaz (nem pedig az emberektől talált tsalárd és gyilkos) nemességgel: valamint akartok, hogy az emberek tselekedjenek tiveletok, ti is azont tselekedjeteok azokkal. (Mat. 7:12 és 3 Mos. 1:18. Mat. 22:39). Szeressed felebarátodat, mint te magadat sat.

Továbbá vagy van szükségük a keresztényeknek s az emberi nemzetnek

mind egytől egyig minden Embernek a Császárokra, Királyokra, Földesurakra és más Uralkodókra — vagy nints. Ha van, miért nem tett az Isten erről az ő szükségéről, sem a józan okosság, sem a Sz. Írás Világánál, amint a felyebb való okoskodásból világosonn meg tetszik; sőt inkább miért nevezi őket az Istennek Böltessége mindnyájokat Atyafiaknak, és miért tiltja meg általjában az embereken való uralkodást. (Mat. : 18: 1—4; Mat. 20:25—28; Jan. 6:14—15 és Mat. 16:24—27 és 1. Sam, 8 egészen.) Ha pedig nints a Keresztényeknek s az egész Emberi Nemzetnek szükségek a Császárokra, Királyokra, Földesurakra és más Uralkodókra, hogy mernek, és mitsoda jussuk van, hol vették azt a just a Császárok, Királyok, Földes Urak és minden Uralkodók, hogy a Keresztyén nevezet alatt az embereken uralkodjanak s kegyetlenkedjenek? Következésképpen:

Vagy minden ember tartozik egymásnak adót fizetni, amilyenek az Urbarium, Taxa, Portio, Dézma s több a féle Igazságtalanságok; vagy egy sem. Ha mindnyájan tartoznak minden Emberek egymásnak Portiót, Taxát s több aféle igazságtalan adót fizetni, hát a Császárok, Királyok, Földes Urak, Nemesek, Katonák, Papok, Mesterek s többek miért nem fizetnek, vagy ha fizetnek, kinek fizetnek, s mennyit mindazoktól, a kikenn s amely Jóságokon uralkodnak? Mert ők is az Emberi Társaság tagjainak akarják magukat esmérni, s valják is szájjal, jóllehet annak nyilvánosságos öldöklő farkassai. Ha pedig nem tartozik senki is Portiót, Taxát s a több a féle igazságtalan adót fizetni, mi szükség a Keresztyénnek a Keresztyéneken, az Atyafinak az Atyafinn (Mat. 23:8) Portiót, Taxát, Dézsmát s több a féle igazságtalan adót venni az Istennek nyilvánosságos parancsolattya ellen. (Mat. 17:24—27.)

Mert minden teremtett dolgok vagy magoktól függenek, vagy az ő Teremtőjőktől. Ha magoktól függenek, mitsoda jussal uralkodnak rajtok a Császárok, Királyok, Földes Urak, Papok, Mesterek s a többiek? Ha pedig az ő Teremtőjőktől függenek, hogy mernek ők az Isten örökségén uralkodni, s erőszakot tenni? miért nem veszik azt eszekbe, hogy a mindenhatóval ellenkeznek, aki őket is, mint egyéb Teremtett dolgokat a semmiből hozta ki, és aki még az élet után meg fog fizetni kinek-kinek az ő tselekedeti szerént.

Mert az Isten vagy Magáért, azaz maga ditsőségére teremtett mindeneket, vagy nem. Ha mindeneket a maga ditsőségére teremtett, hogy meri az ember valamint felebaráttjától úgy minden egyéb teremtésektől azt a tiszteletet, azt a just erővel elragadozni, amelly egyedül a Teremtő? . . .Ha . . . mindeneket magokért s a magok ditsőségekre teremtett Isten, (amely tsupa képtelenség és lehetetlenség;) mi szükség nekünk minden jóért, valamint az életnek meg áldozásáért, úgy az örök boldogságért az Istenhez fordulni, fojamodni (sic!), és támaszkodni? Következésképpen

Vagy van szüksége a fegyveres nép óltalmára az Emberi Nemzetnek; vagy nints. Ha van, úgy tehát (távol legyen a káromkodás) nints szüksége az Istennek mindenható Atyai óltalmára, mert a fegyveres Népeknek elégségesnek kell

arra lenni, hogy az Egész Emberi Nemzetet, mind a Testi, mind a Lelki veszedelmektől meg óltalmazza, és hogy ugyan azon tökéletességgel bírjon, valamelyekkel az Isten bír, és az Istentől egészen által vegye a Világ Kormányát, minden Teremtett dologokra nézve, és az Istentől semmiben se függjön, amely mitsoda iszonyú képtelenség és lehetetlenség, kitsoda aki által nem látta? Ha pedig nints rájuk szüksége az Emberi Nemzetnek, miért tartják őket, és mi szükség a számokra adót fizetni”.

Máshol azt fejtegette, hogy ha „azt mondja . . . az Isten: Légyen . . . minden e világra született ember minden Isteni félelemmel és igaz Atyafiúi szeretettel felruházva az Isten Temploma”, úgy „kiki a maga szükségét buzgóságosan terjesztheti az Isten elébe, minden Pap nélkül, egyedül az Isten segedelme által, hogy így mindnyájan minden emberek a mi Mennyei Atyánknak fiai legyünk (Mát. 5:15). Töröltessék el tehát minden Pápista, Calvinista, Lutheránus, Görög, Sidó, Török, Pogány és mindenféle Vallásbéli nevezet, hogy légyünk a mi Mennyei Atyánknak fiai; töröltessenek el minden Vezeték és Kereszt Nevek, titulosok és süveglések, hogy mindnyájan mint a Kis Gyermekek úgy vehessük a Mennyekek Országát, a hová ha meg nem térünk, és olyanok nem leszünk, mint a Kis Gyermekek, semmiképpen nem mehetünk be. s. a. t. (Mat 18:3) *Töröltessék el minden embernek a magános birtokossága* és maga haszna keresése, hogy mindnyájan mint ugyan azon egy Atyának a fiai, minden szemre való hányás nélkül, minden pompa és minden pénz nélkül, egy kenyérenn, egy eledelenn, egy italonn, egy öltözetenn és egy akaratonn légyünk, hogy egyik a másikon ne uralkodhasson, és a nagyra vágyásra, melly minden bűnnek a kutfeje, leg kisebb alkalmatossága se lehessen senkinek is. Takarja bé tehát minden helység az az Társaság a maga földjéről, mind az embereknek, mind az Barmoknak a Termést”.

Ebben az utóbbi gondolatban nemcsak a természetjog és természeti törvény egyenlőségtana munkál, hanem az előproletáriátus klasszikus utópiákon (*Camparella, Morus, Bacon*) nevelkedett fejlettebb ideológiája is, mely jobban épít már a történelmi realitásra, a kizsákmányolás tényére továbbá a társadalmi osztályok antagonisztikus ellentétére. Messze van még a tudományos szocializmus elveitől, gyakran idézi az ősközösség idealisztikusnak, patriarchálisnak hitt képét (ezt találjuk Csokonainál is), de közvetlen előfutára már *Owen* nagyobb rész boldogságát célzó, Amerikában létesített kommunisztikus telepeinek.

Más helyen az osztálytársadalom bíraskodási módja és joga ellen tiltakozik, s a büntetés privilégiumát — az egyenlő emberi jogok elvére alapozva — Istennek tartja fenn.” Ha büntetheti egyik ember a másikat — vallja a szerző —, hová lesz úgy az Istennek az embereken való jussa vagy hatalma, mint az ő Igassága, melly szerént az embert bűnéért maga büntetheti (5. Mós. 32:35; Mat. 5: 38—48; és 6: 1—5; 7: 1. sat.), mind pedig az ő irgalmassága, mely szerént a

bűnöst kegyelmébe vette? Ha pedig nem büntetheti az ember az embert, hogy meri egyik a másikat büntetni?”

Különös, hogy az ember megnevelhetőségében bízó, a bűnök megszűnését az igazság eljövételétől: a kommunisztikus eszme diadalától váró, következetes logikájú író hogy nem gondolt arra, milyen anarchia következne a földi bírások megszűnésére. Vagy arra az isteni kijelentésre, hogy az én országom nem e világból való?

Figyelemre méltó a ceremóniákról alkotott véleménye is. „Vagy szükségesek a Czeremóniák az Isteni tiszteletre és az emberi nemzet boldogságára, vagy nem — állítja fel az alternatívát. Ha szükségesek, úgy . . . nintsen szükség arra az igaz Vallásra, amelyet az Isten mind a józan okosság, mind pedig a Szent Írás világánál a maga ditsőségére és az emberi nemzet boldogulására jelentett ki? Ha pedig nem szükségesek, miért tartják azokat az emberek? . . .

Mert az Isten vagy Lélek, vagy pedig (távol legyen a káromkodás) test. Ha Lélek, mi szüksége azt a bálványokban imádni, amelyenek minden Czeremóniák, aki Lélek, és akit következőképpen és szükségképpen Lélekben és imádságban kell imádni? (Jan. 4: 19—24; Mat. 9: 14—17). Ha pedig test, mi szükség az embernek a testet imádni? továbbá,

Az Isten vagy Lélek, vagy test. Ha Lélek, hogy tudod te a Lelket Testé (sic!) változtatni által; még pedig te változandó létedre a változhatatlant változandóvá, a romolhatatlant romlandóvá, azokban a Bálványokban, az emberi találmányokban, a Czeremóniákban, magyarázd meg nékem ezt a dolgot?, mert az Isten ugyan maga magát meg nem tagadja, és a maga változhatatlanságát változandósággá soha nem teheti, mert úgy mind az Isten, mind pedig az egész Világ semmivé lennének, a melly iszonyu képtelenség és tsupa lehetetlenség.

Ha tehát az Istent minden Léleknek imádni kell, amely tagadhatatlan tökéletes igazság, vagy lélekben és igazságban kell imádni, amelyek ezek: az Istennek igaz esmérete és telyes szívből, telyes elméből és minden erőnktől való szeretete, . . . vagy pedig testbenn és hazugságban kell őtet imádni; a milyenek minden féle pompás, szükségtelen és az embernek a maga nagyra vágyó kevélységét és testi telhetetlenségét gyulasztó emberi munkák, amelyenek a pompás Épületek, Festések, Írások, képek, mindenféle szükségtelen Házi Eszközök, pompás és külömb-külobmféle eledelek, italok, öltözetek, minden Innepek, Templomok, Törvényházak, Muzsikák, Oskola házak, kathedrák, harangok, tornyok, órák, Pénzek, kalendáriumok, Vásárok, emberi orvoslások, nyelvek szaporítása, Bibliothecák és mindenféle emberi munkák, valamelyek az embernek a mindennapi Szükségére való Eledelén, italán, öltözetén felül vagynak?, és a melyek az Ő Lelke Idvességére elmúlhatatlanul nem kívántatnak? Avagy nem az emberi találmányok által szakadt-e el az Emberi Nemzet az Istentől, a ki az embert a föld mivelésébenn a maga ditsőségére és a Köz Jónak az emberi Nemzet Boldogságának előmozdítására hozta bé a világra?”

A racionalista teológia kételkedő hangja ez, a „filozófiai egyház” képvi-

selőjéé, s ahogy az általunk kiemelt részletek tanúsítják, bizony nagy mennyiségű robbanó töltet sűrűsödött össze benne. Nem is lehetett más sorsa, mint az elkobzás. Az újra megmerevedő, megcsontosodó, ötlettelen államvezetésnek — amely a feudalizmus minden áron való védelmét tartotta legfontosabb kötelességének — nem lehetett más választása: tűzzel-vassal üldözte és bebörtönözte mindazokat, akik másra, akik többre vágytak, s ennek hangot is adtak. El kellett ítélnie a Réz Józsefeket és a Fábíán Jánosokat is — ne zavarják az állam békéjét, ne költögessék évszázados álmából a szegény népet.

Egy nemzetközi mércével mérhető magyar rézmetsző: Czetter Sámuel

Életéről alig tudunk valamit. Vannak időszakok, melyek szinte teljesen némák; nem közölnek semmit sem róla. Máskor meg biztosnak tetsző adatok erőtlenednek el, vagy válnak egyenesen tévessé egy-egy váratlanul felbukkanó emlék nyomán. Nemrég például még azt hirdette a művészettörténet, hogy Orosházán született, s aztán ráakadtak egy olyan kétségbevonhatatlan bizonyítékra, mely végleg eldöntötte: hiába véste képei alá az Orosházi fi Czetter (Tzetter, Zetter) nevet és a nyomatékosító Oroshaziensis vagy ex Comit. Bekesiensis jelzőt, legfeljebb tévútra vitte velük az érdeklődőket — valójában a Győr melletti Felpéccen született 1865. jan. 12-én.

Egészen 1952-ig abban a hitben éltek a művészettörténészek, hogy Orosházáról származott. *Szana Tamás* 1893-ban még azt állította: „... született Orosházán, Békés vármegyében a múlt században. Rendes lakását Békésben tartotta, megfordult 1819-ben Oroszországban is, de magyar eredetét sohasem tagadta meg, s metszvényi alá rendesen odavéste születése helyét is: Orosházifi”. *Pataky Dénes* 1951-ben megjelent *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig* című rendszerező műve is úgy tudta: „Orosházán született 1770 körül”. *Rózsa Györgynek* a Magyar Művészettörténeti Munkaközösség 1952-es évkönyvében közölt tanulmánya (Czetter Sámuel 97—139.1.) említi először születése helyül Felpéccet, jöllehet *Nagy Iván* 13 kötetes közismert műve: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal már a múlt század közepén világosan utalt felpécci származására. Arra viszont, hogy milyen jogon használta az orosházi-fi jelzőt, *ifj. Koszorus Oszkár* kutatásai derítették fényt.

Az már az ő 1976. szeptember 5-én a Békés megyei Népújság Köröstáj rovatában közölt felfedezése előtt is ismeretes volt, hogy Czetter voltaképpen *Kazinczy* biztatására vette fel az orosházi jelzőt. Egy *Cserey Farkasnak* 1807. jún. 29-én írt *Kazinczy* levélből tudjuk, hogy a nagy nyelvújító még a *Simon* János nevet sem találta elég magyarnak. „Melly szerencsétlenség, hogy ezt Simonnak és nem Enyedinek, Szent Miklósinak, vagy valami ilyen formának hívják! Így kiki Magyaroknak ismerné. De annak ösmeri-e, a ki nem tudja . . .” Majd így folytatja: „Éppen ez a baj Czetterrel, kit arra kértem, hogy a Czetter nevet rúgja el magáról, s nevezze magát Orosházinak”. Néhány nappal később

pedig *Virág Benedek*nek írta ezeket: „Istentelen ember a német, kivált a *Csokonay* jegyzése szerint az *Amphibium* (értsd: kétéltű), mint péld. ok(áért) a németből lett magyar Czetter, a luteránus, aki sem nem Pápista, sem nem kálvinista, hanem közben áll a kettő között. Végre talán csak elérem régóta sürgetett végemet” — azaz céloamat.

Az „Orosházi-fi” nevezet tehát innen ered. Az „istentelen . . . Amphibium” azonban nem tagadta meg soha családi nevét. Hű maradt hozzá, mégpedig úgy, hogy *Kazinczy* kívánságának is eleget tett.

De valójában miért nevezhette magát orosházinak *Czetter Gottfried* felpéci evangélikus lelkész és *Krnuch Mária* gyermeke? Azért, mert édesanyja, miután 1767-ben megözvegyült (Sámuel akkor 2 éves volt), feleségül ment a szintén özvegy *Horváth András*hoz, Orosháza első ev. lelkészéhez. Ismeret-ségük bizonyára régebbi keletű lehetett, hiszen Horváth is dunántúli volt: a Vas megyei Gencsről származott. A 3—4 éves korában Békés megyébe került gyermek élete első jelentős és tartós élményét tehát itt szerezte, itt tudatosodott benne a szülői ház biztonságot árasztó ereje és szépsége is. Érthetően több érzelmi szállal kötődött ide, mint a Győr megyei Felpéchez. Ezért vallhatta szülőföldjének (akár *Petőfi* Kiskunfélegyházát) a rohamos tempóban fejlődő új települést, ahol *Veres József* kimutatása szerint már 1773-ban 432 házban 615 háztartást és 3340 lakost tartottak nyilván, s amely 1818-ra — vagyis mindössze 45 év alatt — több mint a duplájára: 1006 házzal, 1600 háztartással és 8567 lakossal bíró nagyközséggé nőtt.

Különös dolog, hogy Orosháza első történetírói szinte semmit sem tudtak *Czetter* helyi kapcsolatairól. *Balassa Pál*, a község hatodik ev. lelkésze pl. nem is említi a nevét Orosháza legelső évszázadának krónikája 1744—1844 c. művében. Az alapos kutatómunkát végző *Veres József* (a tizedik lelkész) sem tudott ennél többet róla: „A művészetben eddig egyedül *Czetter rézmet-sző*, orosházi fi tűnt ki, életéről azonban mit sem sikerült megtudnom”. (lásd Orosháza. Történeti és statisztikai adatok alapján 189.1. Orosháza, 1886).

Mindez arra mutat, hogy *Veres* nagytiszteletű urat is félrevezette *Czetter Kazinczy* kedvéért használt jelzete. Csak a születési anyakönyvet vizsgálta át, abban azonban nem talált rá a művész adataira. Egyedül a halotti anyakönyv őrzi Orosházán a *Czetter* családnevet. Itt halt meg ugyanis a nagy-mama: „*Czetter* felesége *Zsuzsanna*”, ahogy azt egy 1774-ből származó bejegyzés tanúsítja. Itt temették el édesanyját: *Horváth Andrásnét* is 1786. január 19-én, mindössze öt hónappal második férje halála után. Az anyakönyv természetesen csak *Horváth Andrásné* néven nevezi. A házassági anyakönyvben sem fordul elő a *Czetter*-név, minthogy *Horváth András* nem Orosházán kötötte meg második házasságát *Krnuch Máriával*.

Nagy kár, hogy nem maradtak fenn az evangélikus egyház iskolának azok az iratok, melyekből egyértelműen következtethetnénk *Czetter* tanítójának a személyére, ámbár nagyfokú rajzkészségét nevelőapja vagy valamelyik

gimnáziumi tanára is egyhamar felismerhette. Cseppet sem bizonyos tehát, hogy egykori tanítója: *Fábri István* vagy *Antal János* (*Vitéz János* és *Folkusházy — Lacsny — László* ugyanis a lányok tanítója volt) ajánlotta számára a művészi pályát.

Ma még nem tudni, hol végezte gimnáziumi tanulmányait. Mind apai— anyai, mind nevelőapai őseinek Győr és Vas megyei kapcsolataira gondolva, feltehetően Sopronban. A kor másik ismert evangélikus gimnáziuma ugyanis Selmecen volt; ez azonban csak 1808-tól kezdve emelkedett nagyobb hírre és jelentőségre, amikor úgynevezett „kerületi” — egyházkerületi — rangot kapott. Alig hihető azonban, hogy a szülők ide, ebbe az inkább szlovák szellemiséget sugárzó iskolába és ne Sopronba adták volna a németül jól beszélő és levelező gyermeket (Kazinczynak küldött levelét is németül írta 1791-ben, mint aki biztonságosabban használta azt, mint a magyart).

Sopron, ez a mozgalmas életet élő dunántúli város, Pozsony és Buda mellett a német kultúra egyik legjelentősebb magyarországi központja volt. Állandó szoros kapcsolatban állt Béccsel. Lakóinak nagyobb része — német anyanyelvű lévén — legfeljebb csak értette, de nem beszélt a magyart. Színházában, amelyről *Kis János*, a Soproni Magyar Társaság alapítója, a későbbi evangélikus szuperintendens azt írta, hogy „a hazában célszerűsége és csinosásra nézve kevés párját találó játékszín van”, még később is csak német nyelvű előadásokkal szórakoztatták a közönséget. Deszkáin — bár *Shakespeare* és *Molière* is szerepelt — leginkább a kortárs német szerzők: *Lessing*, *Goethe* és *Schiller* műveit játszották. Evangélikus gimnáziumi tanárai Göttingában és Jénában tanultak, ahol *Bürgert*, *Blumenbachot*, *Beckmann*t és *Lichtenberget*, illetve *Reinholdot*, *Fichtét*, *Herdert* hallgathatták. Jó nyelvismeretük birtokában *Klopstock*, *Gellert*, *Gessner*, a két *Schlegel*, *Leibnitz* és *Wieland* műveit eredetiben olvasták, sőt azokat a legjobb tanítványoknak saját könyvtáraikból ki is kölcsönözték. Nem kétséges, Czetter is simábban kijuthatott innen tanárai támogatásával a bécsi akadémiának *J. M. Schmutzer* udvari rézmetsző által alapított és igazgatott rézmetsző osztályába.

Az ő tanítványa lehetett. *Pataky Dénes* fentebb már említett nagy horderejű művének azt az állítását ugyanis, miszerint ott *John* és *Weiss* irányította művészi fejlődését, jószerivel el kell vetnünk. Mindkét művész fiatalabb volt nála. A Marienburgban 1769-ben született, kiképzését Londonban *F. Bartoluzzinál* szerző *Friedrich John* (ott sajátította el az erőteljesebb tónust biztosító pontozó technikát) már csak azért sem lehetett a mestere, mert ő mielőtt Bécsben letelepedett volna, Varsóban is töltött huzamosabb időt. *David Weiss* pedig mindössze 11 éves volt, amikor Czetter első, ma is ismert műve (*Dürer: Az álom* című képének a metszete) 1786-ban elkészült.

Schmutzer hamar észrevette Czetter kiváló grafikai adottságait. Erre vall, hogy vejének, a hazánkban különösen nagy tiszteletnek és tekintélynek örvendő kiváló festő: *F. A. Maulbertsch*nek (nevét Maulpertsch-nek is írták)

Neptun és Galathea, majd Vénusz diadalma című képeiről vele csináltatott metszetet. Az utóbbi különösen nagy műgonddal készült, s a művészek és művészetbarátok körében nem mindennapi, megérdemelt sikert aratott. A Bécsben megjelenő *Magyar Hirmondó* 1793. április 2-i száma például ekként számolt be róla: „Békés vármegye Orosháza nevű helységéből származott hazánkfiának nevét több ízben olvashatták erdélyi olvasóink az általunk leküldött képek alatt. Ezen szép tehetségű ifjú különös szorgalmatossággal fáradozott darab időtől fogva egy *Maulbertsch* híres képíró által rajzolt képnek rézre való metszésében, mivel ezen munkája által kívánta magát a világ előtt megismertetni, minekutána az idevaló Akadémián pályáját végezte volna ebben az esztendőben... A képnek szélessége és hosszúsága nagyobb egy lábnyinál. Az ára 1 for. 30 kr.”

A fenti idézet szinte teljes egészében megtalálható *Kazinczy Váczy János* által rendszerezett és publikált hatalmas levelezésének II. kötetében a német nyelvű Czetter-levélhez fűzött magyarázó szövegben. Innen tudjuk azt is, hogy maga *Kazinczy* kérte fel mecénásnak *Balassa Ferenc* grófort, aki „készséggel beleegyezett Czetter ajánlatába, és egyúttal 100 forintot adott” a *művész segélyezésére*, aki aztán hálából „mély alázatossággal” neki dedikálta munkáját.

Czetter művészi pályája természetesen nem a Vénusz diadalmával indult. Több mint 25 olyan művét tartják nyilván ma is a magyar művészettörténet tudós kutatói, melyeket korábban készített. Fellépésének ideje — Czetter szerencséjére — nagyon kedvezett a rézmetszésnek. II. József és a jakobinus szervezkedés időszaka volt ez, melyet nemcsak a felvilágosodás eszmevilága hatott át, hanem a török elleni felszabadító harcok iránti felfokozott érdeklődés, a magyar nyelvű újságírás megindulása és a nemesi ellenállási mozgalom első sikerei is jellemezték. Azt jelentette ez, hogy az új művészet propagálásának fontos, szinte nélkülözhetetlen eszköze lett a grafika. A testőrírók által elindított gondolkodásbeli erjedést is ügyesen és hasznosan támogatták az irodalmi és tudományos műveket és egyéb publikációkat, újságokat és folyóiratokat egyaránt szemléltető művészi illusztrációk. Mindenekelőtt a rézkarok. Különösen *Görög Demeter* és *Kerekes Sámuel* (*Csokonai* szép verssel parentálta el halála hírére hallva: *Görög úrhoz* címmel) lapjai: a Bécsben megjelenő *Hadi és Más Nevezetes Történetek* és a *Magyar Hirmondó* (csak nevében azonos *Rát Mátyás* 1780—89 között Pozsonyban kiadott újságjával) karolta fel és látta el folyamatos munkával a Bécsben tanuló fiatal magyar rézmetszőket.

A két derék, egymást mindenben segítő hazafi nagyszerű összhangban dolgozott. *Görög*, a királyi család nevelője, különösen a jogtudományban, a pedagógiában, a geográfiában, az antropológiában, az irodalomban és a művészetben jeleskedett, *Kerekes*, a bécsi Theresianum magyar nyelvi professzora pedig a bölcelet, a statisztika, a pedagógia és a klasszika-filológia tudományát mű-

velte. Egy szóval: alig volt olyan tudományág, amely iránt ne tanúsítottak volna érdeklődést. Avatott kulturpolitikusokként őszinte lelkesedéssel karoltak fel minden olyan ügyet és dolgot, amellyel hazáknak szolgálhattak. Nemzeti öntudatot formáló célokat tűztek lapjaik elé is. Helyesen körvonalazták saját kötelességeiket és feladataikat: minden olyan értesülést közölni kívántak, „amit egy magyarnak, úgy mint magyarnak különösen hazájáról; úgy pedig mint embernek s világ lakosának, más eszméretes országairól s tartományairól is a világnak tudni szükséges, hasznos és gyönyörűség”. Mindezeket pedig a történeti hűségre törekvés következetes elviségével és „születt nyelvünk” iránti mély felelősségtudattal tették. Elsősorban az ifjúság nevelésére fordítottak gondot, rendszeresen küldvén lapjaikból ingyen példányokat az iskoláknak. Így akarták — *Rát Mátvás* megszűnt lapjának nemes törekvéseit folytatva — tudatosítani a *Kazinczy* irányításával országos méretűvé dagadó nyelvújítás politikumának és a nagy fejlődésnek indult magyar nyelv védelmének és ápolásának, stiláris gazdagításának, mindennekelőtt pedig a magyar nyelv használatának elsőrendű ügyét.

Szerkesztői programjukba szervesen épült bele a fiatal magyar művészek és művészjelöltek támogatása. Velük külön is foglalkoztak. A *Kerekes Sámuel* lakásán tartott találkozókön apró részletekig megtárgyalták velük az illusztrálásra szánt képek témáit, a szöveg megkívánta beállítást, az alkalmazandó megoldási módot, a kompozicionális egység összetevőit, a rajzok pontosságát. Ezáltal az ábrázolás naturalista hűségére, a témák realista kezelésére készítettek és nevelték őket, közben éberren vigyáztak arra is, nehogy a *hamisításokat kizáró* hitelességre törekvéssel lefokozzák és gúzsba kössék a művészek képzelő erejét és alkotó fantáziáját.

A tisztán dolgozó, magabiztos kézzel és szemmel ábrázoló Czettert különösen sokra értékelték, s mindenekelőtt erőt próbálól nehezebb feladatokkal, minőségi munkákkal — azaz figurális kompozíciókkal, elismert művészek (a már említett Düreren és Maulbertschen kívül Rubens, Stunder, Lebrun, Frd. Wagner, B. Lampi, A. Flor stb.) alkotásainak, portréinak, tájképeinek, viseletrajzainak rézkarc útján történő sokszorosításával bízták meg. A kisebb figyelmet és tehetséget igénylő térképeket általában másokkal csináltatták.

Czetter nagy művészi gonddal és becsvágygal tett eleget *Görög* és *Kerekes* felkérésének. Nem csoda, ha azok is lelkes buzgalommal elemezték képeit. A II. József halálával kapcsolatos birodalmi gyászt, melyhez az ő valóság-hű rézkarcát (*II. József a ravatalon*) mellékeltek illusztráció gyanánt, például így kommentálták: „Ide zártunk egy rajzolatot, mely azt adja elő, mint vala néhai II. József teste kitéve az udvari kápolnában, febr. 22-én 1790-dik esztendőben. Fel volt t. i. a test fő hadi vezéri formaruhába öltöztetve, s egy fehér selyemmel megbélelt s kívül aranyba szegett fekete bársonnyal bévont félkoporsóba fektetve. Ezen koporsó egy gráditsu s majd egy ölnyi magasságú állásra helyzetetett. A koporsó körül hat drága párnákon szemléltettek, az

innenső oldalon ugyan a császári korona, pálca és az arany alma. Továbbá a magyar és a cseh koronák; az arany gyapjú; s a Szent István Rendje; a túlsó oldalon a házi korona, az ausztriai hercegi süveg; a Theresia Rendjének Pántlikája, kalap, pálca és kesztyű. Az állásnak gráditsa ezüst gyertyatartókkal meg volt rakva. A koporsó felett függött egy fekete baldagin. A kápolna feketével bé volt vonva, s császári címerekkel kirakva. Őrizeten voltak a magyar-, lengyel- és német testőrök, kik között a sok nép egyik ajtón bétolódott, a másikon pedig kibocsáttatott. — Igyekezünk minden módon, hogy ezen nevezetes történetet ábrázoló rajzolat minél nagyobb tökéletességgel készülhessen meg: mégis csak alig érhattünk célunkra: ámbár a metzzőnek 7 aranyat, a papirosért 14 forintot, a nyomdának 15 forintot, a betűmetzzőnek minden betűért 1 kr. fizettünk. Költ Bétsben, májusnak 21-dik napján: 1790.” Ezzel a közölt híranyag és az illusztráció szoros összefüggését vitathatatlanul bizonyító leírással könnyen egybevetették az olvasók az aprólékos pontosságra törekvő művészi ábrázolást.

Egy másik Czetter-rajzolta és metszette képpel pedig így fejlesztették az olvasók művészi látását: „Ezen kép, melyet a jegyzés mellé zártunk, ábrázolja a *gr. Pálffy János* hadi tármester úr szép és nevezetes granatérosait, kik közül egynéhányan a Zimonyi mezőn, Belgrádnak általellenében a Száva s Duna vizei között csatáznak. A rajzoló képzelése szerint, a granatéros a puska végére szorított, úgynevezett Péter kését (bajonetját) egy török mejjének szegezte, de mivel ez élte megmaradásáért oly igen esdeklik, rajta a granatéros szíve megesik, s a bajonetot mélyebben nem taszítja”.

Körülbelül 15-re tehetjük azoknak a Czetter-készítette háborús-katonai illusztrációknak (ágyutípusok, ágyuállások, harci tudósítások, regiment- és granatéros képek) a számát, amelyeket főként a török elleni harcokat ismerető hírlapi tudósításokhoz mellékeltek a szerkesztők. Ezekhez is társítottak — mintegy a szövegek képi magyarázataként — bizonyos kommentárokat. Voltak olyanok, melyeknek helyes értelmezését maga Czetter segítette elő szöveges magyarázattal, ámbár ez túlnyomórészt a cikkírók kötelessége volt. A *Maria Theresia* nevű *Fregatról* (1790-ben metszette Czetter) például ezt a szakembereknek való, csaknem a hadititok-sértést kimerítő ismertetést közölték: „A fregát (Fregatte) nevezet alatt értetik az olyan fegyveres hajónak neme, melyekre 20-tól majd 50-ig számlálva, több vagy kevesebb ágyúkat szoktak rárakni . . . Amely fregátnak megküldöttük a képét, semmiben sem különböz a tengeri nagy fregátoktól. 42 ágyuk vannak rajta: melyekből eleget döngették az olasz pattantyúsok Nádorfejevára falait az ostrom alkalmatosságával. Békesség idején Pétervárnál szokott állani a Dunán. Képét oda csináltattuk le, egy ahhoz értő ural”.

Ahogy ezekből az illusztrációkhoz fűzött magyarázó szövegekből is érzékelhető, *Görögék* az olvasók művészi látását is fejleszteni akarták. Nagyon megkövetelték tehát az ábrázolás tisztaságát, hogy az előfizetők jobban érzé-

kelni tudhassák az adott képek és tárgyak specifikus jegyeit. Czetter minuciózus pontosságú rajzkészségén túl azzal is kivált társai közül, hogy — ha módjában állott — még az egyedi katonai eszközök bemutatásához is adott bizonyos háttérrel. Az ágyúvontatáshoz pl. sátorhelyek, háttérben húzódó dombvonulatok, színes formaruhás katonák, nagy előszeretettel ábrázolt huszárok megjelenítésével teremtett távlatot. Az az érzésünk, hogy saját képességeihez méltatlan feladatnak tartotta az iskolás ízü egyedi tárgyábrázolást. A legtöbbször még a haditechnikai eszközöket csodálatos pontossággal megjelenítő képeit is (*D. Szemző Piroskának* A magyar folyóiratillusztráció kezdeteit taglaló sokoldalú, színes tanulmánya mondja találon ezekről: oly tökéletesek, hogy akár a hadtörténészek számára is forrásként alkalmazhatók) ellátta sajátos rekvizitumokkal, hogy velük jobban felfokozza és mozgásba hozza az olvasók érdeklődését és reprodukív képzeletét. A dinamizmust, a mozgást szerette, nem a statikus nyugalmat.

Különösen a portréábrázolást kedvelte és művelte nagy hozzáértéssel. A nemzeti múlt és nemzeti nagyság iránt megélt érdeklődés, továbbá a honi művészet felkarolására irányuló hazafiúi buzgalom eredményeként divatba jött az arcképfestészet és vele a portrékat népszerűsítő rézkarc. Sok szépirodalmi és tudományos mű jelent meg a szerzők arcképével is. A Vénusz diadalmának bámulatos sikere után egyre többen keresték fel Czettert, hogy ő készítsen metszetet portréjukról. *Pataky Dénes* kimutatása 35 ilyen képmást sorol fel, s ezek mindegyike 1793-ban vagy utána készült. Kétségbevonhatatlan viszont, hogy már a *Maulbertsch* festményről csinált rézkarccal egyidőben is foglalkozott portrékkal. Ezt erősíti *Kazinczyhoz* írt levele (1791), amely *Kassa* híres tudós orvosának: *Vitzay József*nek elkészült képmását említi. Publikálásának éve azonban 1793 volt.

Egyedül *Somsich gróf* nem volt megelegedve Czetter munkájával. Erről ezeket tudatta *Kazinczy* kedves ismerősével, *Sárközi Istvánnal*: „Czetter nekem azt (t. i. *Somsich* képét) 1803. Ju.-ban adá, panaszkodván, hogy *Somsich* véle mocskosan bánt, ki nem fizetvén a tenni parancsolt munkát, tudniillik a réz metszését. Kérdém, miért? Czetter azt felelte, hogy *Somsich* nem tartotta magát eltalálva a rezen, holott a festésen (*Lampí* munkája) annak tartotta. Ítélni nem tudok, mert én *Somsichot* soha nem láttam, de igen jól emlékezem, hogy 1806 *Pászthorinál* ebédelvén egy szeglet-asztalkán egy illy phisionomiájú ember képe állott berzsény (az az cékla) szín schlafrockban. Sokáig néztem a festést, mert gyönyörű dolgozás volt, s meg nem tudtam fogni, hogy a Művész mint jutott arra a fonákságra, hogy a képet berzsény színű ruhába öltöztesse; mert a carnationak minden világos, kivált pedig a veres szín kárára van, s minden setét azt emeli. Akkor általlottam questionálni (kérdezni) *Pászthorit*, kié legyen a kép, de Czetternél meglátván a rezet, rá fogtam, hogy az nem vala másé, mint *Somsiché*”. Valójában tehát nem Czetter munkájában, hanem a rézkarc alapjául szolgáló festmény színezésében lehetett a hiba.

Legismertebb művei e nemben a következők voltak: *Széki Teleki Sándor* gr., *Báróti Sándor*, *Dugonics András*, *Baróti Szabó Dávid*, *Schedius Lajos* és *Rhedey Lajos* képe. A *Csokonaiét* — bár a költő említi Czetter nevét egy *Kazinczyhoz* írt levelében, mint akire bécsi barátai rá akarnák bízni a metszést — nem ő készítette el. *Vályi András* is vele csináltatta meg művéhez: Magyar Országnek Leírása-hoz *József főherceg* és *Széchenyi Ferenc* gróf portróját, sőt ő metszette *I. Ferenc* arcképét is.

Czetter rézmetszői tevékenysége — *Pataky* felsorolása szerint — nem volt töretlen. Vannak évek (1791, 1795, 1799—1803, 1807—1809), melyekből egyetlen mű sem maradt ránk. Ámbár bizonyára folyamatosan dolgozott ekkor is, nagy számbeli kiesésre mégsem szabad gondolnunk. „A rézmetszés nagyon fáradságos, hosszadalmas munka” — panaszkolta egyik levelében. „A művészi munkát nem lehet túlzásig folytatni, . . . , veszélyeztetik az ember szemevilágát, ami pótolhatatlan”. Ez kétségtelenül így igaz, mint ahogy az is, hogy a császárváros korabeli világítási technikája és lehetőségei sem nyújthattak elegendő fényt az esti, méginkább az éjszakai munkákhoz.

Nincsenek adataink rá, vajon volt-e, megfordult-e anyja halála után is Orosházán. Rokoni kapcsolatai megszűntek; a gyermekkor hangulatát idéző paplakba mások költöztek. *Szana Tamás*nak Czetter Békés megyei „rendes lakásáról” beszélő adata pedig feltehetően elírás, sajtóhiba volt. Bécsben élt, ott is nősült meg 1800-ban. (Elképzelhetetlen, hogy feleségéről és majdan gyermekeiről ne készített volna képet.) Itt, távol a szellemi és művészeti központtól, nem tudott volna megélni a rézmetszés tudományából.

1807-ben *Sándor cár* meghívására Oroszországba ment. Életművének kutatói eddig nem tudtak fényt deríteni kitelepülése körülményeire. Mi több észszerű, megvizsgálásra érdemes verziót látunk erre vonatkozóan kézzelfoghatónak.

Az orosz—magyar gazdasági-kulturális-politikai kapcsolatok a XVIII. század folyamán nagyon felerősödtek. Eleinte a tokaji bor tette ismertté és népszerűvé az oroszok körében a magyarságot és a magyar nevet. Ezzel kedveskedett Rákóczi is diplomáciai partnerének, *Nagy Péter* cárnak. *Várad*i *Sternberg János*nak, az ungvári (uzsgorodi) egyetem magyar professzorának 1974-ben a Gondolat és a Kárpáti könyvkiadó által közösen megjelentetett *Utak, találkozások, emberek* című kötete például ilyen reflexiót idéz a XIX. század közepéről: „Ki ne ismerné a magyar bort! — lelkendezik egy orosz folyóirat tudósítója. *Nálunk, Oroszországban a XVIII. században a magyar bor nagyon kedvelt volt. Az öregemberek most is megfiatalodnak, fellelkesülnek, ha szóba kerül a tokaji. Ez a borok királya — mondogatják —, az arany; a nap sugaraitól keletkező, a gerezdekben megsűrűsödött arany”.*

A magyar szőlőkultúra meghonosítását, az első magyar szőlőoltványok behozatalát valójában 1711-től — a Rákóczi szabadságharc bukásának évétől — számítja az orosz gazdaságtudomány. Utána még sokáig állt az érdeklődés

homlokterében a magyar szőlészet és borászat. Tudunk ma már olyan elképzelhetetlen esetről, hogy pl. kiváló magyar nyelvtanárokat — mint *Martiny Sámuel*t, a tbilisi főtanoda német—latin szakos tanárát, egyszer csak gazdasági területre irányították át. Reá történetesen egész Grúzia szőlészetének és borászatának új, a magyar termelési gyakorlatnak megfelelő átszervezését bízták.

Czetter idejében más területeken is örömmel fogadták és alkalmazták a magyar szakembereket. *II. Katalin* cárnő nagyszabású közigazgatási — kulturális programja sok nyugati (angol, francia, német, magyar) tudóst és művészt csábított az orosz birodalomba. *I. Sándor* idejében aztán ez az értelmiségi kiáramlás tovább fokozódott. Különösen két — t. lán Czetter életét is befolyásoló — kapcsolatra kell nagyobb figyelmet szentelnünk. Az egyiknek a szála az Ung megyei Palágy községből származó, tudományos körökben szerte Európában ismert *Orlay János* udvari sebészhez vezettek, akinek kormány megbízásból végzett tudományos szervezői munkásságát *Sándor cár* szabadelvű kormánya is messzemenően méltányolta, sőt hivatalos okiratban is megerősítette. *Orlay* bécsi sebész tanulmányai idején (1794-ben és a következő években) került meleg emberi kapcsolatba több magyar íróval, lapszerkesztővel és művésszel. A jakobinusok pere, a *Martinovics* féle mozgalom vérbefojtása hihetetlenül kedvezett szervező munkájának. Már ekkor sikerült néhány magyar tudóst rávennie a kitelepülésre. Akiben túl erős volt a patrióta érzés, azt azzal a gondlattal igyekezett megnyerni ügyének, hogy a tekintélyes jövedelemmel dotált orosz állami állások bármelyikén is erősítheti hazánk tekintélyét a külföld előtt „az angolok és franciák mellett tündökölve”.

Különösen *Tertina Mihállyal* (eperjesi származású, Gyulán elhunyt hírlapíró-tanár) és *Schedius Lajossal* került közvetlen „kebelbaráti” viszonyba. Ahogy *Tardy Lajos*: Régi feljegyzések Magyarországról című könyvéből tudjuk, sokáig álltak mindketten levelezési viszonyban vele. A pesti professor: *Schedius* például azzal a kéréssel fordult egyszer *Orlay*hoz, akinek a „haza iránti kiváló szeretetét és honfitársai iránt tanúsított jóindulatát” minden magyar tisztelettel szemléli, vegye szíves pártfogásába az általa javasoltak ügyét: „Az általam . . . ajánlottak egyike sem méltatlan a Te támogatásodra, ki a haza minden polgárát, aki annak dicsérete kíván lenni, felkarolod és pártfogolod”. Talán éppen *Schedius*nak, az evangélikus iskolapolitika vezéregyéniségének, a volt soproni líceumi diáknak a közbenjárására került Czetter is a szentpétervári tudományegyetem növénytan múzeumába, ahol 800 rubel fizetéssel „chalcographus”-ként (rézmetsző) alkalmazták. Feltevésünket valószínűsíti az a körülmény is, hogy Czetter *Schedius*ról (kivel esetleg együtt diákoskodott Sopronban) — ahogy fentebb említettük már — 1803-ban *Stunder* festménye után metszetet is készített. Tehát személyes ismerősök voltak.

A másik szál *Alexandra Pavlovna* ürömi mauzóleumához vezet. *József* nádor 1801-ben, rejtélyes körülmények között elhunyt hitvesének a síremlékéről

ugyanis 5 évvel később Czetter készített orosz szöveggel is ellátott színezett rézkarcot. Hogy ki adott erre megbízást — a cári udvar felhatalmazása alapján *Szamborszkij*-e, vagy maga *József nádor*, kinek bizonyára elnyerte magas tetszését Czetter róla készített rézkarca, könnyen el lehet majd dönteni. Talán éppen ezzel a munkájával igazolta a cári kormány előtt Czetter is magas művészi képességét és rátermettségét. Tudnunk kell, hogy *Szamborszkij*, *Tessedik* tudós levelező partnere, a „magyar királyné”-ként tisztelt és szeretett orosz hercegnő (I. Pál cár leánya) udvari papja, majd az ürömi mauzóleum és kápolna vezetője volt. Elképzelhető, hogy *Sándor cár* széleskörű kulturális programját, egyetemeket, körzeti gimnáziumokat alapító és fejlesztő, nem utolsó sorban pedig művészetpártoló tevékenységét segítő, ő szorgalmazta Czetter pétervári meghívását.

Ezek persze, csak feltevések. Lehet, hogy egy véletlenül előkerülő irat egészen más irányból oldja majd meg a kérdést, ahogy ez Czetter esetében szinte törvényszerű már. Oroszországi működése különben is alaposabb vizsgálódást kíván, hiszen *Pataky* összesítése mindössze öt művet említ ebből a több mint 2 évtizedre terjedő időszakból (utolsó előttiként a Kreml-rézkarcát) a „növény-tani munkákhoz” készített, meg nem nevezett számú metszeteken kívül. Ez pedig nehezen képzelhető el.

Azt sem tudjuk, mikor halt meg, vagy hogy meddig tartózkodott Oroszországban. *Karacs Teréz* szerint „örnagyi rangban gazdagon élt”, és ott is halt meg. Ez tűnik valószínűnek. Mások azt állítják, hogy 1821-ben hazajött, sőt 1829-ben még látták Pesten. Ezt azonban éppen *Karacs Teréz*nek kellett volna legjobban tudnia, akinek apja Czettertől tanulta a rézmetszés tudományát. *Karacsék* házában ugyanis sokan megfordultak. Lakásuk a polgárosodásért lelkesedő írók-művészek közkedvelt találkozóhelye — „szalon”-ja volt. Lehetetlennek tűnik hát, hogy az öregedő mester, a nem mindennapi élményekkel rendelkező Czetter Sámuel ne kereste volna fel nagy közszeretnek örvendő tanítványát, vagy hogy azok, mármint a szalon minden új iránt érdeklődő törzsvendégei ne hívták volna meg az összejövetelekre. Az 1829-es orosz jelzetű *J. J. Gallikoff*-rézkarc is tiltakozik a fenti feltevés ellen (tudniillik, hogy végleg hazajött volna), ámbar nem lehet az sem kizárt, hogy művét, mint régebben elvállalt, de csak késve teljesített munkát már Magyarországról küldte ki megrendelőjének.

Czetter korának elsőrendű művésze volt. Megérdemli, hogy életútjának állomásairól további pontos adatokat szerezve, úgy őrizzük meg emlékezetünkben, mint megyénk első, nemzetközi mércével mérhető, kiváló képességű grafikusát.

A reformkor világa

A magyar statisztikai földrajz klasszikusa: Magda Pál

1834-ben, a *Boczkó Dániel* által kezdeményezett esperességi gimnázium Mezőberényből történt áttelepítése évében, újabb kiváló elme került Szarvasra: a magyar statisztikai irodalom klasszikusa — *Fényes Elek* nagy elődje: *Magda Pál*. Hatalmas élő ismeretanyag, tiszta, fényes logika, a múlt életképes hagyományainak — így a Tessedik-hagyománynak is — őszinte tisztelete, egészséges patriotizmus, átfogó gazdaságpolitikai program, a társadalmi haladás lelkes, önzetlen szolgálata éppúgy jellemezte, mint az ötletességet ki nem záró, „erélyes, férfias szigor, a csaknem katonai, zordon nevelési irányzat”. Úgy tűnik: tudósnak volt nagyobb, nem pedagógusnak. *Toldy Ferenc* így jellemezte gyászbeszédében: „Ő is egy volt azok közül, kik a haza boldogulását szívükön viselték, kik érette a szabad szót nem restellették, s pedig oly időben, hol ahhoz bátorság és elszánás kellett; egy volt ő is, ki az igazságért szenvedett, de kinek elvetett magvai nem hullottak siket földbe”. Riadót fújó őrálló katona volt a magyar éjszakában; meg nem értett ember, ki — minthogy korát megelőzte — kénytelen volt sorra járni az ország protestáns iskoláit. Csetneken, Gömörön, Lőcsén, Besztercebányán, Sopronban, Karlócán, Sárospatakon tanított, mielőtt Szarvasra került. Közben külföldre is meghívták igazgatónak, s eleget is tett a sziléziai tescheni iskola megtisztelő felkérésének. Innen azonban hamar hazajött; érezte: csak talajtalan virág lehet idegen földön. Itthon nagyobb szükség van rá.

Legfőbb életrajzi adatairól sokáig nem voltak pontos ismereteink. *Benka Gyula* szerint pl. 1840-ben halt meg *Nyiregyházán*, míg *Kossuth Pesti Hírlapja* 1841. júl. 23-át jelölte meg halála napjául a lap aug. 4-i számában. Itt viszont azt olvashatjuk, hogy „munkás életének 73. évében” távozott az élők közül, s ez az 1770-es születési dátumot kérdőjelezi meg. Valójában 1770. jún. 29-én született Rozsnyón, s 1841. július 23-án halt meg *Sárospatakon*. Vagyis csak 71 évet élt.

Rozsnyón, Késmárkon és Pozsonyban, majd 1792—94 között Jénában tanult. Volt magánnevelő, Csetneken magyar nyelvtant és szónoklatot, Lőcsén protestáns egyházjogot, Sopronban „philosophiát, statistikát és historiát” tanított, máshol egyéb studiumok mellett kedvenc tárgyát: „a mezei gazdaság tudományát” is. Mint valami polihistor, minden tantárgyhoz értett. A kor

pedagógiai elképzeléseinek és gyakorlatának megfelelően *polimathia-szerű* — általános képzésben részesült. Tudniillik a szaktárgyi csoportosítást csak a legnépesebb evangélikus iskolákban alkalmazták még ekkor. A tanárok osztályokat tanítottak (általában felmenő rendszerben), s nem tantárgyakat oktattak.

Magda Pál országhatárunkon túl emelkedő hírnevét két eredeti szemléletre valló tudományos művének köszönhette. Mindkettő érdekfeszítően izgalmas olvasmány. Magdának ugyanis jól kimunkált koncepciója lévén, a feltárt ismeretanyagot nem öncélúan, hanem erős társadalmi elkötelezettséggel, jövőt építő tudatos segíteni akarással elemezte. A polgárosodás jól képzett előfutáraként hazánk gazdasági-kulturális eredményeinek következetes számba vételével óvott az elfogult nacionalizmustól és nevelt tevőleges hazaszeretetre, a haza és haladás buzgó szolgálatára.

Különösen az 1819-ben Pesten kiadott s csaknem 40 nyomdai ívet kitevő *Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geographiai leírását* kísérte tudóskörökben is osztatlan elismerés és tartós érdeklődés. Ez lett élete főműve. Nemzetközi súlyát igazolja, hogy 1832-ben és 1835-ben, tehát 2 ízben, Lipcsében német nyelven is megjelent.

Bevezető sorainál alig képzelhető el szebb, felemelőbb program. Érdemes idézni belőle néhány szívmelengető gondolatot. Már első mondatai is új szemléletet előlegeznek az öntömjéző nemesi Magyarországon: „Tsak a magát esmérő ember mehet nagyobb tökéletességre; tsak a magát, erejét s Hazáját esmérő Nemzet jobbíthatja meg állapotját, öregbítheti fényét, ditsőségét, boldogságát, hatalmát; tsak a Hazáját jól esmérő Magyar szeretheti azt okosan, buzgón és állandóul; szeretheti a szolgálatjára való készséggel és hathatós tüzes indulattal, s midőn a tudatlan hazafi nacionalizmussal ditsökszik, a meg világsodott s Hazáját esmérő Magyar patriotizmusát mutathatja. Mennél jobban esméri ezen különös, a természetnek betses ritka javaival élő, nagyra termett s hathatós természeti erővel bíró Nemzetet, annál alkalmatosabb a Hazának szolgálatjára, annál nagyobb áldozatokat s fontosabb s tetemesebb szolgálatoakat várhat a patriotizmusától a szeretett Haza”.

Általános érvénnyel felállított tételével oktalan dolog lenne vitázni. Csakugyan az adottságok és a lehetőségek jó ismeretének a birtokában határozható meg biztonságosan a jövő útja és célszerű programja. Erre adott szép, beszédes példát ő is, eljutva odáig, hogy a „szeresd hazádat, és ne mondd . . . tégy érte mindent, . . . nemesak dicsőké a haza; a munkás pór szegény, bár észrevétlen, dolgozik a hon derületén” — majdan *Vörösmarty* által megfogalmazott nagy-szerű elvének kiemelkedő és tántoríthatatlan előmunkása lett.

Mindig különbséget tett az öntelt, dicsekvő hazaffyaskodás és a nemzeti öntudatot formáló egészséges patriotizmus között. Az egységes nemzet képe lebegett lelki szemei előtt. Sürgette a különböző nemzetiségek egymásra találását és összefogását s a jogtalan milliók emberi méltóságra emelését. „Gyomromból utálok azon büszke nacionalizmust — szögezi le előljáró beszédében —

melly darabokra szaggatja Magyar—Országot. Az egész világ tudja, hogy ezen Országban lévő sok Nemzetek szeretik a corporatiot (egyletesdi, testületesdi), szeretik s igyekeznek fen tartani az egymás között lévő köz falakat, mintha nem egy testnek volnának tagjai". Ő, aki „Magyar Országot Hazájának s magát Magyar Polgár társnak esmérí lenni, akinek ősei bátor (ámbár) tótul, németül beszéltek is", különösen érzékeny szívvel reagált erre. Tudta, milyen óriási visszahúzó erő van a gyűlölködésben; abban, hogy a „Magyar nem kedveli a Tótot, a Németet; ez a Magyarságot meg vetvén, a nyelvében és nemzeti erkölcsében élő Géníust oltalmazza, s megtartani a Köz Hazának nem kis kárára minden úton-módon igyekszik”.

Nem volt azonban túlzó és türelmetlen. Nem követelte, hogy hagyják el saját nyelvüket és szokásaikat, vagy megtagadják múltjukat. Az ésszerűség határain belül maradva, azt kívánta csupán, hogy mint magyar állampolgárok, engedelmeskedjenek ők is a „Haza azon törvényének, hogy a Magyar nyelvvel való élés Magyar Országban elő mozdittassék”. Más szóval — sajátítsák el a magyar nyelvet is.

Ugyanilyen szenvedélyességgel vette pártfogásába az elnyomott és kismiszett — a kor szóhasználatával élve: gond- és bérterhezett parasztságot, bátran vállalva a szembenállást a haladás megrögzött ellenségeivel: „Gazdagságát sem irigylem senkinek; de az — megvallom — fáj a szívemnek, hogy a szeretett Hazám 7/8-ad részét olly állapotban látom a fátum (balsors, végzet) által helyheztetve lenni, mellyben azt a szegénység és a megvetés porban heverteti, úgy hogy ezen alacsonyabból emberhez illő kulturára és tökéletességre, az állati fél életből tellyes lelki életre, meg vetett állapotából nagyobb tekintetre, emberi méltóságra maga magát tsak igen lassan, s végzetetlen nehezen emelheti fel, mások által pedig nem igen emeltetik. Veled, barátom, a ki azt tartod, azt mondd: Jobb az úgy! — nints semmi dolgom. Számodra nem írtam.”

Mindkét nagy művének ismeretében (másik műve 1833-ban Sárospatakon jelent meg *A mezei gazdaság philosophiájának szabásai szerint okoskodó és munkálkodó gazda* címmel) bátran állíthatjuk: felvilágosult szemlélete a sínylődő, az anyagilag kismiszett és tehetlen páriává tett agrár nép szolgálatában mutatkozott meg a legerőteljesebben. Róluk mindig megindító szeretettel és tisztelettel beszélt.

Nem volt forradalmár: hatékony reformoktól várta az életképes mezőgazdaság és a korszerű társadalmi berendezkedés megteremtését. Féltette a népet a forradalomtól. Pedig jól tudta, hogy „Frantziaországban a revolutió erőszakkal és nagy zörgéssel öszvetörte a megrozsdásodott feudalizmussal a rabszolgaság bilintseit, sőt a földbirtok jussát is megnyerték a földművesek”, sajnálta mégis a kiontott vért, s inkább az emberségesebb, de lassúbb út — a békés fejlődés mellett tört lándzsát. Tudta jól pedig, hogy kora törvény- és szokásjog által szentesített jobbágyi terheivel alig-alig lehet előrelépés egy olyan ország-

ban, ahol *Berzeviczy*vel szólva „a parasztok kötelezettségeit nem kölcsönös megegyezés, sem írás, hanem a földesúr akarata és a gyakorlat határozza meg”.

Minden joga megvolt ahhoz, hogy a nép szószólója legyen. *Magda*, az országos hírű tanár ugyanis nemcsak elméletileg volt képzett gazda, hanem a gyakorlatban is. Ahogy utóbbi művében írta — „34 esztendeig majd kevesebb, majd több kerteket, szőlőket, földeket műveltem . . . munkásaimmal szántván, kapálván, homlitván (porhanyítván), tsépelvén, kaszálván is” — így hát jól ismerte a paraszti munkának nemcsak a felemelő szépségeit, hanem a súlyos gondjait: nagy fizikai erőpróbáit és fájdalmas kiszolgáltatottságát is. Sok ízben panaszkodik, hogy az időjárás mily nagy mértékben tizedeli meg az állatállományt és teszi tönkre a termést s vele reménytelené és kilátástalanná a parasztok életét. Világosan látta, nemzeti szempontból mennyit ér a fejlett mezőgazdaság, a jól dolgozó paraszti munkája. Ezért követelt számára „a polgári társadalomban emberhez illő helyet”. Ezért harcolt olyan jogért, amely legalább a földművelők nagyobb részének „tulajdon földet, mint örök birtokot” ad. „A gazdasági munkához — szögezi le egyértelműen — kedv kell, jó erős, állandó, az akadályokkal és nehézségekkel bátran szembeszálló akarat, és hogy ez legyen, bizonyos jutalom-reménység; de *szabadság is*, mert mennél jobban, az az szabadabban mozoghat az ember, annál nagyobb erővel mozog; és tsak ott van buzgó igyekezetű akarat és az erőt munkásságra elevenítő lélek, a hol a *munkás önként viszi a dolgát*, tsak ott dolgozik örömet, ahol nem kényszerítve dolgozik”.

Talán ő adott elsőként összesítést hazánkban a jobbágy-paraszt anyagi és lelki kiszolgáltatottságának elképesztő méreteiről abból a célból, hogy a felsorolt, megcáfolhatatlan tényekkel és adatokkal a feudalizmus, a feudális mezőgazdaság ásatag rendszerének a tarthatatlanságára figyelmeztessen. Világosan szögezte le, hogy „az a jobbágy, aki — ha egész házhelyes — évenként 52 ígás, vagy marha nélkül 104 kézi napszámot köteles teljesíteni, ki füstpénzben évenként 1, pálinkafűző üstért 2 Ft-ot tartozik urának fizetni, aki természetben köteles aprójószágokat adni, még pedig 2 tyúkot, 2 kappant, 19 tojást, 1 itze olvasztott vaját, aki 1 öl fát tartozik az uraság számára felválni és behordani, egyszer hosszú útra menni, sőt vadászni is, aki tartozik a kilenczedet beszolgáltatni nemcsak terményben, hanem bárányban és méhköpüben is, aki köteles a kath. papságnak dézsmát fizetni s azon kívül saját papjának és a tanítónak fizetést adni, akiket a polgárokkal együtt arra kényszeríthetnek, hogy a reguláris katonaság eltartására szükséges adót maguk viseljék, a főhivatalokat viselőket fizetését biztosítsák, akik kötelesek megjavítani az utakat, akik az ország védelmére gyermekeiket odaadják, s ha kell, önmaguk is bevonulnak, kik fekvő jószágot nem birtokolhatnak, sem főbb sem alsóbb hivatalba nem kerülhetnek, akiknek vagyona — ha gyermektelenül halnának el — 1/3 részben a földesúrra száll, s ha végrendelet nélkül pusztulnak el, teljes egészében a földesurat illeti, akinek az ura nemcsak parancsolója, hanem egyben bírója is — nagyon rászol-

gált a misera plebs contribuens (nyomorult adófizető nép) névre. Az előbb ismertetett tények értetik meg velünk, miért mondotta *Montesquieu*: „Aki a feudalizmust akarja tanulmányozni, annak Magyarországra kell jönnie”.

Magda sohasem maradt meg a gazdasági-társadalmi diagnózisnál. Nemcsak a hiteles kórkép érdekelte. Azt is vizsgálta: „Van-e a Magyar Nemzetnek annyi lelki és testi ereje, annyi világi tehetsége, hogy az *Európai szabad és független Nemzetek között tisztelettel és méltósággal meg tarthatja a rangját, s önnön maga által hatalmas és boldog is lehet?*” Más szóval: nemcsak a terhes robotra, „melyek kevés időt hagynak a parasztnak az ő földeinek jobbítására”, nemcsak „a trágyának fogyatkozásaira” (értsd: fogyatékos voltára) figyelt fel, amely miatt ugarban marad „a harmadik mező”, hanem a tudatlanság — „a jobb megvetése”, továbbá a „terméketlen vármegyék felettébb való népessége” és a „termékenyek” (Szabolcs, a Kunság, Csongrád, Csanád, Békés) *népetlensége* is izgatta, mely utóbbi jelenség nagy népvándorlást idéz elő az országban különösen kaszálás és aratás idején. Látta a rideg állattartás okozta mérhetetlen károkat; ijesztő adatokat közölt az „ég alatt telelő és nyaraló szilaj marhák” pusztulásáról. Elpanaszolta, hogy istállózó állattenyésztés híján „némely teleken”, különösen „iszonyú fergetegek” idején „egy nap vagy egy éjjel ezrenként hull a szép marha, s egész nyájak elvesznek”. 1816. januárjában pl. „80 000 darab szarvas és más marha” pusztult el. „Egy Apátzi árendásnak — közli más helyen — 900 ökrei közül 400 darab veszett el; egy másnak a Bánhegyesi pusztán 560 darabból csak 30 maradt”. Valóban *kemény lecke* volt ez, mégsem tanultak belőle az emberek. Felismerte az egészségtelen mocsarak lecsapolásának halaszthatatlanságát. Az ekként nyerhető hasznos területek „csak nem 100 000 familiának adnának lakhelyet és kenyeret”, egyrészt meghonosítván a „Körös és Berettyó vizei körül a rizs-kása termesztését”, másrészt a lápoknak, mocsaraknak termékeny szántóföldekké — rétekké változtatása által. Legnagyobb visszahúzó erőnek azonban a tulajdon igazságtalan elosztását tartotta. Azt, hogy „a földművelő parasztnak és polgárnak örökös földje s birtoka (proprietas) nints. A más tulajdonát sem nem szereti az ember, sem nagyobb tökéletességre vinni nem igyekszik úgy, mint a magáét”. Tudván tudta azt is, milyen féloldalas a fejlett ipar és kereskedelem nélküli állam; hogy az időjárás viszonyosságainak kitett agrárország 1—2 év alatt elszegényedik. Elítélte *Mária Terézia* és *II. József* ellenséges politikáját — azt, hogy nem egyenlően bántak a tartományokkal —; a termékek behozatala ugyanis „túl borsos árat jelent”, míg „a nyersanyag felvásárlása alacsony összegben folyik”. Az, hogy egyet értett *Montesquieu*-vel, aki „a földművelést minden fabrikák legnagyobbikának mondotta lenni”, még nem zárja ki, hogy el ne marasztalja *Mária Terézia* 1754-ben és 1755-ben, *II. József* 1784-ben és 1788-ban hozott vámintézkedéseit, az ún. „harmintzadokról” kiadott *lajstromokat*, melyekben „azon rendelést tették, hogy a Magyarok kirekesztessenek a külső kereskedésből, hogy az Ausztriai Német tartományokban élő mozdíttassék a manufaktúráknak és

fabrikáknak virágzások, Magyar országban ellenben akadályoztassék; azon természeti productumoknak, mellyekkel Magyar Ország bővölködik. és melyekre szüksége van az Ausztriai tartományoknak, a külföldre való kivitele egészen megtiltassék, vagy legalább nagyobb vám által nehezíttessék”.

Magabiztos hangon utasította vissza azt az alaptalan vádat is, amely a magyart tunyasággal és „munkátlansággal” bélyegezte meg. „A magyar szintűgy, mint a Német, örömet dolgozik — jelentette ki *Magda* —, ha fáradtságának jutalmát reményelheti. *Az industria fogyatkozásának okát nem a Magyarban, hanem másutt kell keresni . . .* A melly országban a vak szerencse úgy osztogatja a javait, hogy az ember 30 uradalomban is részesül, milliommoknak ellenben annyi tulajdon földök nints, holott (ahol) bus fejüket és terhes munkától elfáradt tagjaikat letehetnék, ott — hogy az egy helyre főként öszve folyt pénz ismét folyamatba jöjjön — elkerülhetetlenül szükséges a luxus (malum necessarium — szükséges rossz), szükséges az uralkodó luxusnak szolgáló *mesterséges industria*, s a nélkül igen szükölködik az Ország”. Geográfiai leírásában számba vesz minden apró próbálkozást: örömmel köszönti őket, bennük látva a jövő csírázó reményét. *Csak a hazai élet érdekelte* — szemlélete, vizsgálódása nem törődött a Habsburg birodalom többi részével. Így társította „szilárdan és határozott elvi energiával a polgárosodás eszmevilágához a nemzeti függetlenség, az Ausztriával szemben való egyenjogúság problémakörét” — ahogy *Fenyő István* értő szavai mondják.

Magas színvonalú gazdaságpolitikai elképzeléseihez méltó volt kultúrpolitikai alapelve is. „Józan gondolkodású, éles elméjű, emberhez illő módon érző, nemes indulatú ifjakat” akart hasznos ismeretekkel felruházni az elmélet és gyakorlat szoros egységét megvalósítva. Azt tartotta, nem a társadalmi elkülönülés, hanem ellenkezőleg — a nemzeti egység eszközévé kell tenni a modern iskolát. Életre nevelő hasznos intézménnyé, amely a gyermekből a közjó szolgálatát valló boldog embert formálja ki. Mint a munkát központi helyre állító német filantropinok tanárai, ő is komoly szerepet tulajdonított a gyakorlatnak, a fizikai munkának. Tudatosította azonban azt is, hogy „a természet kézi szorgalmatoskodás nem tsupán tsak a testnek mechanikus mozgásában, a kapálásban, eketartásban s több efféle mezei foglalatosságokban, hanem okoskodó gondoskodásban, próbatételekben, *tapasztalás és szükséges tudomány (eszméreték) által vezéreltetett munkálkodásban áll*. A tapasztalás minden dologban . . . legjobb mester ugyan, de nagy bolondság azt gondolni, hogy a maga vagy az attya tapasztalása legjobb”. Az ilyen *balvélekedés, aggszokás* akadályozza a sikeres előrehaladást, az újítások bevezetését, a régi megszokott mechanizmusok modernebbekkel, jobbakkal történő felcserélését. Szarvason is azt kérte felettes hatóságától, hogy a „füvész kertnek földjéből a maga személyéhez adott 4 hold mellé” adjon még többet, hogy azon — akár korábban Tessedik — „a tanuló ifjúságnak gazdasági gyakorlatokat mutathasson be”.

Kiváló elmeélel írt, világos szerkezetű és okfejtésű műveivel is használni

akart. „Nem abban keresem én ditsőséget — vallotta önmagáról —, hogy azok közzé számláltassam, a kik szép magyar stílusban helyheztetvén a magyar literatura virágzását, az által igyekeznek nyerni, nyernek is ditsőséget; vagy azok közzé, kik a tanult embereknek, az az a nemzet kitsiny részének culturáját nemzeti culturának tartván, azt igyekeznek előmozdítani. Vágyódjanak ezek azon ditsőségre, hogy tsinos, tzifra, fellengős, üres beszéddel (stílussal) előmozdítják a magyar literaturának virágzását és a tanult emberek culturáját; — én ellenkezőképpen, ki az *egész nemzet* jólétét kívánván, az egész nemzet gazdagságának s ez által a Status (állam) erejének és hatalmának öregbítésére törekedek, olly munkát akartam letenni szeretett Hazám oltáira, mellyből nem kellemetes, jó illatú füst, hanem *világosságot terjesztő láng támadjon*, melly nem úgy az olvasó érzését (jó izlését) tsiklandozza, mint értelmét felderítse”.

Az „értelem felderítését” követelte a tanítóktól is. Főművének *Az elme pal-lérozásának barometruma* című fejezetében világosan kifejtette: nem a magol-tatás (szajkóztatás), hanem egyedül a gondolkodásra nevelés vezethet célhoz. Ezt kell érvényre juttatni az iskolákban. Tudományos életünk elmaradottságá-nak szomorú kísérő jelensége, hogy „kevés originális — eredeti — munkákkal ditsekedhetünk”, s ez egyben azt is jelenti, hogy kevés nálunk az eredeti gon-dolkodó elme. Oka pedig „minthogy a Magyarnek elmebeli tehetsége van elég”-nem lehet más, hogy „*az oskolában tsak a memoriánkat gyakoroljuk, magunk gondolkodni és ítélni nem tanulunk*”. Gondolkodni pedig legjobban az anyanyel-ven lehet, folytatja tovább elme-futtatását. A magyar nyelv — úgy látta — elég fejlett ahhoz, hogy „az oskolákban még a legnehezebb tudományoknak a taní-tására is használni lehessen . . . Egy tudomány sincs, mellyről a tudós magyarul világossan, ékessen és hathatósan ne írhatna” — állapítja meg büszkén. Nem az ő bűne, hanem koráé, hogy sárospataki tanár korában ennek ellenére lati-nul volt kénytelen tanítani a természetrajzot, — ahogy *Bajkó Mátyás* kicsit rosszálló ízzel ráolvassa *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban* című tartalmas kötetében. Két nagy művének könnyen folyó nyelve, tendenciája, világos stílusa tökéletesen igazolja *Magdát*; a természet-rajzot (mást is) — ha egyházi főhatósága engedi — gond nélkül és eredménye-sen tudta volna magyarul is tanítani. Fő művében, mellyel szarvasi nagy utó-da: *Vajda Péter* szerint „fonnyadhatatlan koszorút szerze magának”, követésre méltó példaként állítja a többi gimnázium elé a nagy református kollégiumokat és gimnáziumokat, melyekben „a magyar nyelvnek . . . nagyobb divatja van, mint a más valláson lévő oskolákban. Legalább megmutatták immár ezen Collégiumok érdemes Professorai, hogy a felsőbb tudományokat is nem lehetet-len nemzeti nyelvünkön tanítani, és ez által a tudományoknak nagyobb virág-zást és a Nemzetünknek közönségesebb pallérozását eszközölni”.

A nemzeti nyelvű oktatás bevezetésével párhuzamosan az iskolázás osztály-jellegének, osztályprivilegiumának a megszüntetéséért is kardoskodott, ki akar-ván terjeszteni azt a parasztságra is. Szenvedélyes hangon foglalt állást amel-

lett, hogy ha a tudományok ápolása, „a tudósság (eruditio) nem is a sokaságnak való; de a hasznos esméretek, az idvesség igasság közönséges jó (értsd: mindenkinék szükséges). Úgy látszik, mintha ezt vagy közleni nem akarnák a tudósok a köznéppel, vagy olly nagy közbenvetés (szakadék, nyílás) volna a tudósok és a nem tudósok között, hogy egymáshoz által nem mehetnek. Egy szóval a valódi tudósokat kivévén, Magyar ország lakosa szűkülködik még azon esméretek, az elmének azon pallérozása nélkül, melly *az embert emberré teszi*, s emberi méltóságot (tekintetet, tekintélyt) ád néki . . . A tudatlanságnak szomorú jeleit nem tsak az Oroszok s a nyers Oláhok között, hanem az Országának minden részeiben, mind a parasztok, mind másféle emberek között sűrűn lehet látni — szögezi le a keserű tapasztalatot. Az elmének pallérozására s megvilágosodására nézve olly távol elvannak egymástól Magyar Országának lakosai, mint Európától Amerika. Azért is midőn a nép egy kis részének a déli nap süt, a más rész a hajnal hasadását látja, s abban gyönyörködik, a nagyobb része éjjeli sötétségben tévelyeg”. Majd így folytatja alább: „Aki azt tartja, hogy a tudomány, a megvilágosodás, a pallérozás nem a parasztnak való, és hogy a pallerozott s okoskodó paraszt nem jó szántóvető volna, az emlékezzen meg *Cincinnatus*-ról, kit a Rómaiak az ekétől a hadi seregek vezérlésére hívtak, s győzedelmeskedni láttak. De olly nevelést, olly szabadságot kell adni a parasztnak, mint *Cincinnatus*-nak volt . . . Sok milliom használatlan, ekére, szántóvető emberre várakozó pusztá van még nálunk is az elmék országában; vannak büdös álló vizek, haszontalan posványok, mellyek kiszáritásra . . . várnak” — fejezte be sívár, de valóság-hű helyzetképét.

Jól tudta *Magda* azt is, hogy ehhez a nagy nemzetépítő munkához más szemléletű és más fajta ismeretekkel rendelkező pedagógusokra van szükség. Ahhoz, hogy a tanulóifjúság meg tudja különböztetni „a tsinált (látszat) igazságokat az örökké való igazságoktól” — az evidenciáktól: a nyilvánvaló bizonyosságoktól — jobb kompendiumok és képzetesebb tanítók kívántatnak. Utóbbihoz pedig mindenekelőtt meg kell alapozni a tanítói-tanári pálya becsületét. „Ha tudni akarod — figyelmeztet *Magda* — melly tudományok és mesterségek . . . mennyire betsültetnek Magyarországbán, vedd észre magad körül azon tiszteletet, mellyel illetetik a törvénytudó, az egyházi személy, az oskolabéli tanító, a közönséges vagy szép mesterséget űző ember, s hasonlítsd öszve jövedelmeiket; de méltóztasd különös figyelmetességre azon nyomorúságot, mellyel a jövendőbeli hasznos, okos polgárnak oktatói elcsüggedt kedvvel és vérző szívvel küszködnek. A testnek hízlalására, a fényűzésre, igazságtalan költséges pereknek a folytatására s a félékre, mellyeket említeni nem tanátsos, van pénz elég; a kik az idvesség tudományokat és tanulóifjúságot nagyobb tökéletességre vinni igyekeznek, a kiknek kezeikbe a hazának legédesebb reménysége s leg nagyobb kintse le van téve — ezeknek érdemeik szerént való jutalmazására — pénz nints.” Ebben leli magyarázatát, hogy azok, kik e pályára a legalkalmasabbak lennének, különösen pedig ha még a vezető nemesi réteg tagjai is,

„elhúzzák magukat az iskolai cathedrától”, csekélynek tartván mind az érte járó társadalmi megbecsülést, mind a roppant ϵ acsony fizetést.

Mélyen elgondolkodtató, hogy lehet az, hogy ily pazar ismeretanyag, ennyi emberség, példás feladattudat és tisztánlátás ellenére sem tartották számon a legjobb nevelők között? Már egyik első patrónusa: a soproni költő—pap is elmarasztalta a „*Kis János* szuperintendens visszaemlékezései életéből” című önéletrajzi munkájában. Elismeri ugyan, hogy ellenlábásával: *Rumy Károllyal* együtt „mindketten több oldalú tudóssággal s részint tanítói ügyességgel is bírtak, de igazolták *Montaigne* állítását is, hogy a tudományok a léleknek szemet nem adnak, hanem csak a szemmel helyesen élésre taníthatnak, s hogy vannak oly emberek, kik ugyan *tisztán látnak, de sandák*, s azért a jót észreveszik, de mellette elmennek, *a tudományt bírják, de haszonra fordítani nem tudják*”.

Mit jelent ez? Minden kétséget kizáróan azt, hogy Magda világosan felismerte s eszével követte is, hogy a tudományos igazságokat nem lehet a biblia és a vallás téziseinek az igazolására felhasználni. Hogy a hit és a tudomány két külön szféra. A dualista filozófia híve volt — ha kisebb-nagyobb ellentmondással is —, tökéletesen azonosulván a klasszikus német filozófia nagy képviselőjével, a nálunk is ismert, nagy tekintélyű teológussal: *Schleiermachersal*. Erre utal az is, hogy nem sokkal alább *Kis János* a következőket írta: „... utóbb Magda gyanuba esett, mintha *tanulmányaiba vallással és politikával összeütköző állításokat vegyítene*”. Ez persze — ismerve műveinek progresszív szemléletét s a tudományos felismerésekhez és sarkigazságokhoz való következetes, szinte makacs ragaszkodását — el is hihető. Ilyen „üldözött” helyzetben (így értelmezhető *Toldy Ferenc* bevezetőnkben használt megállapítása, mit feltehetően Magda állandó munkahelyváltoztatására, örök vándorlására alapozott) könnyen kialakulhatott benne a *Benka* által emlegetett „erélyes férfias szigor” s az emberekkel — különösen pedig az ifjúsággal — szembeni rideg magatartás és bizalmatlanság. Az 1834—43 közötti időszak (a Szarvasra áttelepített gimnázium első évtizede) mélyre süllyedt tanulói létszámát (vagyis azt, hogy „a gimnázium inkább tengődött, mint élt”) — igaza van *Benkának* — semmiképpen sem lehet az ő terhére írni. Minden intézmény megsínyli az átszervezést, méginkább az áttelepítést, ennél fogva csak elenyészően kis rész írható (ez sem biztos) az új igazgató terhére, akit különben sok fiaskója, számos újrakezdése és próbálkozása ellenére is országos hírnév övezett.

Szarvasi tanártársaival — különösen *Molitorisz Adolffal* — valóban többször is volt nézeteltérése. Feltehetően kezdettől fogva ellenszenvvel viseltettek egymás iránt. *Benka Gyula* tapintatos szavai mögül kiérezzük, hogy nem bizonyosan Magda volt a kezdeményező. Elképzelhető, hogy *Molitorisz*, ki előzőleg Mezőberényben igazgatta már a gimnáziumot, nem vette örömmel sem a Sárospatakról meghívott és áttelepült *Magda* rektori kinevezését (a rektor jóval magasabb dotációban részesült, s ez máskor is szült kisebb-nagyobb viszályt), sem idősebb társa szokatlan erélyét, kartársakkalszembeni szigorát és magasabb

követelményrendszerét. Lehet, hogy pedagógiai módszereit és merész társadalompolitikai—iskolapolitikai elveit sem. Abból, hogy *Benka* az „alkalmazott tanárok” olyan mérvű *dicsőségvágyára* és „személyes ellenszenveskedésére” apellált, melyet még „az esperességi közgyűlésekből több ízben kiküldött vizsgáló és tervező (békéltető?) bizottságok sem voltak képesek elfojtani”, nyugodtan következtethetünk ilyen fajta indíttatásra is.

Eredeti és váratlan pedagógiai ötleteit — amiket *Benka* szintén emleget — Magda azzal igazolta talán a legjobban, hogy az 1836/37-es tanév végén kiadott 20 oldalas nyomtatott meghívójában, amelyben *Az embernek eredeti formájáról* írt értekezését adta közre, közölte az iskola tanulóinak az osztályzatait is. A *Figyelmező* pedagógus recenzense azonnal észrevette benne az újat, azt a stimuláló erőt, amely az ifjakat nagyobb versengésre, a tudományok mélyebb, alaposabb elsajátítására ösztökélheti, ezért a többi iskola igazgatójának is szíves figyelmébe ajánlotta.

Az embernek eredeti formájáról írt elaborátumban is megtalálható az idealizmus és materializmus harca. Egyik fő kérdése ugyanis a körül nozog: hogyan lehet a nevelést „a legfőbb jóról formált eszme szerint” helyesen meghatározni. Ennek kapcsán jut el ahhoz az állításhoz, hogy az emberi természet formája „magáról a természetről másolt rajz”. Ebből az alapjában véve materialisztikus alapállásból egyenesen következtet arra, hogy „a növendékeket a való világ” számára kell nevelni, nehogy *holdlakosok* legyenek az emberi társaságban.

Magda nem jutott el arra a fokra, amit *Diderot* képviselt: a természetet senki sem teremtette, s kívülről, a világon kívül nincsen semmi. Az ő gondolataiból csak annyi vehető ki, hogy a tapasztalatból eredő ismeretek szerepe abban áll, hogy képessé tesz az embert létfenntartó munkájának tökéletesítésére, a való világ gyakorlati megismerésére és szolgálatára.

Ezen felül álló feladatnak érzi a lélek művelését: az örök ok, a tárgyi elemektől megtisztított, absztrahált (elvont) igazság kutatását. Amikor azonban az emberiség örök eszményének a kiformalásáról, annak mikéntjéről és hogyanjáról elmélkedik, s „a társaság (társadalom) minden viszonyait az *igazság, szépség, jószág és boldogság ideálja*” szerint igyekszik értelmezni, az utópikus szocialisták — mindenekelőtt a kor divatos, fejlődést tagadó örök-körforgás elméletének — a hatására, nem tud megnyugtató szintézist teremteni a tapasztalás útján szerzett konkrét és a gondolkodás közvetítette, idealizmusba tévedő elvont igazságok minősége között. „Mert ha a materialisták nézete áll — érvel a tanulmányocskában —, ha nemünk jóban, szépben, igazban s boldogságban nem haladhat, minden önmívelődés, nevelés és oktatás, úgy mint minden törekvésünk nemünk felvilágosítására s nemesítésére sikertelen és hiába való, s mivel tzelhoz nem visz, nevetséges, akkor mi, mint a növények és állatok, örökké szintazon vissza meg vissza futó körben kerengvén, éreláncokkrl a kénytelenség haladást nem ismerő törvényéhez volnánk bilincselve. Emberre és kivált neve-

lőre nézve ... ennél nints vigasztalanabb, rendeltetésünkkel ellenkezőbb nézet”.

Nem tudni, filozófiailag hogyan oldotta fel magában ezt a súlyos dilemmát. Kétségbevonhatatlan tény azonban, a reáltudományok tanításában a fejlődés elvét képviselte. Tudományos értékű nagy műveiben nem lelhető fel egyetlen olyan gondolat, amelyből ne az ember és a társadalom folytonos tökéletesedésébe vetett biztonságos hit és felismerés sugározna.

Magda 1840-ben távozott végleg Szarvasról. A május 20-i iskolabizottsági esperességi közgyűlés tárgyalta az utódlás kérdését: „Minthogy Magda Pál Rector Úrnak hivataláról lett lemondása olly véletlenül történt — olvassuk a jegyzőkönyvben —, hogy ezen kérdéses hivatalnak lehető bé töltése az idő rövidsége miatt September hó eleéig már azért is, mert az esperesti gyűlés erre a tisztes hivatalra szükséges tulajdonokkal fel ruházott számossabb férjfiaknak vóltaképpen tudomásába nem lenne, meg nem történhetne — ezenn hivatal bé töltésének eszközlése jövő közgyűlésig egy esztendőre elhalasztatik, addig pedig az iskolai tanítás Rhetoricára, Syntaxisra, Grammaticára és Donatusra szorítatik”; s az iskola vezetésével ismét *Molitorisz Adolf*ot bízták meg. A megnyugtató megoldást, ha viszonylag rövid időre is — „a nagyobb körben világítani rendelt” *Vajda Péter* meghívása jelentette. Tökéletesen teljesült *Csengery Imre* előérzete: *Vajdával* csakugyan „diszesbült” Magda megürült katedrája.

Sok iskola és sok város tehetné élővé Magda alakját és munkásságát. Alakja azonban egyre inkább ködbe vész, s ma már alig-alig észlelhető nyomot hagy maga után. Példamutató hitéből, szenvedélyes nép- és hazaszeretetéből pedig sokat profitálhatna mind a mai pedagógia, mind korunk ifjúsága.

Békés vármegye részvétele a magyar nyelv hivatalossá tételéért vívott küzdelemben

1784. május 11-én a korlátlan hatalmú *II. József* látszólag a sok nemzetiségű államtest közigazgatásának egységesítése érdekében, valójában azonban tudatos elnémetesítő szándéktól is vezérelve, „a deák nyelvnek eltöröltetése és helyette a német nyelvnek közönségesen leendő bevétele eránt” nagy ellenállást kiváltó rendeletet adott ki. A felvilágosult uralkodó, aki fiataalkori heveségét nem tudta mértéktartó önuralommal párosítani, abból a sajátos tényből eredeztette kétszínű és veszélyes teóriáját — azaz a német nyelv hivatalos nyelvvé tételének elkerülhetetlen szükségességét —, hogy Európa-szerte már csak „Magyarországon, Erdélyben és Lengyelországban” folyik élő nemzeti nyelv helyett holt (*lingua mortua*) latin nyelven az oktatás és a hivatalos ügyintézés, s ez korszerűtlen és tarthatatlan.

Végső konkluziójában igaza volt. Holt nyelven csakugyan nem lehet tökéletes pontossággal hitelesen és maradéktalanul kifejezni és értékelni az élő, eleven élet újszerű tényeit és jelenségeit. Nem is ez ellen protestáltak a megyei vezetők, hanem mert a kalapos király rendelete — figyelmen kívül hagyva a régi törvényeket és kivívott jogokat, az egyes országok és népek történelmi múltjából, nemzeti hagyományaiból eredő, nemegyszer egymástól elütő sajátosságokat — erőszakosan akarta rájuk kényszeríteni a német nyelv kötelező használatát.

A mi esetünkben úgy akarta csírájában elfojtani például a patrióta érzést, hogy egyszerűen nem vett tudomást a valóságos helyzetről. Nem méltatta figyelemre a Bécsben élő testőrírók költői és nyelvvédő-nyelvépoló tevékenységét sem. Még a császári udvarban különben „szoros ellenőrzés” alá vont fiatal magyar hírlapirodalom ez irányú agitációja — lelkes pártolásra talált toborzó és irányító munkája sem érdekelte. Nem törődött az egyre jelentősebb értékeket és eredményeket képviselő hazai tudományos és szépirodalommal sem. Pedig kellett hogy tudjon róluk. A császári udvarban szolgálatot teljesítő magyar testőrírók vezetője: a *Mária Terézia* által is becsült és pártfogolt *Bessenyei György*, ki tüntető hódolattal, „utolsó tsep véréig, alázatos hívsséggel való jobbjágyként” ajánlotta tragédiáit a királynőnek, például hasonló tényekre alapozva érvelt cselekvésre serkentő okos röpirataiban (Magyarság, A holmi, Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék stb.) a magyar nyelv uralkodóvá

tételért és fejlesztéséért, a tudományok nemzeti nyelven történő műveléséért és terjesztéséért (a tudományoknak ízét nem érzi az, ki a maga nyelvével nem kóstolhatja), az iskolák tanítványok megmagyarosításáért, egy nyelvvelő feladatokat is ellátó magyar tudós társaság létesítéséért és a közigazgatás, a törvénykezelés latin nyelvének elhagyásáért illetve annak a magyarral való felcseréléséért. „Ha anyanyelvünk porba' marad — írja — higgyük-e, hogy idegen nyelvek által nemzetünket közönségesen a szép tudományokra felemelhetjük? . . . csupán idegen nyelven még egy nemzet is e földön — a maga nyelvét megvetvén — bölcsességre, tudományokra nem emelkedhetett”. Nem sokkal alább pedig ezeket szögezte le: „Míg egy ország törvénye deákul van, s míg ezen a nyelven perelnek, ítélnék, addig sem idegen sem magyar nyelvet nem fog tudni a magyar nemzet”. S mindezeket alig 5 évvel korábban fejtegette.

II. József rendelete is mindenekelőtt arra hivatkozott, hogy a fentebb említett országok: nevezetesen Magyarország, Erdély és Lengyelország azért ragaszkodnak a latin nyelvhez, mert nemzeti nyelvük „tökéletesen ki nem palléroztatott”, — ennél fogva *alkalmatlan* a törvénykezésre és a tudományok művelésére. Csak ezután kezd a másik érv: a nagyfokú nyelvi megosztottság elemző magyarázásába. „Ha a magyar nyelv (a többiről nem beszél) Magyarországon és Erdélyben közönséges volna — állítja a rendelet szövege —, úgy lehetne ezzel az ország dolgaiban a deák helyett közönségesen élni (ebben az esetben nincs szükség a „pallérozott” nyelvre, sem a német nyelvnek minden tagországnak számára kötelező közös alkalmazására???) , minthogy azonban „a német, az illiriaiak egynéhány neme és az oláh nyelvek majd szinte olyan szokásban vannak, . . . a magyar nyelvet közönségesnek” . . . nem lehet tartani. „*Nincsen tehát más nyelv a német nyelven kívül*, amelyet a deák helyett az ország dolgainak folytatására lehessen választani.”

A 7 pontból álló rendelet záros határidőhöz (1785. november 1.) kötötte a hivatali ügyintézés német nyelvűvé tételét. Megkövetelte a vezető hivatalok, a központi hatóságok — dicasteriumok —, a vármegyék, a királyi városok, kerületek, székek stb. német nyelvű levelezését, az alkalmazott tisztviselők és az országgyűlési követek magasfokú nyelvtudását, vagy annak gyors elsajátítását és tökéletesítését. Előírta és megkövetelte azt is, hogy „deák-oskolai” felvételt csak kellő német írás- és olvasáskészség birtokában nyerhessenek a tanulók. Vagyis a nem-német anyanyelvűeknek már kisiskolás korukban németül is kellett tanulniuk, ha nem akartak évet veszíteni. Különösen ebből az utolsó, a jövő magyar értelmiségének elnémetesítésére irányuló pontból lehetett csalhatatlanul kiérezni a hazánknak gyarmati sorsot szánó uralkodó valódi szándékát.

A várható nemesi ellenállás leszerelésére ugyan bekerült a *magyarázó szöveg*be olyan nyugtató passzus is, miszerint „őfelsége nem szándékozik a nemzetek született nyelvét semmi módon eltörölni”, sőt azt sem akarja, hogy „Magyarországon, hozzá tartozó tartományaiban és Erdélyben lakó különböző nem-

zetségek született nyelveikkel ne éljenek, és ahelyett más idegent tanuljanak”, ennek azonban az ősi jogaik megnyirbálása miatt megsértődött és bizalmatlan nemesek érthetően nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget. Nem hittek benne, hogy kizárólag azokért az ifjakért tette kötelezővé a császár a német nyelvű tanítást, „akik majd valami tisztségekben akarnak lenni”.

II. József merész nyelvrendelete jóval nagyobb ellenkezést váltott ki, mint amire az uralkodó számított. Nemcsak a pedagógusok és az érdekelt kisebb beosztású tisztviselők, hanem a vármegyék és a bírák, sőt még a nemzetiségek is hevesen tiltakoztak ellene. Különösen a szlovákok reagáltak rá szenvedélyesen, akik tüntető figyelemmel, élénk rokonszenvvel kísérték a haladó magyar erők fokozatosan növekvő ellenállását. Törvényszerű volt ez: az ő nacionalizmusuk is nagyjából ugyanakkorra ért be, mint a mienk.

A gyűlölt nyelvrendeletnek — jóllehet mindössze néhány évig volt érvényben — (1790. januárjában ugyanis *nevezetes tollvonásával* maga a császár hatálytalanította) óriási, mondhatni történelmi jelentősége és eredménye lett: ritkán tapasztalható egységbe tömörítette a súlyos veszélyre ráeszmélt nemzetet. Vezetői bátran felvették az arcukba dobott kesztyűt, és helyesen ismerve fel az ésszerű védekezés egyedül járható útját, széles kaput tártak az alvó udvarházak és megyeházák ősi nyugalomát felverő nyelvművelés és nyelvújítás előtt. Így emelkedett politikai rangra és indult útjára a *polgárosodó öntudat* kialakítását is hatékonyan támogató nyelv ügye. Napirenden maradt aztán mindaddig, míg csak ki nem vívta a maga törvényes jogait.

Az ominózus németesítő rendelet váratlanul érte a megyéket, noha II. József előzőleg kikérte a hazai rendek véleményét: alkalmasnak tartják-e a magyar nyelvet a hivatali ügyvitelre, és csak azok elutasító válasza után adta parancsba a német nyelv használatát. Az egymással szoros levelező kapcsolatban nem álló megyék nem tudhattak egységes választ adni a kérdésre. Sőt; eleinte nem is a magyar nyelvűség mellett kardoskodtak, hanem a latint védték. Csak később érezték meg a kor parancsát, az ügy politikumát. Ekkor viszont már a császár csaknem valamennyi reformját célba vették. Szervezkedésüknek roppant mód kedvezett az idő.

A török elleni háború, amelynek költségeit, fájó véráldozatát nagyrészt a magyar haza viselte, továbbá a belgák „elpártolása”, meg az egész Európát figyelmeztető francia forradalom kirobbanása, nem utolsó sorban pedig a szomszédos lengyelek önvédő harca forradalmi légkört alakított ki nálunk is. Többen a porosz királlyal való szövetség útját egyengették már, csak hogy megszabaduljanak a jogtipró II. József terhes uralmától. Voltak, kik erőteljesen figyelmeztették is a közelgő vészre a császárt. A naplóíró *Keresztesi József* szerint pl. oly feszült volt a kül- és belpolitikai helyzet, hogy már a Habsburg monarchia felbomlásától is tartani lehetett. Ekként jellemezte a 80-as évek forrongó—szervezkedő Magyarországot: „Az egész hazában minden vármegyék kedvetlen mozgásban voltak. Elsőben a correspondentiák (levelezések) csak titkon

és susogva folytatnak; végre nyilván (nyíltan) circuláló levelek által mindenek úgy egyet értettek, hogy a feltekert huroknak mindenütt egyforma hangjok vala. Legelsőben is a nemzeti magyar ruhának felvételén kezdett éledni a patriotizmus", mely tovább erősödött az által," hogy mindenek magyarul beszélnek; akik nem tudják, tanulják a nyelvet, holott ezelőtt kevés hónapokkal, kivált nagy társaságban magyar nyelven szólót találni nem lehetett",

A felvilágosult uralkodó egyhamar belátta, hogy sem osztrák érdekeket szolgáló merkantilista politikáját, sem egyéb, felvilágosodás szellemében fogant intézkedéseit nem bírja el a rendi Magyarország. Ezért aztán még mielőtt a *nevezetes tollvonással* visszavonta volna őket, az ellenállás gyöngítése (leszerelése?) érdekében és a német nyelv bevezetésének „illetlenségét” érezve (így nevezi *Kazinczy* „Tübingai pályaművében”), „1789. december 18-án az ország megyéihez tulajdon kezeírása alatt” kibocsátott „nevezetes levelének oszlopai-ra nem a német és deák, hanem a német és magyar nyelvet vétette fel”.

Az uralkodó nyílt őszinteséggel várt és kívánt halála után (1789. őszén Bécsben az éjszaka leple alatt olyan röpcédulákat szögeztek ki, amelyeken ez a szöveg állt: „Űristen! Szabadíts meg minket a háborútól és nyomortól *II. József* halála árán”) egyszeriben felerősödött a rendi ellenállás. Megyénkben már 1790. október 25-én akként döntöttek a rendek, hogy a jegyzőkönyveket magyarul vezettetik, sőt a hivatalos levelezést is magyar nyelven folytatják. Kivételt ez alól csak a királyhoz és a Helytartótanácsához küldött iratok és felterjesztések képeztek.

Sajnos, a lelkes hazafiúi felbuzdulásnak hamar vége szakadt. Lehetséges, hogy ebben *Orczy József* báró adminisztrátori beosztás alóli felmentése (része volt az 1790-es ellenállási mozgalomnak), illetve az új adminisztrátor személye játszott döntő szerepet, ámbár feltétlenül számolni kell a viszonylag csekély eredményt elért országgyűlés okozta elkeseredés tényével is. A horvátok ellenállása ugyanis annyira lefokozta, olyan nagy mértékben akadályozta a radikálisabb magyar nyelvi követelések sikerét, hogy az új király: *II. Lipót* végül csak annak a törvénybe iktatását engedélyezte, hogy a közügyekben „idegen nyelvet — az az németet — nem fognak használni, és hogy az egyetemen, az akadémiákon és a középiskolákban a magyart is tanítani kell”. A kormányzó ügyeket azonban továbbra is latinul tárgyalják.

Ez volt az 1791: XVI. törvénycikk. Az óvatos megyei vezetők ennek megfelelően 1793-ra felhagytak a magyar nyelvhasználattal. Ekkor Bihar és Sáros vármegyék ama felhívására: intézzék a megyék ügyeit magyar nyelven, azt válaszolták, nem látják „sem szükségesnek, sem illendőnek”, hogy az indítvánnyal foglalkozzanak.

Szerencsére a többi megye vezetői másként gondolkodtak, és tudatos tervszerűséggel készültek a döntő változásra. A „circuláló” levelek végül is nézeteik felülvizsgálására készítették a Békés megyei urakat, akik 1803. március 2-án tartott közönséges gyűlésükön már a következőképpen reagáltak „Tettes

és *Ns. Zabolch* vármegye” körlevelére: „Meg kell azt vallani, ha mind szeméremmel is, hogy miolta 1790-ben és 1792-ben a Magyar Nyelv gyarapítása eránt a K. Kegyes Resolútiók (határozat, döntés) az ország akkoron egybegyűlt Rendeihez kiadattak, nem hogy valamely lépések tétettek volna a Magyar nyelv gyarapítására, de sőt szomorúan lehet tapasztalni, hogy — úgy szólván — mind inkább kimegy a Módiból; hogy a Jegyző Könyvek felküldése Deák nyelven kivántatik, és hogy sokan, azon Megyéi közül is az Országnek, melyek ez előtt 10—12 esztendővel magyarul kezdték folytatni dolgaikat, azt lassan-lassan abba hagyták, és a helyett ismét a Deák nyelvet vették elő. Úgy hogy ha így megyen a Magyar nyelv dolga, az az hogy az sem az iskolákban annak rendi szerént nem taníttatik, azonban a közönséges dolgok folytatásából is lassan-lassan kirekesztetik, nem lehet egyebet várni, hanem hogy az rövid időnn egésszen eltemettetik ezen Nemzetnek, mely nevét viseli, örökös kárára s gyalázatosságára.

A mennyire szeretjük tehát Nemzetünket, annak Polgári alkotmányát, ártatlan jó szokásait, a mennyire ébresztenek bennünket még el nem kortsosodott ditső eleinknek nagy és jeles tettei, szint olly szent kötelességünknek esmérjük azt, hogy Nagyságtokkal, Kegyelmetekkel mind azon eszközöknek elővételében kezet fogjunk, melyek a Magyar Nyelv gyarapítására s nemzetünknek ezzel járó díszére és boldogítására vezetnek.

Fogjuk is a Jövő Ország Gyűlésére küldendő követeinket oly utasítással botsátani el, hogy mindent el kövessenek, hogy a Magyar Nyelv gyarapítására a legalkalmasabb és fogatosabb rendelkezések tétessenek, sőt ne tsak tétessenek, hanem munkába is vétetessenek.

Addig is pedig megtettük a rendelést mi is, hogy megyénkben kivált az ifjúság tanítására nézve az 1790-dik esztendőbeli ország gyűlése végzése teljesítessen”.

A megye politikai-közigazgatási vezérkara — mint látható — nem lépett túl a *Lipót* által törvényileg biztosított kereteken. Kizárólag az iskolákban, elsősorban a mezőberényi gimnáziumban folyó anyanyelvi nevelés eredményesebbé tételét érezte sürgős, kötelező feladatának. A mélységesen konzervatív gondolkodású *Vidovich György* alispán vezetése alatt még arra sem vállalkozhatott, hogy nyíltan kiálljon a magyar nyelvű közigazgatás eszméje és annak gyakorlati alkalmazása, bevezetése mellett. Ám a történelmi múlt dicsőségének és a nemzethalál *Herder*-féle *Kasszandra* jóslatának célzatos emlegetése jelentős előrehaladást mutat már az 1793-as állásfoglaláshoz képest. Azt tükrözi, hogy *Kazinczyék* társadalmi térre kényszerített magvetése nyomán erős, bő termést ígérő hajtások sarjadtak itt, Békésben is. Felerősödött a nemzeti öntudat és a hazával szembeni kötelességérzet.

Az 1805-ös országgyűlés különben nagy lépéssel vitte előrébb a magyar nyelv ügyét. Kivívta, hogy „1. a felséghez intézendő felírások s esedezések magyar és deák nyelven irathassanak; 2. hogy ugyanúgy irathatnak a megyéknek felírá-

saik is az udvari kancelláriához; 3. hogy a megyék a Helytartó Tanáccsal magyarul levelezhetnek, s a törvénykezésben magyar nyelvvel élhetnek; 4. hogy a Helytartó Tanács a magyarul készült felírásokra magyarul feleljen”. Csak egy dologban nem sikerült előrébb jutni: az 1805: 4. tc. nem kötelezte a „Fő-Törvényszékeket” — sem a Hétszemélyes Táblát: a Septemviratust, sem a Királyi Itélő Táblát — arra, hogy magyar nyelvű döntéseket hozzanak. Még azokban a peres ügyekben sem, amelyek eredetileg magyar nyelven folytak, és csak felülvizsgálás vagy jóváhagyás végett kerültek eléjük.

A sikerek fokozott erőfeszítésekre készítették az erősödő ellenzékét. Tevékenységükhöz kedvező légkört teremtett a napoleoni háborúk fenyegető réme. Intenzívebb lett a levelezés, szervezettebb a készülődés. A gyorsabbnak képzelt nyelvi váltás megkönnyítésére egyes megyék — mint pl. Pest és Zala — még u. n. „tishti szótár”-okat is készítettek (legismertebb az 1804—1809 között megjelent *Georch*-féle 4 kötetes Honnyi törvény volt), s azokat bírálatra, jobb esetben kipróbálásra, eljuttatták az ország minden megyei közigazgatási szervéhez.

Vezető nyelvészeink jogos aggodalommal figyelték a serény magyarító buzgalmat. Attól tartottak, hogy e nagy „nyelv iránti vetekedésben” lesznek olyanok, akik az „élő, egész nemzet közakarattyával szemben” szűk lokálpatriotizmustól vezéreltetve, saját helységük vagy vármegyéjük provinciális nyelvi sajátosságait akarják — ha kell erőszak árán is — elfogadtatni és érvényre juttatni. Szerencsére, félelmük alaptalannak bizonyult. A Zala megyeiek le is szögezték világosan kísérő-levelükben: „Távol vagyunk mi azon hízkelkedő gondolattul, hogy ezen Tiszti Szótár (noha azt . . . míg más jobb szerződni — értsd: szereztetni, készíttetni — fog, használásba vettük) a tökéletességnek pontyát elérte legyen; sőt önként meg kell vallanunk, hogy annak segedelmével is még igen számosak azon fogyatkozások, mellyek mind a Polgári, Kormányi és Törvényes Tárgyaknak tiszta és helyes magyarázásában, mind pedig főképpen a Mester igéknek (ti. a közigazgatási terminológiának) velős kifejezésében elő fordulnak”.

Egyrészt a szakkifejezések tökéletesítése, másrészt a magyar nyelv mindenki által értett és használt államnyelvvé u. n. *kenyér-nyelvvé* fejlesztése céljából arra kérték aztán az egyes megyék képviselőit: vegyék vizsgálat alá terveztüket, igyekezzenek „bölts itéletek szerént meg jobbétani s gazdagéttani, és a jövő Ország Gyűlésére küldendő követjeik által” nekik azt visszajuttatni, hogy „a Tiszti Irásnak módja az illyes előre készített munkákból tökéletesebb állapotban meg határozottasson, és az Országban közönségessé tétessen”.

A gyulai levéltárban található megyei közgyűlési iratokból nem lehet megállapítani, vajon Békés vármegye túl az egyetértésen és azon az intézkedésen, amellyel elrendelte: ezután „mind a polgári, mind a Törvényes dolgok nemzeti nyelvünkön folytattassanak, és minden helyeken az oskolákban rend szerént taníttasson a magyar nyelv” — tett-e valami érdemlegeset a kapott tiszti szó-

táruk anyagának gazdagítása és „jobbítása tárgyában”. Nem valószínű. Sajnos, az országgyűlés sem, amelyről *Kazinczy* keserű szájjal állapította meg, hogy azon „a nemzet nyelvének előbbre vitele felől sok és fontos tanácskozások tartattak (ugyan), de ez eránt törvény nem hozatott”. Ezt a kötelező udvarlások és szokványos hálálkodások ellenére maga a mindenfajta újítás iránt bizalmatlan császár: az „önálló vélemény nélküli”, a kapott tanácsokhoz „a tehetségtelenek makacsságával ragaszkodó”, különben „lelkiismeretes bürokrata” *I. Ferenc* is így akarta.

Ennek megfelelően viselkedett az adott törvényekhez mereven ragaszkodó, aulikus *Vidovich* is, aki 1817-ben — miközben társai országszerte azon fáradoztak, miként juttassák győzelemre a hivatalos ügyintézésben a magyar nyelvet, — eléggé el nem ítéhető módon, a rendek hozzájárulását megszerelve, visszaállította a megyei törvényszék polgári osztályánál a latin nyelv használatát. Így volt egészen 1826. április 11-ig. Ekkor a megyei közgyűlés úgy döntött, hogy „zentúl mint (mind) a polgári pereknek jegyzőkönyvei és hozandó ítéletek, mint (mind) pedig a helytartótanácsi felírások és egyéb levelezések (ide nem értvén őfelségéhez teendő felírásokat) csupán *csak magyar nyelven* tétessenek fel”.

Az 1832—36-os országgyűlés küszöbén Békés megye is megszabadult a konzervatív vezetéstől. Megyegyűlésein a liberális vezetés hatására mozgalmasabb lett az élet. Gyakoribbá váltak a különböző szintű megbeszélések, tettekre készebbek a nemesek. A reformeszmék középpontjába a magyar nyelv terjesztésének a kérdése került. Ahogy *Zsilinszky Mihály* írta: „Eleinte csak magánkörben folyt a tanácskozás a felett, miként lehetne a nagyjában magyar vármegyét egészen megmagyarosítani”. Végül 1832-ben a nyilvános vármegyei közgyűlés „egy küldöttséget nevezett ki, melynek feladatául tűzetett, hogy *a magyar nyelv terjesztése s divatosabbítása tekintetében e vármegye területén sikerésíthető javaslatokat tegyen*”.

A javaslat 1832. „kisasszony hava 8-dik napján” került a Gyulára összehívott Békés megyei közgyűlés színe elé. Ekkor viszont már nemcsak Bécs, hanem a nemzetiségek támadásai ellen is védelmezni kellett a magyar nyelv és a nyelvújítás ügyét.

A magyar nyelv hivatalos államnyelvvé tételéért vívott harcra ugyanis új politikai helyzet állt elő. A horvátok, szlovákok, románok és németek (szászok) szellemi vezetői pontosan érzékelték, mennyire megerősödne velük szemben a magyar nép jogi-politikai helyzete nyelvének államnyelvi rangra emelésével. Sűrű röpirataikkal azt igyekeztek bizonygatni, hogy a magyarok ez irányú harca „jogtalan, törvénytelen és szükségtelen törekvés, mely voltaképpen a többi nemzetiségek megölésére van irányozva”.

Először a magyar—horvát ellentét hívta fel a figyelmet a sok nemzetiségű államtest szemléletbeli heterogenitására. Az 1790/91-es országgyűlésen, amikor először került a magyar törekvések homlokterébe a nemzeti nyelv használá-

lata, a horvátok azonnal a latin mellett törtek lándzsát. Állásfoglalásuk ezzel felemás jellegű lett. A 800 éves gyakorlat védelme erős retrográd, feudális ízt kölcsönzött harcuknak, amelynek haladó, polgári vonása legfeljebb csak az lehetett, hogy mindezt a horvát nemzetiség védelmében tették. A magyar törekvésektől ugyanis saját céljaik győzelmét féltették. Világosan kitetszik ez *Franjo Bedekovic* horvátországi követ felszólalásából, ki nem tudományosan megalapozott elvekkel, hanem kizárólag érzelmi alapon állva vitázott: „A magyar nyelv nem lehet hivatalos nyelv Horvátországban — mondotta —, mert a horvát épp oly radikális nemzet, mint a magyar, és nagy gyalázat volna az, ha a horvát nép elvesztené nyelvét, megszűnne nemzet lenni, és a magyar nemzet szolgájává válna”.

Ugyanekkor terjesztették elő a románok is „alázatos folyamodványukat”, a román nemzeti öntudatot megalapozó *Supplex libellus Valachorum*-ot, tiltakozva abban bizonyos, részükre sérelmes, „tolerált” kifejezések használata ellen, egyenjogúságot követelve az erdélyi szászokkal, magyarokkal és székelyekkel. Vagyis azt, hogy magas hivatalokat is betölthessenek, és hogy azon vármegyékben és székekben, ahol többségben vannak, minden helyet román névvel nevezzenek. Sajátos tény azonban, hogy a románság közjogi helyzetének tisztázására nem tettek kísérletet beadványukban. Kétszer is felterjesztett, alig módosított kérvényüknek mindössze annyi eredménye lett, hogy a rendek elfogadták és törvényerőre emelték a görögkeletiek szabad vallásgyakorlását.

A német anyanyelvű szászok harcát az évszázados szász politikai egység (universitas) visszaállítására és megerősítésére irányuló akarat jellemezte. Ennek a szolgálatában igyekeztek meggátolni a Magyarországgal való uniót és a magyar nyelv hivatalossá tételét Erdélyben. Természetesen a magyar iskoláknak a Szászföldön történő telepítése jogát is. Céljaik túlságosan erdélyiek voltak, ennélfogva nem is gyakorolhattak nagyobb hatást megynék reformnemzedékének nyelvapoló és terjesztő munkásságára.

A szlovákok — mint mondtuk — mindaddig lelkesen pártolták a magyar rendek harcát, míg az a német nyelv ellen, a latin védelmében folyt. Az indifferens latin nyelv ugyanis nem veszélyeztette a szlovákok egyenjogúságért vívott harcát. Ennélfogva elsőrendű érdekük volt nekik is a német nyelv hátra szorítása. A magyar nyelv hivatalossá tétele azonban a kétszeres elnyomás jogát és lehetőségét erősítette volna. Polgári értelmiségük (*Bernolák, Palkovic, Safarik, Kollár és Stur* köre) harca végül oda vezetett, hogy 1840. tavaszán már olyan értelmű beadványt akartak felterjeszteni Bécsbe, melyben „a magyart hivatalos nyelvnek sem hajlandók elfogadni, inkább a németet választják”, sőt azzal is fenyegetőztek, „hogyha nem szűnik meg a magyarosító tendencia, akkor a kormányzattól külön Szlovákia felállítását fogják kérni a Habsburg monarchián belül”. A nagy hullámokat vert nemzetiségi vitában az ellentétek lecsillapításához *Széchenyi* és *Kossuth* nemzetközi tekintélyére és világos okfej-

tésű elemzésére volt végül is szükség, ahogy *A magyar sajtó története* első kötetében olvashatjuk.

A Békés megyei előkészítő bizottság tagjai tudatában voltak a nyelvújítási harc nyomán kialakult politikai realitásnak, de a „honi nyelven” folyó közigazgatás és bíraskodás felbecsülhetetlen jelentőségének is. Elvileg elítélték a nemzeti öntudatot sértő nacionalista túlkapásokat, jól tapintva rá ezzel a lényegre: nem a természetes fejlődés egyenes velejárója, hanem az erőszakos eljárások szomorú kísérőjelensége és „visszahatása” volt a nemzetiségek szembenállása. Ennek ellenére azonban az a törekvésük, hogy a magyart fogadtassák el az *első és közönséges* nyelvnek, azaz az állam nyelvét a nemzetiségekkel is, már tükrözött bizonyos türelmetlen túlzásokat. Onnan eredt ez, hogy a magyar nyelv elfogadtatását, s vele a nemzetiségek asszimilációját kizárólag politikai feladatnak, bürokratikus úton megvalósítandó kötelességnek tartották.

A szélesebb körben való terjesztés végett nyomtatásban is megjelent Békés megyei irat alig hozott valami újat. Inkább ügyes összegezése lett mindazoknak az elképzeléseknek és javaslatoknak, melyeket a többi megye törvényhatósága „cirkuláló” kiadványai révén népszerűsített már. A mi szempontunkból mégis jelentős: ez az első dokumentum, amely — túlmenve a keveset mondó együttérző nyilatkozatokon —, a helyi vezetők cselekvő állásfoglalásáról, serény tenniakarásáról és az általuk kívánatosnak vélt konkrét intézkedésekről: taktikai-gyakorlati lépésekről is tudat.

A „vitélző szent-katolnai *Cseh Ferenc* másodalispán” *előtűlése*vel tevékenykedő 11 tagú küldöttségnek *Novák Antal* vármegyei főjegyző által közreadott terjedelmes előterjesztése a feladat indoklásával, a közös hivatalos nyelv parancsoló szükségességének kicsit talán bőbeszédű és dagályos kinyilatkoztatásával indít. „Közönségesen eszméért sarkigazság volt és maradand is az örökké, hogy a nyelv a tudományok kulcsa — az érzelmek kölcsönös tolmácsa. Mennél míveltebb az, annál tanultabb, annál érzékenyebb a nemzet”. Majd ez után az általános érvényű megfogalmazott axioma után a polgárosodó társadalom és a fejlett, pallérozott nyelv szoros kapcsolatára figyelmeztet a bizottság: „Tudni való pedig — írták beadványukban —, hogy csak ott emelkedhetnek valamint egyes emberek, szinte úgy egész országok is a polgárosodás (civilisatio) ama magasabb fokára, — mely a *társasági együttléttel egyedülvaló s legfőbb iránya* —, hol az érzés s tudományok egybesodorra szolgálnak világító szövétnekül. Ott oszlik a setétség; fényre derül a jobb lét hajnala; ott ébred a jónak s szépnek érzése; gyökeresedik a józan szabadság; nevelkedik a szorgalom; csudákat teszen a polgári erény . . . A hol ellenben az anyai nyelv parlagosodásban hever s sínlődik, — jele, hogy ott a legnagyobb rész tudatlan, — az érzés elfásult, tompa, és kivész, kihol ott némieneműképpen a nemzet is, holott a tudós, csinos nyelv az időnek viharos szélvészeli s ádáz ostromai között már rég enyészetbe dült népek dicsőségét még századok múlva is ragyogtatja”.

A magyar nyelv ápolásának és hivatalossá tételének eme elvét a következők-

ben a tényleges feladat: a latin nyelv használata elleni okadatolt tiltakozás váltja fel. Egyetlen hosszabb, de lényeges mondanivalót tartalmazó gondolat utal mindössze arra, miként „görnyeszté rabigába a hajdan híres Latium tökéletesített csínú nyelve a magyarnak saját eredetű anyaszózatját” annyira, hogy végül „közönségesen esmért gátja” lett a latin a polgári igazgatás és törvénykezés magyarrá válásának is. Egészen addig, „míg a hosszas szunnyadozásból lassúdan ébredező nemzeti szellem — melyet *Eő Felsége olly kegyelmes atyai indulattal pártolt* — e fonákságot átlátván, főként az utolsó (vagyis az 1830/31-es) országgyűlésen alkotott törvény által ama gátot ha nem egészen elhárítani is, legalább rajta erőt venni képes nem lőn”.

Ferenc császár „kegyelmes atyai indulatáról” persze megvolt a bizottsági tagok külön véleménye. Jól tudták, hogy a mindenféle reformot ellenző, vas-kalapos uralkodó milyen kerékkötője volt a nyelvi mozgalomnak. Hogy 1794-től kezdve már egyre nyíltabban és szívósabban kelt ki a magyar nyelvi törekvések ellen. Az ő határozott ellenkezése miatt nem kerülhetett például az országgyűlés plénuma elé 1796-ban és 1802-ben a nyelvkérdés. A beadványban található közbevetett, udvarló mondat tehát nem jelenthet egyet a megyei nyelvi bizottság tagjainak őszinte tiszteletével. Csak amolyan kegyhajhászó *captatio benevolentiae* volt, amelyet az ügy — végső soron az egyenjogúsáért vívott politikai harc — sikere érdekében tettek. Ez érteti meg azt is, miért csak a latin nyelv ellen agitáltak e helyen, egyetlen szóval sem említve a harcot kiváltó igazi okot: a kalapos király elnémetesítő rendeletét. Erre később utalnak majd egy finoman megfogalmazott gondolattal, hogy vele mint közismert konkrét ténnyel a tervkészítők minden erőszakos rendszabály bevezetése és könyörtelen, diktatórikus alkalmazása ellen tiltakozzanak: „Mutat ugyan a múlt század kilenczedik tizedje egy példát arra, — figyelmeztet a nyelvi bizottság — hogy erőszakkal idegen nyelv terjesztésébe is nem nagy idő alatt mire lehetett menni az országban; — de példa ám az ezen esetet követő időszak arra is, hogy a viszontorlás (*reactio*) ha nincs féken többé, és rést kap, hogy teszi legottan semmivé az erőltetés képzelt remekjét”. Az adott helyzetre konkretizálva, annyit jelent ez, hogy „az ország idegen ajakú lakosainak olly feles száma mellett — erőszakoltatva valóban a magyar nyelv önnön honában is alig nézhet elébe”.

Persze, azért nem ennyire könnyű és tiszta a képlet gyakorlati megoldása és alkalmazása. A közhangulat jó kihasználása és a minél gyorsabb pozitív eredmény elérésének (kicsikarásának?) a vágya fontos politikai köteleességteljesítésre serkentő, önigazoló magyarázkodásra kényszerítette a táblabírákból, földesurakból, főügyészből, rend szerénti esküdtekből, főszolgabíróból álló megyei nyelvi bizottságot. „Az erőltetés nem tanácsos voltának ürügye alatt azonban távolról sem célozza a küldöttség azt — mondják —, mintha a *törvényben gyökeredző rendszabások* sikeresítése is csupán magára lenne hagyatandó; mert ha a magyar nyelv terjesztését tárgyazó bár melly intézet (intézkedés)

magából a törvényből foly, annak — mint mindennek, a mi törvényes — fogantatásában a leghathatósabb eszközökhöz is —, mellyek csak módjában állanak a magyarnak — hozzá nyúlni — szent hazafiúi kötelesség”.

Nem kétséges, legális úton kivívott, szentesített törvények által kívánt jog-alapot teremteni a bizottság a magyar nyelvű hivatali ügyintézés számára. Ezt viszont csak a saját nyelvét államnyelvvé tévő 1844: II. törvényekkel érte el a nemzet. Feltehető a kérdés: milyen volt valójában 1832-ben a Békés megyei nemzetiségi helyzetkép; milyen szerepet kaptak a közigazgatásban és törvényhozásban a nemzetiségek?

Az elemzésből erre vonatkozóan a következőket olvashatjuk: „Békés vármegye . . . a magyarlakta alföld térrészeinek azon egyike, mellynek lakosait a gondosan megőrzött eredeti tiszta nyelvszabás, békesség, s szokás kitűntetve esmértetett meg mindenütt; — mellynek tanácstermében az édes magyar hangnál egyéb ember emlékezetétől fogva nem hallatott, — mellynek jegyzőkönyvei mindennemű tiszta hivatalos iratai, s majd minden levelezési régtől óta magyarul vitettetnek . . . egyszóval a magyar nyelv olly közönségessé (általánossá) vagyon tétetve, hogy a latin nyelv abba a Felsővel való jobbágyi értekezéseken (folyamodványokon) és a nem magyar ezeredekkel időnként váltani kellő (szokott) levelezéseken kívül minden egyéb hivatali használatból már szerencsésen kiküszöböltnék mondattathatik”. Ezen kívül nincs egyetlen kebelbéli uradalma sem, mely „akár bünyfenyítő, akár a polgári kereseteket ítélő úriszékeiben kirekesztőleg a magyar nyelvet — habár *egyéb uradalmi dolgokban* ma még néhol nem úgy lenne is — voltaképpen használatba ne vette volna már”. Dicséretesen halad előre a nemzetiségek asszimilációja is — különösen „az eredeti magyarok tószomszédságában élő” idegen ajkúak körében. Így Endrődön, „melly eredeti tót gyarmath vala, s jelenleg 5729 lelket számlál, többé tótot találni nem lehet, — lakosainak már régtől fogva az Isten ígéje is csupán magyarul hirdettetik”.

A magyarosodás valójában azokon a „török járom kivetése után megtelepeített” *népes* helyeken megy lassan — szögezik le a küldöttségi tagok —, „mellyeknek lakosi maiglan is abajdócz idegen ajkúak”. Közülük újabban kedvező jelenségek mutatkoznak a „15 701 eredeti tót lakosú Szarvas” mezővárosban, „ha kivált egyházi s világi előjáróinak kimutatott e részbeni példás törekedése ösztönt kap”. A többi nem magyar község (Német-Gyula, Kétegyháza, Tótkomlós, Csaba, Mező-Berény egy része) lakói — „a nemtelenek tavalyi összeírása szerint” összesen 39 127-en — azonban erőteljesen őrzik „egy részt az oláh, egy részt a német, de legnagyobb részben a tót” anyanyelvüket. Itt „az előmeneteles kifejlést” inkább a közlekedéstől lehet várni.

E feltehetően eszményített helyzetjelentés után a vármegye területén *sikerülhetők* vélt javaslatokat és teendőket két csoportba osztva terjesztette a küldöttség a közgyűlés elé:

„I. A polgári igazgatás és közdolgok hivatali folyamatára tekintve,

II. A megyében honnyos idegen ajkú néposztálynak irányba vett magyarosítására tekintve”.

Az első kategóriába a következő hét feladatot sorolták:

1. Mindaddig, míg a magyar nemzet oly szerencsés nem lesz — *mint reményleni merész* —, tudniillik hogy *anyanyelvének törvényhozási s országlási méltóságra való felemeltetését kívívja*, addig a királyi felséghez intézendő megyei alázatos felírásokat „meghasított lapokon” deák és magyar nyelven írják.

2. Az eddig deák (latin) nyelven készített adóügyi, összeírási és „minden rendszabásos hivatali lajstromokat” ezután magyarul készítsék és vezessék, megszerezve hozzá a nagyméltóságú királyi magyar helytartótanács beleegyezését.

3. „Ha már a magyar ércből veretett pénzekre nézve jelenleg még oda jutni nem lehet is . . ., legalább az egyes polgári testek hiteles pecsétjén, mint magyar hatóságok czímerén”, a latin felírásokat váltsák fel magyarral. A *kebelbéli* uradalmakat is kötelezzék arra, hogy egy esztendő múlva ne fogadjanak már el „nem magyar körülírású” pecsétes iratokat.

4. Azon Békés vármegyei uradalmakat, melyeknek „birtokosai a magyar nyelvben magok is járatlanok”, ennél fogva adminisztrációjukat is idegen nyelven végzik, kötelezzék arra, hogy számadásaikat „és az ezekkel szövetkező tárgyakat, de egyáltalán minden hivatalos dolgaikat” magyarul csinálják. Mint-hogy pedig *a magyarul nem tudókat a törvény minden közhivatalból kirekeszti*, el kell érni, hogy a birtokosok se alkalmazzanak magyarul nem tudó tiszteket és gazdaságvezetőket.

5. Ne lehessen egyetlen községben sem olyan bíró, jegyző, esküdt és egyéb „rendtartásbéli foglalatossággal megbízott községi előljáró” — még szolgál sem —, aki nem tud magyarul.

6. Kötelezzék a céheket arra, hogy *vándorkönyveket és felszabaduló leveleket* csak magyar nyelven állítsanak ki. Hivatalos rendelet biztosítsa továbbá, hogy 3 év múlva már csak *magyarul is tudó* „magyar- és erdélyországi mesterlegények”-et szabadíthassanak fel az illető céhek.

7. A német felírású címereket, hirdetményeket, jelentéseket, közrendészeti jelzéseket stb. magyarral cseréljék ki.

A polgári igazgatás, a hivatali ügyintézés megmagyarosítását célzó összesített tervezetből teljességgel hiányzik olyan sürgető javaslat, amely a „gyökeres jog” körébe tartozó úgynevezett koncepciózus perekben ítélkező legfelsőbb bíróságok: a *Hétszemélyes Tábla* és a *Királyi Ítélt Tábla* nyelvének magyarrá tételére vonatkozik, azért hadakozna. Ez a kapott feladat korlátolt, behatárolt jellegével magyarázható. Sajnos, erről az előkészítő részben nincs szó, jóllehet ott a *Tudományos Akadémiának* és a *nemzeti játékszínnek* (ezek sem megyei intézmények) nemzetté válást, polgárosodást segítő-támogató szerepét és ez irányú hasznos ténykedését buzgón emlegetik a bizottsági tagok.

„A megyében honnyos idegenajku néposztály” magyarosodását — ahogy a

tervezet második része is tükrözi — elsősorban az egyházak és az egyházak kezében levő elemi és középiskolák: a papok és a tanítók tudatos nevelőtevékenységétől lehetett várni. Nem véletlenül alapoztak rájuk a nyelv és a gondolkodás szoros egységét hirdető megyei vezetők is, hiszen a XIX. századot szerte Európában — kissé túlbecsülve a nevelés tagadhatatlan nagy szerepét és jelentőségét — a pedagógia századának tartották, amelyben *Vörösmarty* szavait idézve, „kifárad az éj, s hazug álmok papjai szűnnek/ S a kitörő napfény nem terem áltudományt”, amelyben a „szent béke” és az „igazság” parancsoló szavára egymásra lel mindenki: „. . . a népszaroló dús s a nyomorú pórnép embebriségre javul”.

A tervezet — igen tudatosan — kizárólag az ifjúság magyarrá nevelésének a mikéntjével és hogyanjával foglalkozik. A biológia törvényeit az emberi társadalom életére vonatkoztatva, tetszetős és találó asszociációval mond le a felnőttek átneveléséről. A pedagógia mindenhatóságát meg a nyelv és gondolkodás egységét hirdető teóriákat összekapcsolva állapítja meg: „. . . nem . . . tanácsos (az ember) erejét aggfák többnyire sikertelen hajtogatásában vesztegetni, — midőn a gyenge csemete önként hajlik, és így a nevendék tót, német vagy oláh gyermek is bizonyára inkább formálódhatik valódi magyar polgárrá, mint már a más nyelv vagy szokás felvételére természetileg kevésbé fogadékony életkorban levő szülék”.

A fiatalság átnevelésére figyelmeztetve, a következőkben összegzi a megyei felterjesztés a papok és nevelők ez irányú hazafias kötelességeit:

1. Mivel az utolsó (az 1830/31-es) törvény értelmében szerént közhivatalokat csak magyarul tudók viselhetnek, a megyebeli nem-magyar helyek papjaitól, tanítóitól és iskolamestereitől is meg kell követelni a magyar nyelvtudást. Természetesen az uradalmak sem alkalmazhatnak magyarul nem értő és tudó papot és tanítót.

2. Ha volna a megyében olyan lelkipásztor vagy tanító, aki nem tud magyarul, azt kötelezzék rá, hogy egyrészt „magyar káplányt” fogadjon és tartson, másrészt hogy 3 év leforgása alatt kellő szinten sajátítsa el a magyar nyelvet, s arról bizonyosságot tegyen. Amennyiben nem szerzett e határidő alatt megfelelő nyelvtudást, mentsék fel megbízása alól és bocsássák el.

3. A lelkipásztorok (valláskülönbség nélkül) „az isten ígéjének hirdetésében — énekes dicsőítésében —, szóval az ájtatosságok minden nemeiben magyar szertartást hozzanak bé. Ott, hol az uralkodó idegen szózatot egészen számkiivetni most még lehetetlen”, felváltva tartsanak idegen és magyar nyelvű nyilvános istentiszteleteket.

4. Meg kell hagyni a lelkipásztoroknak, hogy „a kereszteselési, házasadási és temetési anyakönyveket” ezentúl magyarul vezessék, „az eddig deákul készületekből” pedig magyar szövegű másolatokat adjanak ki.

5. A tanítók és iskolamesterek a falusi és mezővárosi iskolákban tanítási nyelvüként *kirekesztőleg* a magyart kötelesek használni, „jelesül az írást, olva-

sást, számvetést, imádságokat s vallásos dolgokat csak magyarul tanítsák; — az utóbbiakat ott, hol azt még a helybéli körülállások elkerülhetetlenül megkívánják, a nevendékek anyanyelvén is megmagyaroztatván”.

6. Bátorítani kell a lelkipásztorokat és a tanítókat, hogy „a benne egyesülő közbizodalomnak s várakozásnak ne csak az elejébe szabandó intézetek (intézkedések) szerint, hanem minden kitelhető úton-módon” — a legnagyobb hazafiúi buzgósággal — megfelelhessenek. Hassanak a szülőkre, és bírják rá őket, hogy gyermekeiket az esztendő „minden szakaszában”, folyamatosan járassák iskolába.

7. A legjobb nevelőket és tanulókat jutalmazni kell, különben „a legtisztább szándék sikeres valósulása is kétséges”. Ennek érdekében bőkezű adakozásra kell felszólítani „a megyebeli birtokos urakat és mindennemű hazafiat”.

8. A „kiküldöttség” javasolja, vigyék el a szülők idegen ajkú gyermekeiket szervezett gyermekcsere útján tósgyökeres magyar helyekre, ha „csak annyi időre is, melly alatt magyarul megtanulni képesek”.

9. Minthogy a megye „megmagyarosítandó lakosai” legnagyobb részt „az ágostai vallástételt követők közül valók, . . . a Mezőberényben található kolosokat (Gymnasium) különösebb figyelemben” kell részesíteni. Az igazgatóságot és a tanárokat fel kell szólítani, hogy a magyar nyelv terjesztését és gyámo-lítását elsőrendű kötelességüknek érezzék és tartsák.

10. A megyei rendszabályok foganatosításának ellenőrzésére, nem kevésbé a nevelőmunkában alkalmazandó új, hatékony eljárások ajánlására és alkalmaztatására külön bizottságot kell létrehozni, amely az idegen ajkú községek, mezővárosok iskoláiban a „magyar nyelv és nemzetiség egész ügyét” segíti és irányítja. A bizottságba állandó tagként a Békés-bánáti ág. h. ev. egyházkerület elöljáróját is kooptálni kell.

A bizottság tiszte:

a) „hogy a magyarosodást a járásbeli tisztviselőkkel, az illető földesurakkal egyetértve, s mindenütt a helybéli körülállásokhoz mérsékelve (viszonyítva) előbbrevinni iparkodjon;

b) hogy ennek eszközölhetése okáért a fentebbi pontok szerint szükséges felszólításokat egész hatósággal tellyesítse és tellyesíttesse;

c) hogy a megjutalmazásokra és a magyar nyelv egyéb terjesztési céljaira teendő adakozásokat beszedje;

d) hogy az ebből összeállandó summáknak s jövedelmeknek . . . rendeltetésekre egy . . . külön kidolgozandó terv (planum) szerint leendő kiadása s hováfordítása számadás terhe alatt tölle függjön;

e) hogy mind a tanítók szorgalmát, mind a nevendékek előmenetelét” megismerje, az „iskolákat a divatos félévenkénti próbatételek alkalmával sorba vizsgálja — az érdemeseket jutalmazza s dícsérje; a vesztegülőket haladásra ébressze; és ahol hibát lát, egész lelkesedéssel vesse magát közbe, hogy az meg-

igazíttasson;” — s tapasztalatait *kimerítő hivatalos jelentésbe foglalva* terjessze évente a „megyei közönségnek elejébe”.

Tekintetes és nemes Békés Vármegye az 1832. kisasszony hava 8-án tartott közgyűlésen a megyei nyelvi bizottság jelentését elfogadta, jogerőre emelte, és javaslatait „sinórmértékül” tűzte a különböző intézmények és szervezetek elé. Egyetlen pontot tartott mindössze feleslegesnek benne. Azt, amelyik a papokra és a tanítókra vonatkozik. Az egybegyűlt rendek előtt ugyanis tudott dolog — mondja a határozat — „hogy az egész megyében már olyan lelkipásztor vagy tanító iskolamester, ki magyarul nem tudna, nincs”, ennél fogva a magyar nyelv megtanulására kiszabott határidő „szüksége is önként elenyészik”.

A határozattá emelt javaslatokat eljuttatták az „érdeklett” felekhez: a) a *Helytartótanács*hoz (az adólaajstromokra ill. a magyarul is tudó lelkészek, tanítók uradalmakban történő alkalmaztatására vonatkozó rendelkezések fogantatása végett),

b) a *császárhoz* (a pecsétek, címerek stb. felírásának magyarrá tétele céljából)

c) „a *nagyváradi római szertartású Püspök úrhoz*, mint kerületi oskolai királyi főigazgatóhoz” d) a *görög nem egyesültek*, e) az *ágostai hitvallást követők „egyházi kormányaihoz és iskolai előljárásihoz”*. Elfogadta a különbizottság felállítására vonatkozó javaslatot is; s a további teendőket ellátásával a munkáját példásan végző régi küldöttséget bízta meg, kiegészítve „az ev. egyházkerület öregbikje (szeniora, esperese): *Simon Sámuel* szarvasi lelkipásztor személyével. Végül pedig, hogy „a rendeletek pontos megtartásában s tartatásában azok nem esmérése vagy tudása okul ne vétethessen”, elrendelték, hogy a beadvány szövegét nyomassák ki, és az egész megyében tegyék közhírré; eljuttatván az ország minden nemes vármegyéjének és a külön adózó keruletnek is”.

Egy-egy rendelet súlyát és értékét általában azon lehet lemérni, szellemével mennyire azonosítja magát az adott közösség, illetve hogy az milyen mértékben szerez érvényt a benne foglalt határozatoknak. Úgy tűnik, a vármegye magyarosodást sürgető határozata élénk érdeklődésre talált, nem maradt kiáltó szó a pusztaiban.

1838-ban például nem fogadta el a vármegye a gyulai tímárok *német nyelvű* céhlevelét, sőt még „az országgyűlésen alkotott törvényeket” is visszaküldte, mert „azok nem magyarul voltak nyomtatva”.

Voltak persze, akiket nem elégített ki a megyei hatóság részéről kétségkívül óvatosan kezelt magyarosodás üteme. A *Pesti Hírlap* 1841. tavaszutó 15-i számában a megyei tudósító — elismerve bár, hogy a Békés megyei „nem-magyar ajkú népesség magyarosítása ügyében több fontos végzések hozattak”, azt sürgette például, hogy hívja fel a megyei küldöttség az esperességi gyűlést, járjon hatékonyabban közre, és fordítson nagyobb gondot „az iskolákban és egyházi szertartásokon teendő olytén szabályokra, mellyek a honi nyelv terjesztését” segítik elő. A magyarosodás ütemének felgyorsításától várta a levezető azt az intézkedést is, amelynek nyomán „többé szláv felírást Szarvason

sem olvasandunk a köztanoda homlokzatán”. (Felvetődik a kérdés: erre a nem túl nagy feladatra nem volt megfelelő és elegendő a szarvasi bizottsági tag: *Simon Sámuel* vagy utódja személye?)

Két héttel később azt közli a lapban a *szarvasi oktatóvá meg nem választott* levelező: *Simon István*, aki „a gyűlés színe előtt némi heves és sértő kifakadásai miatt rendre igazítottatott, s emiatt fölhevülésében elhagyá a tanácskozási termet”, hogy a „fő-lelkész” — a hozott határozat ellenére sem magyar nyelven folytatja levelezését az esperessel. Tény azonban az is, hogy az 1841. aug. 9-i Békés vármegyei közgyűlés már azt a hírt közönte lelkes örömmel, miszerint „a magyar nyelvnek terjesztése tekintetéből *Bende Károly* táblabíró (tótkomlósi ev. lelkész) által készített magyar olvasókönyvecske több ezer példányban kinyomatni, s az *idegen ajkúak közt ingyen elosztatni* rendeltetett”. Valószínűleg ez volt az az 5000 példányban kiadott *Magyar nyelvvezér tót iskolák számára*, amelynek publikálási évül a költő-pap *Gajdács Pál* 1842-t jelölte meg *Tót-Komlós története* c. munkájában.

Megértésre és pártolásra talált a határozatnak az a felhívása is, amely a magyar nyelv előmozdítását szolgáló pénztár felállítására, illetve a magyarosodás elősegítésében példamutató nevelők jutalmazására vonatkozott. A lelkiismeretesen tevékenykedő megyei választmány a határozat szellemében időszakonként részletesen ismertette tapasztalatait a közgyűléseken; beszámolt arról, kik azok a tanítók, akik „idegen ajakú iskolákban” dolgozva, kiemelkedő eredményt értek el a magyar nyelv tanításában. Jó munkájukat dícséri, hogy tesületük fennmaradt „az országgyűlés azon üdvös határozata után is, melynél fogva a magyar nyelv diplomatikai nyelvvé (hivatalos nyelvvé) emeltetett”.

1842. június 17-én is előterjesztette jelentését a *Novák Antal* alispán irányítása alatt álló megyei nyelvi különbizottság. Ekkor *Csorba M.* és *Vozárik P.* csabai és *Vilim J.* mezőberényi tanítók jutalmazását kérte a tisztelt Karok és Rendektől. Beszámolt továbbá arról, hogy a különböző adományokból e célra létesült pénzalap kimerült: a bizottság a közgyűlés jóváhagyásával könyvkiadásra és jutalmazásra használta fel a tőkét. Végül az „üdvös cél” további pártolása céljából a megyei birtokosokat és táblabírákat újabb adakozásra kérte fel. Arra vonatkozóan, vajon a magyar nyelv *államnyelvvé válása* után is működött-e ez a reformkor szellemét híven tükröző bizottság, megbízható adatokat nem sikerült szerezniünk.

Szakál Lajos, a Körösvidék költője

Herder, a klasszikus német költő és filozófus, akinek „nagy megértő és nagy serkentő gondolatai” kiemelkedő szerepet játszottak mindenekelőtt a reformkori magyar protestáns papok, tanárok és egyéb értelmiségiek szemléletének a radikalizálódásában, már a XVIII. század végén leszögezte ismert tételét: „. . . az igazi költészet nem élhet el népi tradíciók nélkül”. Elmélete olyan elementáris erejű, kimeríthetetlen erőforrásként kezelte a népköltészetet, amely nemcsak eredeti ízt és egyedi nemzeti jelleget tud kölcsönözni a műköltészetnek, hanem megszabadítja a külföld szolgai követésétől és utánzásától is. *Friedrich Schlegel*nek és a *Grimm-testvérek*nek a *Nibelungenlied*del kapcsolatos kutatásai tovább erősítették a népköltészet hitelét. Különösen amikor szoros kapcsolatot leltek az ősi germán mitológia és a hun—magyar mondakör között, és tudósainkat—költőinket a magyar eredetmonda és általában a magyar folklór kutatására és tudományos rendszerezésére buzdították.

Ezzel egyszerre felerősödött *Herder* intelmének a jelentősége is: „Ha nincs közös anyanyelvünk, amely egyetlen fa rügyeként neveli valamennyi rendünket, akkor nincs . . . közös hazafias műveltségünk, bensőséges együttérzésünk, hazai publikumunk . . . A nemzetet a nyelv neveli és műveli, a nyelv oktatja rendre és becületre, engedelmességre, erkölcsre, szivélyességre, általa lesz híres, szorgalmas és hatalmas. Aki lebecsüli saját nemzetének nyelvét, az meggyalázta legnemesebb publikumát; leggaládabb gyilkosa lesz nemzete szellemének, belső és külső hírének, találmányainak, finomabb erkölceinek és serénységének. Aki egy nép nyelvét felvirágoztatja és alkalmassá teszi minden érzés, minden világos és nemes gondolat legerőteljesebb kifejezésére, az előmozdítja, hogy a legszélesebb és legkiválóbb publikum gyarapodjék, vagy egyesüljön és szilárdabb alapokra helyezkedjék”.

Világosan benne van ebben a vezető német társadalmi rétegek idegen nyelvhasználatával szembeni szenvedélyes állásfoglalásban az a másik herderi elv is, miszerint a kultúra „nemzeti talajon növekszik a Legjobban”, ugyanannyira, hogy végső soron „csak a nemzet öröklött és tovább öröklődő nyelvében képes fejlődni.”

A magyar szellemi élet kortárs irányítói jelentős elvi megerősítést kaptak *Herdertől* és a német tudománytól. Tudatosan fordultak a népnyelvhez és a

népköltészetéhez. Még a *fentebb stil* apostola: *Kazinczy* is megpróbálkozott „népdal-átköltésnek minősíthető” vers írásával (*Egy kakukkhöz c vers.*), sőt lefordította a *Mailáth János*-féle, eredetileg német nyelven publikált mesegyűjteményt is *Magyar regék, mondák, népmesék* címmel. Hát még a többiek! *Kisfaludy Károly, Kölcsey, Vörösmarty, Garay, Czuczor, Erdélyi* stb. —, hogy csak a nevesebbeket említsük — termékenyültek meg *Herder* lelkesítő eszméitől, s lettek *Petőfi* plebejus népiességének hasznos előfutárai. Közéjük tartozott — bár nem azonos művészi és elvi szinten — Békés vármegye „aranytollú főjegyzője”: *Szakál Lajos* is.

Köröstarcsán született 1816. február 12-én, hol apja: *váradai Szakál Ferenc* évtizedeken át volt a népes település jegyzője, nótáriusa. Kiválóan ismerte a Körösvidék parasztjainak mindennapos gondjait, céljait és apró örömeit, s fiának, a költői vénával rendelkező *Lajosnak* sem tiltotta meg, hogy közelebről tanulmányozza szeretett szülőfaluja sajátos figuráit, lakóinak életvitelét és gondolkodásmódját, szellemi és tárgyi kultúráját. Anyja *Halász Zsuzsanna* szintén közismert középnemesi család szülöttének vallhatta magát: abból a Duna—Tisza közéről a Tiszántúlra sőt Észak-Magyarországra is elszármazott, erős közéleti elkötelezettséggel élő *dabasi Halász* familiából eredt, amelyből *Kossuth Lajos* egyik nagyanyja is. Az ő ágán lett fia *Lajos* unokatestvére a sors szeszélye folytán vele egy napon született *Sárosi Gyulának*, a szabadságharc bátor hangú krónikásának, a *Ponyvára került Arany trombita* sokat szenvedett írójának, ki ifjúságának legszebb éveit élte megyénkben, nevelőapja — a szintén jegyző — *Szánthó Pál* füzesgyarmati otthonában.

Rokoni kapcsolataikat közös iskolai élmények edzették és szilárdították nemes, őszinte barátsággá. Több éven át voltak iskolatársak, előbb Mezőberényben, majd később az eperjesi evangélikus kollégiumban, ahol mindketten jogot tanultak.

Eperjes, Észak-Magyarországnak ez a rohamosan iparosodó, eleven kereskedelmi tevékenységet folytató, magas kultúrájú városa különösen jó nevelőiskolának bizonyult. Főiskolájának teológiai, jogi, bölcsészeti fakultásain híres, jól képzett tanárok szellemi irányításával a kiváló generációk egész sora nőtt fel. Ott tanított *Kossuth* kedves tanára: a radikális nézetei miatt üldözött *Greguss Mihály* (*Greguss Ágost* apja) és a széles ismeretekkel rendelkező *Vandrák András*, akinek negyedszázados tanári jubileumát 1858-ban verssel köszöntötte *Arany János*. Ott tanult *Szakállal* csaknem egy időben a magyar esztétikai irodalom két későbbi nagy képviselője: *Pulszky Ferenc* és *Henszmann Imre*, nem beszélve *Sárosi (Sárosy) Gyuláról*, az orosházi származású *Székács József*-ről, a *Vahot (Wachott)* testvérekről — *Sándorról* és *Imréről*, továbbá a márciusi ifjak jeles reprezentánsáról: *Irányi Dániel*-ről, akit a kiegyezés után Békés választott képviselőjévé, aztán *Kerényi Frigyes*-ről, *Lisznyay (Damó) Kálmán*-ról és *Hunfalvy János*-ról, akik a *Nemesányi* által alapított, *Greguss* és *Vandrák* professzorok által patronált *Magyar Társaságnak* fáradhatatlan munkásai, a

magyar nyelv és a magyar irodalom terjesztésének buzgó harcosai voltak a túlnyomórészt német anyanyelvű és szellemiségű városban, a reformkor kezdeti szakaszában.

Különös, hogy rokoni kapcsolataik, ifjúságuk nagyjából azonos természeti és társadalmi környezete, az azonos történelmi időszak, a megegyező iskolai élmények és szellemi hatások, azonos studiumaik és életpályájuk ellenére (mindketten a vármegyei apparátus kiemelt tisztségviselői voltak: Szakál Békésben, Sárosi előbb Sáros, majd Arad vármegyében) milyen óriási különbség volt köztük. Sárosi szinte fékezhetetlen forradalmi lélek, megingathatatlan ellenzéki, kinek éber szeme mindig a célon, a jövőn függött, míg Szakál minden eshetőséggel számoló, óvatos reformer alkat, a lassú, de biztonságosnak tűnő fejlődés híve. Sárosiban szenvedélyes szubjektivitás, mérhetetlen Habsburg-gyűlölet izzott és tüzelt, Szakálban a deáki kompromisszum békevágya munkált. Sárosi egyértelműen és világosan kiérezte a korszellemet, és szoros egységbe fogta a *haza s emberiség*-eszmenyt. Érzékenyen reagált minden elnyomott nép szabadságtörekvésére (a lengyelek küzdelmével kapcsolatos érzelmi azonosulásának hangot is adott *Idegenek Aradon* című vígjátékában), mert felismerte, hogy a nemzeti szabadságharcok nem lehetnek függetlenek és elszigeteltek a „népek hazája nagy világ” forradalmaitól. Szakál nem tartotta fontos politikai kötelességnek a segítségadást, s a szabadság kivívását kizárólag nemzeti feladatnak érezte, amelyhez nem kell idegen, külső támogatás. Sárosi agitatív egyénisége nem fért el a kezdetben talán divatból művelt szalonlira szűk keretei között, Szakál nem ismert más kifejezőmódot, csak a patriarchális népiesség egyszerű népdalformáját. Azt sem használta a plebejus népiesség szellemében, korszerű módon. Általában csak a népi „rekvizitumok” hiteles és pontos alkalmazásával élt, csak a népi élet erkölcsi szépsége és tisztasága foglalkoztatta, nem az osztályharc. Sárosit saját rendeltetésének a felismerésére készítette s egyszeriben talpra ugratta a történelmi pillanat „irtóztató nagyszerűsége”, s olyan riadót fújt *Arany Trombitáján*, amely csaknem a szabadságharc szimbólumává tette, Szakált, a szorgalmas, megbízható tiszttviselőt a hivatali esküben vállalt feladatok következetes és pontos teljesítésére sarkallta, amelyet akkor sem hagyott cserben, amikor egyre jobban kivilágzott az a szakadék, amely a kormány törekvéseitől elkülönítette. Fegyelmezett ember volt, nem vitte tévútra a megalapozatlan, túlzó lelkesedés. Nem hitt csalóka ábrándképekben. Képtelen volt gyors ihletésű, sodró hatású lelkesült verseket írni. Még a márciusi napok élményeit őrző, emelkedett hangvételű *Újvilágdal* is, sőt a kuruc költészet hangulatát idéző *Békési toborzója* is csak amolyan józan, okos *vers* lett. Kidolgozatlan, félkész munka mindkettő, sajnálatosan nélkülözik nemcsak a toborzódalok őszinte lelkesültségét, hanem a harci elszántság tudatosságának és erkölcsi szépségének a hiteles érzékeltetését is. Más szóval: a dalok nem kaptak címüknek megfelelő adekvát hangszerelést. Csak egyszerű *cimbalomkíséret* illeti hozzájuk.

Sárosi *Kossuth* által megszabott politikai horizontja természetesen összehasonlíthatatlanul szélesebb ívű, merészebb lendületű volt, mint amit a *Deák*-vagy még inkább *Wenckheim Béla* vezetett lojalitást hirdető mérsékelt politikai irányzatok képviseltek, amelyeknek Szakál legfeljebb csak a Békés megyét érintő feladatait és főbb irányelveit ismerte igazán. Ezért van az, hogy míg Sárosi mint egyedül célravezető, helyes politikai megoldást üdvözölte a Habsburg-ház trónfosztását, addig Szakál — nem tudván együtt fejlődni a gyorsan változó politikai eseményekkel — lélekben királypárti maradt a Bach-korszakban is, sőt annak utána is. Költészete nem vett részt a forradalmi tudat kialakulásában; versei unaloműző, csacska játékok lettek, s alig-alig elégtették ki *Herder* fentebb idézett alapelvét és követelményeit. Saját életének sem lett — nem is lehetett — meghatározó eleme a költészet, hiszen nem önmaga érzéseit vetítette ki dalaiban, hanem csak ismert sémákat és jól eltalált helyzeteket rajzolt meg bennük. Nem is vállalt velük semmi kockázatot magára. Nem járt értük sem börtön, sem várfogság, mint Sárosinak; nem kellett miattuk *mea culpa*znia felettesei előtt, az új urak előtt. Nem kényszerült arra, hogy megtagadja régi önmagát a vallató időben. Megyei tisztségviseléséért és irányító tevékenységéért is legfeljebb csak a kapcsolatrendszere zsugorodott összebb, amikor beosztását váratlanul a gabonakereskedéssel cserélte fel.

Önként és nyugodtan vállalta ezt a biztos megélhetést nyújtó, nyárspolgár életformát is. Nem zúgolódott; míg Sárosi élete végéig hurcolta a maga súlyos keresztjét, állandó létbizonytalansággal küzdött, és ijesztő magányában — családjától elhagyatva — az itálhoz, a mámorhoz menekült, de nem adta fel az inkább törni, mint hajolni életelvet.

Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy Sárosi — függetlenül e sok szemléleti tehertételtől — mindig megbízott (és joggal) a Szakál családban. *Bóka László* arcképvázlatából tudjuk *Szabó Elek* közlése alapján, hogy pl. Szakálék őrizték a frissen megjelent *AranyTrombita* példányainak nagy részét mindaddig, míg csak híre nem futott, hogy a faluban „zsandárok keresik” Sárosi lázító művét. Ekkor egy egész délután és egy álló éjjel megszakítás nélkül „égették a füzeteket” a boglyakemencében, melyeket, hogy gyorsabban elhamvadjanak, egyenként szét is kellett szakítaniuk. Mikor aztán reggelre, agyonfáradva befejezték a nehéz, nem kívánt műveletet, utoljára a rengeteg hamut is elásták, sőt igazolásul a kemencében még kenyeret is sütöttek.

Saját bevallása szerint *Erdélyi János* ösztönzésére írta verseit, bár vannak, kik *Pulszkyt* és *Henszlmant* emlegetik szellemi patrónusaként. Tény, hogy már Eperjesre kerülté előtt, 1833-ban is írt népdalt, sőt — ami még meglepőbb — nemsokára ódát is, amit az eperjesi Magyar Társaság *Berzsenyi* emlékünnepején fel is olvasott. A *Kassai Szemléllő* 1836. május 27-i számában így számolt be az eseményről a folyóirat eperjesi tudósítója, valószínűleg *Kovács Samu*, a *Jácint* című almanach szerkesztője: „Bérekesztésül *Fogarassy Gáspár*, *Szakál Lajos*, *Benczur János* és *Sárosi urak* dicsőítették a különben is dicső

dicsőültet, hamvaira készített *fellengős ódákkal*. Mi pedig vendégek, nemcsak elégedetten hanem a nemes ifjak fájdalmában részvevő megindulással hagyánk el az ünnepet”.

Próbálkozása nagyon egyedi eset lehetett; hamar rájött arra, hogy lantján hamisan szól a fennkölt érzés húrja. „Népdalait” viszont szívesen közölték a kor ismert irodalmi „divatlapjai” és zsebkönyvei, nemcsak az eperjesi *Duda* és a *Jácint*, hanem az *Aglája*, az *Emlény*, a *Honművész*, az *Athenaeum*, a *Nemzeti Almanach* és a *Regélő Pesti Divatlap* is, felismerve bennük a népi hang eredeti zamatát, a paraszti életforma biztos ismertétét és reális ábrázolását, a *népdal tónjához- tónusához* való természetes tapadását.

Első füzete 1843-ban Budán a M. K. Egyetem beüivel jelent meg „*Czimbalom*, mellyen a ki olvasni tud, negyven új dalt verhet” címmel — az „ifjú köznépek készítve” és „*Wenkheim Béla* bárónak, a szegénypép barátjának igazi hazafi tisztelettel” ajánlva. Kiadása körül mindenekelőtt *Erdélyi János* buzgólkodott (lehet, hogy éppen a kis füzet sajtó alá rendezését tárgyalta meg Szakállal 1842-ben tett gyulai látogatásakor?), legalább is erre következtethetünk *Sárosi Gyula* 1843. október 11-én kelt, *Erdélyinek* írt leveléből: „Édes Jánoskám! Leveledet és annak következtében (azt követően) legalább egy héttel későbbben mind a Szakál koma, mind a magam számára küldött czimbalmi példányokat csakugyan megkaptam, s a Szakáléit azonnal haza is szállítottam. Tudja Isten! én nem látok ezen népdalokban annyit, mint *Pulszky*, *Henszlmann* és egyéb barátaink. Annyi igaz, hogy a nép szájából mintegy ellesve, annak nyelve után írtattak. Írd meg róluk őszinte véleményedet, ha időd és kedved engedik a *Regélőben*. Nagyon szeretném hallani”.

Az az érzésünk, Szakál is tudta, hogy kis füzete nem tarthat számot a művelt olvasók széles körű érdeklődésére. Hogy nem *igazi* irodalom; ennél fogva legfeljebb csak szűk, provinciális feladatokat teljesíthet. „Ez a kis verses könyv, mellyet most kezdedbe adok — mondja a bevezető sorokban — leginkább csak az ifjúság mulattatására van írva; azért ne keressen abban senki egyebet, mint ártatlan szerelmi érzéseket s nyájas tréfákat, mellyek az ifjúsághoz illenek”. A tanulságos könyvek megszerettetésére akarta nevelni vele és általa a fiatal-ságot, jól számolva az életkori sajátosságok nagy jelentőségével. Arra budította, hogy „addig is, míg a gyümölcsöző nyár és ősz eljön, örüljön a zöldelő és virágzó szép tavasznak, pengesse kedvvel az *együgyű, de igen magyar hangú Czimbalmot*” — szeresse meg a magyar dalt.

Az ártatlan szerelmi érzéseket, nyájas tréfákat, tipikus paraszthalakokat megénekelő versfüzér szerepe csakugyan kimerült a szórakoztatásban. Ennek a kíváncsornak viszont maradéktalanul meg is felelt. Kedvelt olvasmány lett: egykettőre elkelt mind az 1 100 példány. A *Napkelet* 1857. évfolyamának 7. számában található kis hír: „Szakáll Lajos, országszerte közméltánnyal fogadott kedves és tősgyökeres magyaróságú *népdalait* a régi *Czimbalom* cím alatt 2-ik kiadásban szándékozik közrebocsátani” — is erről tanúskodik. Erre azon-

ban egy évtizedig még várni kellett. *Erdélyi János* is ebben látta legfőbb érdemét, amikor az 1855-ben megjelent *Egy század negyed a magyar szépirodalomból* című tanulmányában leszögezte, hogy „írója a költői névre igényt nem tartó, de sokban méltó népbarát . . . csupa népdalokból összeállított” gyűjteménnyel lépett fel 1843-ban, amelyet örömmel fogadott a könnyed paraszti dalra éhes vidéki közönség. Igaza volt: kedvelte is nagyon; saját érzéseit hallotta ki belőle. Önmagára ismert a dalokban. *Erdélyi* azonban túl ezen azt is érzekelte, hogy a versek természetes hangvétele, gondolatainak keresetlen megfogalmazása, hiteles helyzetképei, életképei, homogén népi környezete csupán egy szűkebb tájegység kollektív érzésvilágát tükrözik, azt is úgy, hogy mögülük nem tör utat magának a költő személyes vallomása, emberi egyénisége. Ez a fajta alapállás pedig menthetetlen beszűkülést hoz.

Szakál modora és eljárása ugyanis alig több és alig más, mint amit nem sokkal korábban az előkelő körök tagjai tettek a bukólikus hangvételi, mitológikus elemekkel átszótt pásztorjátékok erősen idealizált túlfinomításával. Mintha nem is akarta volna, hogy azt igazolják dalai, miként nemesíti meg az etnikum a maga karakterisztikus (belső és külső) jegyeivel a nagy irodalmat, — hogyan válik a népköltészet a műköltészet tiszta forrásává, mindannyiónk anyanyelvi bázisává. Mintha csak az lett volna a célja, hogy versei „szép érzést és jó kedvet gerjesszenek”, hogy nemesítsék meg az erkölcsöket, s szorítsák ki a „csapszéki poézis” közszájon forgó durva dalait. Ahogy a jobbágyszármazású *Czuczor* is ezt jelölte ki népdalkísérlétei feladatául. Ezért is találó Kodály finom műfaji meghatározása, ki Szakál verseit népies műdaloknak nevezi.

Szakál feltehetően nem vette észre, hogy költői útja és szemléletmódja milyen zsákutcába vezet. Azt sem, hogy művészi továbbfejlődéséhez alapos belső vívódásra, a költészet igazi rendeltetésének a felismerésére (s a helyes út követésére), különböző időszerű esztétikai elvek és elméletek tüzetes felülvizsgálására (népiség és népiesség, vidékiség és póriasság, egyedi és általános, eredetiség és utánzás, a tartalom és forma, az irányzatosság, az irodalom társadalmat tükröző szerepe stb.) lett volna szüksége. Ha egyetemes mondanivalójú költő kívánt volna lenni, ahogy *Petőfinek*, úgy neki is át kellett volna élnie a maga *Felhők-korszakát*. Megvívnia azt az eszmetisztító harcot, amely *Pönögei Kis Pál*ból *Petőfit* formált. Ő azonban nem vállalkozott erre. Nem is tudott soha túllépni a *Kisfaludy—Czuczor* féle, jól beidegzett népdalformán. Egysíkú és — ami talán még sajnálatosabb — alig fejlődő egyhúrú költő maradt, aki találan adta 1868-ban megjelent „második, jobbított s két annyinál is többre bővített” kötetének ismét a *Cimbalom* címet. A jó címadás — persze — a legnehezebb feladatok egyike. Ez esetben azonban találó és jogos volt az ismétlés; a mondanivaló és a kifejezésmód kor- és ízlésváltozástól független, megkövesült mozdulatlanságát jelzi, s nem a félszeg tehetetlenség, a szellemi impotencia száználmas igazoló jegye.

Tény az is, hogy Szakál határozott különbséget érzett a társadalmi és a mű-

vészi feladat és hivatás között. Nem érzékelt világot, hogy az irodalomnak az elnyomottak igazságos harcát kell segítenie; csak úgy kap célt és értelmet — úgy válik a haladás mozgató rugójává. Ő csak a felszín láttát, s egy idillinek álmodott paraszti világ ábrázolója lett. Az volt az elve, hogy a társadalmi hivatás a valóság, a művészi pedig az eszményi szolgálatára kötelez.

Nincs egyetlen jelentékenyebb költője a hangyaszorgalmú reformkornak, aki oly nagy mértékben szűrte ki lírájából a politikumot, mint ő. Pedig hát Szakál igazán benne élt a közélet sűrűjében. Gondjait-bajait mindennapos hivatali munkájának súlyos teherként cipelte a vállán. Konstatáló, szemlélődő ember lévén (ezt igazolja lírájának erős epikus kötöttsége), látnia kellett hát, milyen hamis politikai illúzió — több biztató jelenség ellenére is —, hogy hazánkban mindenkinek szívügye a társadalmi fejlődés, vagy hogy minden osztály és minden réteg egyakarattal, lelkes tenniakarással harcol érte. Ezért aztán hiába minősítjük témaválasztását tudatosnak, olyan *irányzatos* cselekedetnek, amellyel nemcsak a falu iránti őszinte szeretetét, nemcsak a paraszti világ alapos ismeretét bizonyította, hanem talán saját maga politikai hovatartozását is, hiába hiszünk neki, hogy belső lelki kényszer indította írásra: „... írnom kellett és írnom kell, mert nem írnom teljes lehetetlen, írnom kell mégpedig népdalfélét, mert azt kiválóan kegyelem”, vallotta 1868-ban, hitünk és bizakodásunk mégsem lehet maradéktalan. Sőt. Erős hiányérzet, jogos kétely fog el: verseiből ugyanis sohasem árad saját maga társadalmi elkötelezettségének a hite és küldetéstudata. Mindössze a külsőségek: a *Horváth János* által találóan definiált „anyagi népiesség: a népélet, népszokások, körülmény” stb. jól eltalált helyi színei (couleur locale) keltenek ez iránt valamelyes enyhe reménysugárt bennünk. Azaz formailag volt csak korszerű, tartalmilag már nem, vagy csak alig-alig. (lásd a katonaállításról, sorsvonásról írt 3 dalát a Cimbalom első füzetében).

Az újszerű, népi köntös régről ismert, joviálisan nyájas társadalmi szemléletet és emberi magatartást takar. Minthogy Szakál, a költő, felülről nézi a paraszti világot, legfeljebb csak a rokonszenvig jut el, a szegényeket segítő, értük tenni is kész, altruista alapállásig már nem. Az ő paraszti ideálja a saját földjén ügyesen és okosan gazdálkodó, megelégedett közép- és kisbirtokos, esetleg a maga erejéből és emberségéből önmagát és családját eltartani képes, kis igényű, sorsába beletörődött gazdasági munkás és alkalmazott. Nem látta a paraszti nyomort és kiszolgáltatottságot (legalább is nem szólt róla; az a hivatalra és nem az eszményítő költészetre tartozott.) Az apró örömei megbecsülésére nevelt, s elkendőzte a szomorú valóságot, mint előtte az arisztokratikus népiesség képviselői, akik csak költői tárgyért fordultak a falusi élethez és emberhez, azt hirdetvén, hogy a parasztnak, a jobbágnak gyöngyölete van, mert „a gunyhók lakosit szent törvény jobbkeze védi”. Legfeljebb ő nem használt paraszti témáihoz soha finomkodóan édeskés, hazug műköltői formulákat.

Szükségszerű leszögeznünk ezt, mert a „népköltő” Szakál úgy él az utódok

tudatában —mindenekelőtt *Kohn Dávid: Az élet alkonyán* című prózai kötetének visszaemlékezése alapján, de verseinek etnográfiai színésége, folklorisztikus gazdagsága folytán is — mint aki az egyszerű emberek körében találta fel igazán magát, ott a legotthonosabb, s értük bármikor kész latba vetni minden erejét, függetlenül a Czimbalom *Wenckheim Béli*nak írt ajánló soraitól.

A dalok paraszti környezete és az előkelő patrónus lelkes köszöntése között érzékelhető ellentmondást nem könnyű feloldani, mégha figyelembe vesszük azt a sokat mondó tényt is, hogy eperjesi tanulmányait befejezve, rövid debreceni kerületi, majd Pesten a királyi táblán végzett joggyakorlat után, Szakált szinte élete végéig tartó közvetlen hivatali kapcsolat fűzte *Wenckheim Béli*hoz. 1839-ben már titkára volt Pozsonyban, ahol közelről láthatta a legfőbb törvényhozó testület munkáját és a reformpolitika vezéregyéniségeit, bepillanthatott az országgyűlés életébe és a „nagy politiká”-ba. Az országgyűlés (diéta) berekesztésével az ő tanácsára állt Békés megye szolgálatába is. 1840—43 között az ügyési hivatalban, 1843—48-ig megyei aljegyzőként tevékenykedett, míglen 1848-ban a vármegyei főjegyzői munkakörrel tisztelték meg. Hivatalát egészen 1849. augusztus 16-ig — vagyis az összeomlásig — vezette. Ez idő alatt volt először főispán *Wenckheim Béla* is.

Ahhoz, hogy megértsük: verses füzetének a dedikációja mennyire csak udvarias gesztus volt, utalnunk kell a negyedszázaddal későbbi, második *Czimbalomra*. Ezt az elsőhöz hasonló, apolitikus kötetet „nagyrabecsült és szeretett országos képviselőtársainak, mint a nép választottjainak és hivatott legjobb-jainak, a *korszakot alkotó, már végét járó Három év* együtt átélt, küzdelmes, de sikerekben szép napjainak szerény emlékéül s szellemi búcsú-kézszerítésül” úgy ajánlotta a költő, hogy nem utalt abban egyetlen szó, egyetlen célzatos reflexió sem a „korszakalkotó” ciklus nagy és heves politikai csatározásaira, azok felejtethetetlen hangulatára, az emberi erőfeszítések és kiállások szépségére. Még véletlenül sincs itt egyetlen programvers, sőt egyetlen időszerű társadalmi-politikai feladatot érintő-felelevenítő gondolat sem, amely a *közös múlt*ra emlékeztetne. Mintha csak önmaga kívülállását akarta volna igazolni Szakál az indifferens témákkal, amelyek az adott időpontban senkiben sem kelthették fel a 48-as eszmékhez való hűség és ragaszkodás érzetét. A versek hagyomány-őrző tendenciáján is túlhaladt az idő. A reformkorban — az első Czimbalom megírásakor — létoka és sugalmazója: a nemzeti érzés valóban érték volt; a műveltségváltás parancsát és a politikai radikalizmus győzelmét hirdette és preferálta. Menteni és védeni az eredendően magyart, a népit, erősíteni a patrióta-érzést, a nemzeti tudatot. Akkor is, ha többen pusztán divatos művészi irányzatot és feladatot láttak benne.

1868-ban azonban, amikor az ipari forradalmat elősegítő vasútépítés megindulásával hatalmas változáson ment át a külföldi piacra dolgozó-termelő mezőgazdaság és a paraszti világ, már ezt a feladatot sem teljesíthette. A gépesítés a mezőgazdasági munkalehetőségek szám- és időbeli csökkenését vonta maga

után, és a gazdasági gépek elleni dühös tiltakozást, az emberi kiszolgáltatottság érzésének a tudatosodását, az osztályharcos szemlélet megalapozását segítette elő. Szakálnál ez mindössze egy ízben: *Az utolsó gulyás*-ban kapott nagyon is ellentmondásos hangot. A vízió hátteréül az 1856-os alföldi vasútépítési-tagosítási terv szolgált. Nem lett azonban ebből sem politikus vers. Megrekedt az érzésnél és az elmélkedésnél — a „népjellemzés” leíró síkján.

A magas hivatali beosztás és a vele járó kötöttségek indokolják, miért lett felemás Szakál demokratizmusa. Népbarát volt, aki azonban csak szimpatizált a néppel. A *mindenkinek* igazságot szolgáltatató jogot és törvényt képviselte. Pártatlanul igyekezett érvényesíteni annak elveit és előírásait; nem vallotta a nép, a parasztság harcos érdekképviselőjének magát. Megtartotta és megtartatta a három lépés távolságot. Volt úgy, hogy többet is. A *Mikszáth* ábrázolta *Málnay Ákos*-féle demokraták csoportjába tartozott. Az ő politikai-társadalmi szemléletére is egy-egy váratlan esemény derített fényt, akár a vasúti étteremben lejátszódott „bajusz-próba” a megingathatatlan *Rákóczi*-hívóként ismert *Málnay*éra.

1848. január 18-án (!) a gyulai református egyház presbiteri gyűlése — ahogy ezt *Erdész Ádám* levéltáros kollégám szíves közléséből tudom — arról határozott, ha lehet, nem engedi el nagyon megszeretett, művelt káplánját: *Kenézy Lajost*, akit a csurgói gyülekezet hívott meg lelkészének; inkább megemeli 50 ezüst forinttal a fizetését, és mint másodlelkészt alkalmazza. A gyűlésen a meghívott presbitereken kívül — szokatlan módon — a nép is képviseltette magát.

A radikális gondolkodású *Kenézy* meghívásának a gondolata nem tetszett a konzervatív szemléletű vezetőlelkész *Ecsedy Gábornak*. Féltekeny lévén ifjú paptársa nagy népszerűségére (a gyulaiak országgyűlési követnek is jelölték), mindent elkövetett megválasztása ellen. Végül el is érte célját — sajnos — éppen Szakál segítségével, aki *Kenézy* megválasztásával jogosan a Kossuth-i irányzat megyei felerősödésétől is tartott. Tény, hogy hevesen kikelt a szavazati joggal nem rendelkezők tömeges megjelenése ellen, s indignáltan támadt rá a gyűlésre és annak összehívójára a gondnokra: „Kurátorék, illyet többé ne tegyenek! *Mit keres itt a sok paraszt?* Nem ismerem el ezt presbiteriális gyűlésnek” — pattogott hevesen, s közben „indulatosan vagdosta asztalhoz az ollót, s amit az asztalon lelt.”

Mindössze 32 éves volt ekkor; vagyis — ha valakinek — úgy neki, valószínűleg a legfiatalabb egyházatyának, a reformkori vármegye „hihetetlenül szerény népbarát aljegyzőjének” illetet volna megvédenie, sőt örömmel köszöntenie az új idők szép demokratikus megnyilvánulását. Megjegyzendő: az egyházi rendelkezések sohasem tiltották az egyháztagok gyűlésen való részvételét. Legfeljebb a gyakorlatban nem vált megszokottá.

Elmondjuk azt is, hogy a szabadságharcban, amelynek egyre radikálizálódó politikai irányzatával amúgy sem értett egyet, Szakál — mint a vármegye legfőbb közizgatási szervének nélkülözhetetlen tagja, — tevőlegesen nem vett

részt. „Csak” a katonaállítás, a hadsereg-szervezés ügyes-bajos dolgait irányította — ahogy *Dankó Imre* mondja róla írt sokszínű tanulmányában. Ez a tevékenység viszont olyan nagy politikai megbízhatóságot követelt, illetve tételezett fel, amely eleve kizárt minden eshetőséget arra nézve, hogy számára, ki melleleg az „in effigie” kivégzett Sárosi Gyula unokatestvére is volt, képességeinek és szakismeretének megfelelő állami hivatalt ajánlhasson fel az önkényuralom.

Vármegyei-közigazgatási beosztást saját jól felfogott érdekéből ő maga sem vállalhatott. A legkisebb megbízatás elfogadása is súlyos megbélyegzést, erkölcsi halált vont volna maga után. *Wenckheim Bélának* is hosszas huzavona után sikerült csak elfogadtatnia, hogy a főispánságot kizárólag *az esetleges túlkapások megakadályozása céljából* vállalta el, holott benne a család több évszázados, közismert Habsburg-hűsége s előkelő, udvarképes rokonsága miatt jóval nagyobb volt a bizalom. Elég arra a fényes politikai karrierre utalnunk, amelyet a kiegyezés után befutott: előbb főispán, aztán király személye körüli miniszter, majd belügyminiszter, végül miniszterelnök lett.

Szakálnak az önkényuralom idején sem szűnt meg a kapcsolata *Wenckheim Bélával*, illetve a *Wenckheim családdal*. Ő készítette el pl. — a felek közös megegyezésével — a család és a „gyulai volt jobbágyság, illetőleg Gyula városa között” létrejött, s 1857. április 8-án aláírt úrbéri „örökgyeességet”. *Kohn Dávid* a nagy gazdasági és kiváló jogi ismerettel bíró, a „hozzáférhetetlen puritán becsületességgel” és gazdag helyismerettel rendelkező Szakálnak tulajdonítja, hogy „a földtagosítás, amelynek eszméje tapasztalat szerint mindig és mindennütt óriási megrázkódtatást szokott a föld népében okozni, ami igen gyakran zavargásra, sőt vérontásra is szokott fajulni, Gyulán a legsímábban folyt le.” Pedig nem volt kicsi a feladat, hiszen a város nagy határ felett rendelkezett. Hozzá tartozott „Gerla, Póstelek, Vesze, Kígyós és Csorvás” is, úgyannyira, hogy a „gyulai határ Orosházával volt mesgyés”.

Az ország egyik legképzettebb, legkiválóbb mérnökét: *Halácsy Miklóst* választotta munkatársául Szakál ehhez a természetesen nem önzetlenül végzett nagy munkához. Az ellen azonban, amit *Kohn Dávid* állít, határozottan tiltakoznunk kell. Szerinte ugyanis „nagyon szerény honorárium volt az az önként felajánlott négy fertály (80 kishold) föld, amelyet a földhöz jutott nép Szakálnak évekre terjedő (kb. 2—3 év) nagy és tökéletes munkájáért a kígyósi út elején, a *Kuklagát mentén juttat*, s amelyet az önzetlen ember, szerény anyagi viszonyai dacára, csak hosszas kapacitálás után vonakodva fogadott el”. Ez bizony kissé sok az eszményítésből! A több mint 50 katasztrális hold föld egyáltalán nem volt megszegyenítő munkadíj. Ha szabódott ellene az „önzetlen ember” Szakál, úgy csak azért tehetette, mert a busás fizetséget maga is sokallotta. Arról, hogy a *Wenckheim családnak* és *Gyula városának* mennyit ért a munka, s hogyan és miként rótták le Szakálnak hálójukat, *Kohn* már nem beszélt.

A *Wenckheim családdal* (László) való szoros kapcsolatát hirdette a *Békés-*

megyei Takarékpénztári Egyesületnek, a megye legtekintélyesebb pénzintézetének a létesítése is, amelyet a „nagy érdemű és jó emlékü” *Bodoky Károly*val együtt szervezett meg. De nagy részt vállalt a *Szolnok—aradi* (40-es évek), majd az *Alföld—fiúmei vasútépítő bizottságok* munkájából is. Az elsőnek jegyzője, a másodiknak ügyvezető alelnöke volt, mint ahogy a Takarékpénztár Egyesületnek is.

Nem élt tehát a Bach-korszakban sem teljes visszavonultságban. Ott látjuk minden fontosabb megyei és Gyula várost érintő megmozdulásban. *Magyar—Gyula* képviselőtében például azokon a tárgyalásokon, amelyek a két város egyesítéséért folytak, s melyek végül csakugyan elvezettek a Német—Gyulával való egyesüléshez. Újságcikkekkel segítette a vízszabályozást. Különös azonban, hogy a *Gyulai Árvízkönyv* számára — ámbár a szerkesztő *Szathmári Károly* (nem azonos az író P. Szathmáry Károlyval!) felkérte reá — nem küldött egyetlen sort sem. Az eredetileg ide szánt, 1842-ben írt „Csuda Balázs” — valójában Csuda Bala — című régi népmonda-feldolgozását végül *Sárosi Gyula Albumába* küldte el a következő jellemzés kíséretében: „Sok originalitás van abban. A rímek régi összehangzók, de se baj, azért népmonda, hogy ne legyen rubrikás, teketóriás, hanem egyszerű, folyékony, amint jött. A mesét szárazon vettem a nép ajkáról; de a költői igazságért itt-ott kidolgoztam, s motiváltam is a dolgot . . . Örülök, ha te kiadhatónak ismerve, albumodban adandasz neki helyet; *hiúságomnak kedves, hogy te adod ki*, mert műved, tudom, *sok példányban fog elkelni,*”

Dankó Imre egy, a gyulai *Erkel Ferenc Múzeum* adattárában található kéziratot füzet gúnyversével igazolta, mennyire nem tudott megbékélni Szakál az önkényuralommal, az elnyomatással. A „szerbus manir”-ban szerkesztett vers, amelynek kötőszó nélkül egymás mellé rakott önálló mondattagjai csak az olvasó, a hallgató tudatában állnak össze szerves egésszé, a maga meg-megdöccenő, kezdetleges ritmikájával, sajátos allegorikusságával, merész irányzatosságával nagyon elüt a megszokott népi nyelvezetű, közvetlen hangvételi, apolitikus mondanivalójú Szakál-dalokétól. Talán valamelyik vándorköltő fabrikálta és terjesztette, vagy csak egyszerű vázlat, esetleg afféle félben hagyott kísérlet csupán, amelyet sohasem érlelt igazi verssé a költő? Mégis érdemes arra, hogy *Dankó* után mi is leközljük. Nemcsak a Világos utáni első évek sivár közérzetének a demonstrálására (akár ő a szerző, akár nem, fontosságot tulajdonított neki, ha leírta), hanem az októberi diplomát követő lelkes, emelkedett hangulat ellenpontjaként is:

A VARJÚ-SEREG

(Gúnyvers a német világ ellen)

Késő ősszel

Sereglének a varjak.

Éhkórászva

„Kár, Kár” kurrognak.

Igazmondók;

Mert csakugyan kárt tesznek.

Sok millió

Vetett magot kiesznek.

Szántóvető

Hessegeti a varjakat.

Oda se néz

Annál jobban vakargat.

Kiritkítja

Már előre a vetést

Hogy adna hát

A megcsalt föld jó termést.

Varjú, varjú!

Földművelő búzáját

Mért eszed ki,

Mért nem inkább konkolyát.

Nem kell nekem

Az istenverte-teremtette

Konkolya,

Mert keserű, fekete.

Ihol van la!

Mi lesz a magyar ember?

Mióta körülötte nincs lőfegyver,

Még a varjú

A kormos cigány fajta

Kigúnyolta

Sőt még ki is fogott rajta!

A lehangoló, sivár képek sorozatából álló — feltehetően félkész — vers szerzője csak a mondanivalóra ügyelt. Cicomátlan, nyers megfogalmazású versmondатаinak komorságán nem enyhítenek költői eszközök. Tudatosan kerül a diszítő jelzőket — nem illenének bele a tendenciózusan kopár képsorba. Csak a *megcsalt* és az *istenverte-teremtette* jelzőknek, illetve a *keserű és fekete* igenévszós állítmánynak meg a *kormos, cigányfajta* hátravetett, értelmező

jelzős formulának kegyelmez. Kerüli a túlzott zeneiséget is. Félrímes alakzatban messze esnek a hívó rímektől a felelő rímek — ne zavarják a gondolatok logikai súlyának szabad érvényesülését. Nem idegesíti a ritmustalanság: a zenei és a logikai ritmus egybeesésének gyakori hiánya sem, amely különösen a vers második felében válik uralkodóvá, szeszélyesen ingadozóvá. Ekkor már az ütemek szótagszámával sem törődik, sőt nincs kellő önfegyelme a szerbus manír megkívánta következetes kötőszó-elhagyás érvényesítésére sem. (Nyers vázlat, a kidolgozatlanság érzetét különösen ezek az utóbbi jelenségek keltik bennünk).

Ilyen érzelmi előzmények után nehéz elképzelni, hogyan válthatott egyszerre hangot, vagy cserélt szívet (?), amikor 1860-ban újra mozgásba jött a politikai élet, s *Wenckheim Bélával*, az újra kinevezett főispánnal együtt ő is az érdeklődés középpontjába került. Felajánlották neki is a szabadságharc bukásával elvesztett vármegyei főjegyzőséget, sőt tiltakozása ellenére meg is választották, ő azonban „nézeténél fogva” visszautasította az „állandó kötelezettséggel járó” munkakört, s mindössze a december 10-én és 11-én a gyulai református templomban tartott megyei *ösgyűlés* idejére vállalta el a tollvitelt. Lelkes hangvételi jegyzőkönyvében — szokatlanul — a következő öngigazoló, öndícsérő szavakkal állított emléket magamagának: „E sorok írója, 1842-ben felvett és a fegyverletételig büszkén vitt, majd a bekövetkezett önkény korszakban, hosszú pihenés után 48 órára tegnap ismét felvett főjegyzői tollát, bár érett megfontolás után, egészen szabad akaratból, csak *sűrű könnyek között* teheti le. Legyen ez az epilóg *halálirat*, amit a leköszönő főjegyző Békés megyéhez, mint szülő és nevelőanyjához, a végbúcsú nemes érzelmei között, fiúilag intéz; legyen e soroknak a megyei jegyzőkönyvben kegyesen engedett lapja nyugdíjt biztosító díszokmány helyett, száz meg száz elmulasztott, egészségkockázatos éjjelekért és a kemény munkában átizzadt, átsült nappalokért, legyen kárpótlási papírral kiszolgáltatva, az önként lelépő főjegyzőnek, aki a 14 évi, véres verejtékkel szerzett összes anyagi vagyonát, az akkori szomorú időben egy meggyőződésért, egy elvért, egy jobb hitért, egy jobb reményért cserébe odaadta, de ki el tudá tegnap és ma feledni minden áldozatát, minden veszteségét; mert *híven megőrzött, seplőtlenül tisztának talált kezébe*, régi és új választói: a nép által visszaadott, ismét, bizalomtól újra zománcozva a toll, amellyel 1849. évben augusztus 16-án, a megyének akkor utolsó jegyzőkönyvét írta, hogy tegnap és ma írhatta ugyanavval ismét a vármegye első alkotó népgyűlését és alkotmányos első jegyzőkönyvi nyitását az új érában.

Legyen az ömlengő zárócikk Szakál Lajosnak, a megye régi és mostani megtisztelő bizalmára büszke főjegyzőnek, *a pár évtized alatt sokképpen kipróbált, szegény, becsületes, magyar embernek, egyszersmind az Alföld igénytelen népdalnokának, prózában írott hattyúdala*”.

Ereje teljében, férfikora delén, 44 évesen írta le ezt a prózai „hattyúdalt”. Feltehetően erős fogadalom tiltotta, hogy közhivatalt vállaljon. Új életformája,

biztos megélhetést és növekvő anyagi hasznot hozó vállalkozásai, reális közgazdasági gondolkozása, munkás élete bérének, vagyonának „egy meggyőződés folytán” történt elvesztése nagyon óvatossá tette. Nem mert, nem akart újabb kockázatot vállalni. Ki tudja, mit hoz a jövő?

Világosan érzékelté pedig a legfontosabb politikai teendőket. Mintha 48 egyenes folytatását látná a megújuló életben; saját helyzetének regisztrálása után — mintegy átvezető hídként a gyűlés témáihoz — a szabadságharc hőseire, halottaira és bújdosó-száműzött emigránsaira emlékezett. Őket idézi az irántuk is felelősséget érző közéleti ember alábbi szívből fakadt soraival: „Legyenek áldottak a szabadság vértanúinak, a bánatos anyaföldnek, vagy bármely más idegen égöv alatt szétszórva hamvadó, szentelt poraik! Legyenek üdvözölve a még élő, a jobb kort keresve, még mindig visszavágyó bújdosók és száműzöttek, üssön nekik mielőbb a biztos hazatérés, a szabadulás várvavárt órája, hogy imádva borulhassanak ismét az elveszett édes haza szent földére, a szülők, testvérek, rokonok és barátok dobogó kebelére. Legyenek megáldva az itthon élők, a megyében és az egész két testvér hazában, akik ma a jó remény újra nőtt szellemi szárnyain, jobb jövőnek szebb tájain andalognak; legyenek reményeik, legyenek vágyaik boldogító valósággá mielőbb. Éljen a haza!”

Tagadhatatlan, elfogta és rabul ejtette őt is a „vásznunk dagad, hajónk előre megy!” *Arany* megfogalmazta bizakodó életérzés. De amíg *Arany* tudatosan visszautasította a békülni kívánó *Ferenc József* köszöntését, s a kiegyezést a Habsburg-ház kényszerlépésének tartotta, addig ő nem véve tudomást sem Magentáról, sem Solferinóról, jórészt a király engedékenységének és jószándékának a bizonyosságként üdvözölte az alkotmányosság helyreállítására tett intézkedéseket. A gyulai városi népgyűlést például a következő elnöki gondolattal nyitotta meg 1860. december 31-én: „A világsi fegyverletétel óta a honpolgárok rabigában éltek, de az isteni gondviselés olyan férfiakat (értsd: *Deákot*, *Wenckheim Bélát* és közvetlen elvbarátaikat) adott, akik a hon javát szívükön hordva, magánál a felségnél közbenjártak. Ő felsége a külföld szabad nemzeteknek befolyása alatt és erkölcsileg is kötelezve, engedett a honatyák kérelmének, és a magyar hon szabadságát 14 évi súlyos elnyomatás után ismét biztosította”.

Mégjobban igazolja állításunkat *Új nóta az új szabadságról* című verse, amelyet 1867. március 30-án, Békés város országgyűlési képviselőjeként írt, s egy négy oldalas röplapon Pesten adott ki:

*Hazajött a király Budára,
Be is szállott Mátyás várába.
Felesketé Minisztereit, —
Egytől-egyig hazánk híveit.*

Újra virrad! — örvend is a nép,
A „negyvennyolc” hogy életbelép:
A szolgaság láncza már lehull,
Milliók panasza lenémul.

Országgyűlés és Miniszterek,
A királlyal sok jót végeznek:
Nemzet, s király egyet akarnak,
— Fel is jó napja a magyarnak!

Visszaállnak mind a vármegyék,
Hogy magukét ők is megtegyék:
Szabad választás és szabad szó,
— A mi még több — szabad a sajtó.

„Tizennyolc év” sok bajt hagyott ránk,
Rögtön ujjá nem lehet hazánk:
Egyidőre legyen türelmünk,
Hogy igazán rendbejöhessünk.

Szomszédainkkal új frigyre lépünk,
Megszabva jog- s teher-mértékünk:
Kiki tudja meddig seperjen,
A más háza elé ne menjen.

Meg kell koronáznunk a királyt,
Meg kell szüntetni még sok viszályt:
Hogy Szent István szép birodalma,
Együtt legyen, — s teljes hatalma

Törvényt hozzon újat, eleget,
Korhoz illőt, bölcsét, üdvöset, —
Haladjunk! — és legyen boldogság! —
Éljen soká „az új szabadság”!!

Éljen a Király, és a Haza,
Éljen Deák, — ki rá fényt hozza,
Hú Minisztereink éljenek!
Jól és hamar, sokat tegyenek!

Künn is, benn is legyen békesség,
— számunkra most ez az üdvösség.
S ki nélkül e hon, csak puszta kép,
Éljen az erő!, — éljen a nép!!!

A Deák-párt szája íze szerint megfogalmazott, érzelem nélküli hideg tézisvers — mint irodalmi alkotás — természetesen nem érdemel figyelmet. Az 1867-es „szabad sajtó” szánni való szomorú terméke. Nem a „rab-ágya kőpárnáiról” felkelő, *megzsibbadt gondolat* örömujjongása ez, nincs agitatív ereje, sodró hatása, mint a *Talpra magyarnak*. „Látomás és indulat” nélküli, bürokrata ésszel (nem szívvel) összeállított helyzetkép és program csak a középkori énekszerzők kezdetleges modorában és száraz megfogalmazásában. Hű tükre nemcsak a *Petőfi és Szakál*, hanem az 1848 és 1867 között tátongó művészi és szemléleti különbségnek. Azt igazolja: költőnk nem értette meg 48 igazi célját és korszakos történelmi jelentőségét *Haynau* rémuralma és *Bach* alig enyhébb diktatúrája — a dús vetést pusztító, „istenverte-teremtette” varjúsereg vad dáridója-ellenére sem. Nem volt ereje, hogy korrigálja tévedését. Sőt! A Czimbalom második kiadásának egyik példányával — bizonyára *Wenckheim Béla* ösztönzésére — *Erzsébet királyné* előtt is tisztelgett, ki figyelmességét „gyémántos mellűvel” honorálta.

Ezzel a retrográd szemlélettel csakugyan nem lehettek politikai ambíciói még közvetlenül a kiegyezés után sem. A vármegyei hegemoniáért vívott harcban „a jogfolytonosság elvén álló s az alkotmányosság keretein belül maradó, köznemesi eszmevilág” Szakál képviselte fontolva haladó elveit elutasította a radikalizálódó közvélemény. Tökéletesen felmérve a politikai erővonalak közötti minőségi differenciát, nem is vállalt képviselőjelöltséget Szakál; nem tette ki magát a biztos kudarcnak, jóllehet a második Czimbalom már ismertetett lelkes ajánlása azt tükrözi: élete legnagyobb sikerének, ritka szép elégtételének és adományának tartotta, hogy az országgyűlésnek nem csak külső szemlélője (mint 1839/40-ben), hanem aktív tagja is lehetett.

Hamarosan kedves városát: Gyulát is felcserélte szülőfalujával: Köröstarcsával. Hazament gabonakereskedőnek. Ott érte a hír, hogy pártja: a *Deák-párt* fuzionált a *Tisza Kálmán* vezette szabadelvűekkel. Kiderült, elveik között nem is volt lényeges különbség.

*

Miért emlékezünk rá, ha nem tartozott sem mint költő, sem mint politikus az élvonalba? Azért, mert vele jelentkezett először a Körösvidék a magyar költészetben, nem számítva azt az „együgyű, de tiszta öröme fakadást mutató”

népdalt, amelynek közreadásával *Kulcsár István* 1818-ban a „köznép dalainak” gyűjtésére serkentette a *Hasznos Mulatságok* olvasóit:

Víz, víz, víz!
Nincsen olyan víz,
Mint a Körös víz.
Potyka, csuka terem benne,
Szép leányka fürdik benne,
Nincsen olyan víz,
Mint a Körös-víz!

Az Alföld valójában csak a 30-as években kezdett nagyobb teret hódítani költészetünkben a *Rousseau*-féle hegyromantika ellenében. Eleinte csak formális szerepet játszott — üres háttérként alkalmazták. Nem épült bele a cselekménybe. Az unalom, a mozdulatlanság, az egyhangúság jelképe maradt sokáig. Nem tartották érdekesnek. Lassan találta meg a maga méltó helyét. A délibáb, a tájba olvadó nyájak, gulyák, ménesek szelíd festői szépsége, a csikósok, gulyások, juhászok, no meg a pusztai betyárok tették színessé és mozgalmassá: a végtelenség és határtalanság — a szabadság szimbólumává. A legmagyarabb tájjá.

Szakál szeme csak kis területet pásztázott be belőle. Ennek megfelelően költészete is szűk horizontú — mindössze a Körösvidék népének érzésvilágáról és életformájáról tudósít. Egyetlen olyan tájleíró verse van csupán, melyet nem Békés megye, hanem a szintén jól ismert Hortobágy (Szakál kb. 10 évet élt Debrecenben!) ihletett, minden többi dala helyi, megyei vonatkozású.

Rajongásig szerette és alaposan ismerte szülőföldjét. Erről vall a szabadságharc táján összeállított, adatokban gazdag dolgozata, a Békés vármegyei helyrajzi és történelmi ismertető is, amelyet csaknem változtatás nélkül vett át *Palugyay Imre Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása* című, 1851—55 között megjelent 4 kötetes nagy művébe. Büszkén vallotta magát Békés megyeinek, közelebbről köröstarcsainak. Nem szégyellte költészetének provinciális kötöttségét. Szinte dicsekedett egészséges szülőföldszeretetével, erős lokálpatriotizmusával: „Én mint tősgyökeres magyar apától, magyar anyától, a magyar földön született, nevelkedett . . . az Alföld szívében, a kedves Békés megyében élő, s bizony halni is oda kívánczó — testestül-lelkestül alföldi ember, kinek költői kedélyére a puszták beláthatatlan síksága, mint . . . az összabadság méltó jelképe, különleges nagy hatással van . . . , az Alföldet kiválóan szeretem; . . . különösen szülőföldemet Köröstarcsát, lakhelyemet Gyulát, a három Köröst, egyes pusztákat, az egész Békés vármegyét, . . . egy cseppet sem átallok, hogy dalaim legjobb részben vidéki, tisztán alföldi színe-

zetűek, mert hiszen én magam, a dalok alkotója is épen ilyen vagyok” — állította magáról büszke önérettel a Cimbalom bevezetőjében 1868-ban. Ez a nem mindennapi nép- és természetközelség, ez a szülőföld iránti példamutató nemes vonzalom magyarázza költészetének népi ihletését és tiszta hangját.

Gyermekkori játszótársai azok a parasztyerekek voltak, akikkel együtt tanulta a betűvetést a falusi iskolában. Hozzájuk hasonlóan nézte és látta Köröstarcsa és környéke múltját és jelenét. Élénken érdeklődött irántuk. Éppen ezért meglepő, hogy az *Arany* által megénekelte „hamis tanú” Köröstarcsához is kapcsolódó mondájának a megverselésére nem is tett kísérletet, pedig a regényes mondai témákat nagyon kedvelte a kor. Szerette az igénytelen népi játékokat és szórakozásokat, a társas összejövetelek, népszokások nyílt légkörét és emberi hangulatát. Számos verse tanúskodik erről! Így a fonókák légkörét idéző *Dallás hatalma*, amely nem annyira dévaj jókedvével és vissza-visszatérő táncréljájának hangulatfokozó életvidámságával (mint *Czuczor Fonóházi dala*), hanem folklorisztikus hitelességével hódít. De ilyen a „mázos kék szilkében, bojtos kasornyán” ételt vivő lány egyszerű paraszti idillje, vagy az „apró-marhát” etető, hangfestő-hangulatfestő-állathívogató szavakkal élénkített életképe, nem beszélve a templomban a legátus mutatós fiatalságának látásába, nézésébe, ékes beszédébe belefeledkező leány szívében ébredező szerelem rajzáról, vagy a „játszón” — azaz a falu alatt levő játszótéren — önfeledten szórakozó parasztfiatalság párválasztó játékának sikerült ábrázolásáról.

Azt mondhatni, természetes közegként vette körül a paraszti világ. Észrevételül ivódott vérebe a népdal tisztelete és szeretete. Könnyedén bánt vele, mint költő; nem kellett évekig találgatnia a „parasztdal tónját”, mint *Kölcsey*-nek, akinek — ahogy ezt egy 1833-ban *Szemere Pál*hoz írt leveléből tudjuk — „nehezebb studiuma egész életében nem vala”. Neki sohasem jelentett kutató munkára serkentő izgalmat a költészet. Ha javítgatta, ha „ráspolyozta” is dalait, viszonylag magabiztos könnyedséggel bánt az egyszerű formával és a népi nyelvvel, habár lépten-nyomon kitetszik, hogy „lélegzetéből inkább csak egyes strófákra, mint egész versre” némelykor csak egy-egy sorra tellett.

Tévednénk azonban, ha ebből a könnyedségből azt a tanulságot vonnánk le, hogy Szakál nagyobb művészi adottságokkal rendelkezett, mint *Kölcsey*. Nem. Már szemléletmódjukban is óriási a minőségi különbség. *Kölcsey* ugyanis tökéletesen tisztázta magában — ahogy ezt az egyik legszebb, legtartalmasabb értekezése: a *Nemzeti hagyományok* is bizonyítja —, mi a népköltészet szerepe és jelentősége a nemzeti költészet, a „nagy irodalom”, illetve az egyéni és közösségi (nemzeti) helyzettudat alakulása szempontjából, s objektív tárgyilagossággal, hideg ésszel leszűrt elveinek szellemében használta lantját. Bátran hirdette, hogy „a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni”. Belőlük kell *táplálkozni* a nemzeti tudatot megalapozó költészetnek — másképp nem juthat éltető erőhöz, nem áraszthat „nevedő fényt”. Vagy ha így világosabb: „Az idegen tűznél gyújtott fény a nemzetnek csak

homály közül sugárzik”. Sohasem gondolt arra, hogy „irodalmon kívüli műfajként” alkalmazza a dalt, amint azt Szakál tette. Tudta: a népköltészet nem pótszer; gazdag értékei ellenére sem helyettesítheti, nem vállalhatja magára a nemzeti költészet funkcióját.

Szakál, ki „népköltő” volt és maradt élete végéig, nem törődött ezzel. Ő nem *tanult* a népköltészetből, hanem népdalszerű verseket *írt*, megrekedve a naív formai elemek ügyes alkalmazása szintjén:

Ha kicsapnak a tanyára,
Felülök a nagy boglyára,
Onnan nézek haza felé,
Szívem csak úgy dobog belé.

. . . . .

Ez a határ beh szörnyű nagy!
Rózsám tőlem be távol vagy!
Köröstarcsa kis helysége
Messze most, mint világ vége,

. . . . .

Azt ígerte a babám,
Meglátogat délután,
Elmúlt a délután,
Mégsem jött el a babám.

vagy:

Elveszett a furulyám,
Megtalálta a babám,
Elfúvom a nótáját,
Megcsókolom orcáját.

vagy:

Óke, óke! libu, libu!
Pire pipi! tubu, tubu!
Jertek össze hóludaim,
Gatyás tyukim, galambaim stb.

Feltehetően nem tört költői babérokra sem, jóllehet ennek mind a két versesfüzet ajánlása, mind az *Erzsébet* királynénak küldött tiszteletpéldány ellent-

mond. Bizonyos azonban, hogy dalait olvasva, sohasem keletkezik bennünk olyan érzés, mintha azokat népies formával kísérletező műköltő írta volna. Nem kell pedig vájtfülűnek lenni ahhoz, hogy egy-egy kellemetlen hangulati zavart okozó nyelvújítási szóra, nehézkes, természetellenes szórendre, „félrefogott” ütemre, vagy „meghibbanó rímre” felszisszenjünk.

Nem járunk messze az igazságtól, ha mindezt azzal is magyarázzuk, hogy Szakál mögött nem állt jelentős műköltői múlt (nem volt beidegzett műköltői rutinja), amikor fellépett. Nem akadályozta semmi, hogy a reformkorral jelentkező népies költői irányzat kizárólagos szolgálatába szegődjön, s erős népi kötöttsége révén annak gondolati és formai követelményeit tegye magáévá. Csak zárójelben említjük: a középiskolai oktatás sem adhatott szilárd műköltői alapot, hiszen a magyar tanításhoz elfogadtatásáért is harcolnia kellett még. A *Tudományos Gyűjtemény* 1826-os évfolyamának *Jelességek* című közleménye éppen Szakál mezőberényi iskoláját dicsérte meg, mivel benne „tsupán a Nemzeti nyelv eránt viseltető szeretet tüzétől hevítettvén . . . Berek István úr, a Helybeli Reformata Sz. Gyülekezetnek érdemes Lelkitanítója, nem tsak a Magyar nyelvnek, Literaturának, hanem tudományos dolgoknak, úgy mint Magyar Ország Historiájának, Statistikának és Geographiának Magyar nyelven való tanítását önként vállalta magára”. Az irodalmi tananyag azonban — ismerve a korabeli kézikönyveket — alapos verstani vizsgálódásra nem nyújtott lehetőséget.

Fentebb hangoztatott állításunkat (tudniillik, hogy nem éreztük műköltőnek) erősíti az is, hogy többnyire ismert nóták kótájára és „rámájára” szerkesztett verseiben sohasem szólt saját érzéseiről, pedig legtöbbször ifjúkori körös-tarcsai élményei és megfigyelései kerekedtek dallá, zsánerképpé ajkán. Ő azonban mindvégig személytelen maradt, s csak tárgyilagos tolmácsa lett földije: ifjúkori barátai személyes vágyainak, kisdud örömeinek, esetleg bánatainak. Olyan hitelesen beszélt a nevükben, hogy az az érzésünk, még a keresztnévük is valódi. Dalai mégsem hatástalanok. Szuggesztívvé az apró részletek realizmusa: az „anyagi népiesség” *Dankó* által nagy lelkiismeretességgel összeállított gazdagsága teszi őket. A sok folklór-értékű elem kárpótól nemcsak a költő szubjektív líraiságának sajnálatos hiányáért, hanem az ismertető, elbeszélő modor sablonszerű egyhangúságáért is.

Szakál dalaiban ugyanis túlteng az elbeszélő, az epikus elem — az elmondott és nem a lejátszott, a megjelenített cselekmény, Roppant jellemző, hogy *A búzamosó lány* dalát kivéve (ez Petőfit művészi utánzásra készítette) szinte kísérletet sem tett a dramatizálásra, a mondanivaló párbeszédben történő feloldására. Itt is csak feleslegesen hosszú epikus bevezető: helyzetkép után vállalkozott rá. Alakjai minduntalan aprólékos precizitással fejezik ki véleményüket, vallanak és lamentálnak. Akkor is, ha történetesen a megjelenítés kézenfekvő lenne (*Szőlős leány, Egy leány az 1841-iki katonai sorshúzás után, Szegény szolgálékony stb.*)

Életműve — *Hatvany Lajos* nem számítja bele az általunk megnevezett és ismertetett „politikus” verseket, csak a második füzetben található 82 dalt — a költő egyéniségének háttérébe szorulásával végül annyira *egyöntetű* lett, hogy az 1868-as kiadásban alkalmazott kronologikus sorrendet „bízvást fel lehetne eszerélni”. Tudatos vizsgálódással lehet csak roppant kevés, alig észlelhető különbségeket érzékelni köztük.

Miben fedezhető fel ez a nehezen számbavehető fejlődés? Elsősorban abban, hogy tömörebb, összefogottabb lett a költői dikció, zártabb a forma, világosabb és áttekinthetőbb a szerkezeti tagolás. Talán a képek kifejező ereje is nőtt valamicskét a vizuális és az auditív elemek ügyesebb, tudatosabb társításával és a cselekményábrázolás, a leírás dinamikusabbá-mozgalmasabbá tételével. Ez utóbbit persze műköltői eredetűnek — mindenekelőtt *Petőfire* utaló jellegzetességnek — kell látnunk és minősítenünk, akinek Szakálra gyakorolt művészi hatása félreérthetetlen pl. a már egyszer említett *Hortobágy* című tájleíró, vagyis nem éneklésre szánt versén. Érdeemes megnézni, mire lett volna képes, mint műköltő. Ennek dokumentálására ne a *Dankó* által közölt variánst (*Az utolsó gulyás* I. részeként publikálta füzete mellékleteként), hanem azt a már átjavított — az ő szavait használva „ráspolyozott” — formát vegyük, amelyik az 1868-as Cimbalomban jelent meg:

HORTOBÁGY (Tájleírás)

Pusztá, pusztá, alföldi sík pusztá!
Roppant vagy te, mint a mennyég maga;
Nincsen neked kezdeted, nincs véged,
Halandó szem bé nem láthat téged!
Csikós, gulyás és a futó betyár,
Ménés, gulya rajtad szabadon jár,
Tündéred, szeretőd a délibáb,
Hamiskodva enyelg idább, odább.
Fogas messzelátód a kútágas,
Magas hegyén gomb helyett ül a sas,
Verőfényben csak úgy tollászkodván, —
Esett húsból jóllakása után.
Messzis csengők bánatosan sírnak,
A hajlongó nádak összesúgnak,
Tó széliben vízi madársereg
Sütkérezve száz nyelven csicsereg;
Az éhsirály csapongván víz felett,
Sírva-ríva keres halkenyeret;

„Öregbojtár” csörget ostorával,
 „Virág” tehén zörög kolompjával;
 Hat komondor ugatja a zsidót,
 Az megijed, fut, jajgatva sikolt;
 Furulyaszó hallik le a dombról,
 Hosszú kürt zeng az itató kúttól:
 Nyerít a mén, bög, bömböl a bika,
 Szól a daru: — ez itt mind muzsika!
 Itt a csárda! Gólyafészek rajta,
 Itt a szép lyány! igaz magyar fajta,
 Gyémánt szeme játszik napvilágot,
 Hortobággal megér — egy világot!

A jó megfigyelőre, pompás természetismerőre, nagyszerű utánérzőre valló, itt-ott talán még nyers kidolgozású tájleírás csupa elevenség, csupa mozgás. A vizuális és auditív elemek ügyes számbavétele és érzékeltetése a kor átlagos művészi szintjén! Szinte életre kel a pusztta, megelevenedik a tágas határ. Nemcsak az alaptéma, a tónus, hanem egyik-másik kép is *Petőfit* idézi (különösen *A pusztta, télen-t* és a *Hazámban-t*): a legárulkodóbb, a „Tündéred, szeretőd a délibáb / Hamiskodva enyelg idább-odább” pl. egy tőről fakadt a *Hazámban* indító képével, az

Aranykalással ékes rónaság,
 Melynek fölötté lenge délibáb
 Enyelegve úz tündérajátékokat

verskezdettel. Igazolja ez azt is, hogy Szakál nem tudott meglenni utánozni való példák nélkül; ezt érezni népies műdalain is. A néprajzi jellegzetességek kiemelése, a motívumok célratörő, ügyes hasznosítása, a kijelentő és felkiáltó mondatok monotoníát feloldó és megakadályozó szerencsés váltakoztatásai jó költői vénára vallanak. Bátran él a tájszavakkal — velük is jellemez —, ugyannyira, hogy a mondanivaló pontos értelmezésének a megkönnyítésére *lábjegyzetet* is használ, magyarázatot is ad (ez is új vonás!) a vershez: a „fogas” — a pusztai kútágasokba beütött fafogak; ezeken lehet felmenni a kútágas tetejéig. Újabb verseinek tájszavakbar, sajátos népi kifejezésekben való minőségi gazdagságát jelzi, hogy a 42-ből 7-hez fűzött fogalomtisztázást, míg a korábbi 40-hez egyetlen értelmezést sem kellett adnia.

Kár, hogy nem „kegyelte” jobban a költészetnek ezt a nemét. Bizonyára írt volna ennél különbet is. Próbálkozása így sem volt méltatlan kezdet. Irodalmi tevékenysége ma már mindössze néprajzi gazdagsága és „táji beágyazottsága” okán érdemelhet bizonyos figyelmet. Az irodalmi népiesség kezdetén azonban, amikor nem tisztázódtak még a lényeges elvi kérdések sem, jóval nagyobb tisztelet és elismerés övezte. A szakértők abban látták

legfőbb értékét, hogy dalai „egységesebbek” voltak, mint társaié. Nagyobb alakító, átérző és ábrázoló tehetséget tulajdonítottak neki: dicsérték mélyreható élet- és emberismeretét, környezetrajzainak hitelességét, pontosságát. Azt a képességét, hogy a paraszti világgal — ahogy ők mondták — „*azonosulni*” tudott.

Ezt becsülte benne — a *Legátus* és a *Megkövetem a Téns Nemes Vármegyét* költőjében — *Petőfi* is, aki 1849. júliusában többször átkocsizott *Bonyhai Benjammal* Mezőberényből, hogy vendégszerető gyulai lakásán (a *Jókai u. 4. szám alatti, ún. Ladics-házban*) vele és *Sárosi Gyulával* megossza gondjait, s a *társas élet gondúzó gyönyörében* részesüljön élete legkilátástanalabb időszakában. Közvetlenül „a végzetes és halálba vezető” erdélyi út előtt.

Ez a baráti kapcsolat is arra kötelezi az utókort: őrizze meg Szakált jó emlékezetében. Nem volt érdemtelen ember: reformkori verseivel a *Herder* által is kívánatosnak tartott nemzeti egységet szolgálta: az ízes, zamatos népi nyelvet terjesztette, s annak szeretetére, megbecsülésére, a nép életének és gondolkodásmódjának a megismerésére és tiszteletére nevelt.

1875. február 16-án halt meg rövid, de súlyos szenvedés után szülőfalujában, az imádásig szeretett Köröstarcsán.

Sárosi Gyula és költészetének Békés megyei vonatkozásai

Szegény anyám, ha tudta volna...
Dehogyan szült volna engemet!

A mottóként idézett, szállóigévé nemesedett gondolat a *Ponyvára került Arany Trombita* sokat szenvedett költőjének: Sárosi Gyulának *Ingeborg, önszületése napján* című verséből való. A szokatlanul óvatos, figyelemelterelő címet a megjelenés időpontja, a szellemi termékekkel szemben fölöttébb bizalmatlan Bach-korszak rémuralma indokolja. A cenzor figyelmét kellett elaltatnia. Az értő olvasókat persze nem tévesztette meg a rafinált cím. Kezdetről fogva a költő nyílt vallomásának, őszinte emberi kitárulkozásának tartották a verset. Döbbenetes hatású refrénjét — bár sokan vonatkoztatták önmagukra — mint valami találó epítáfiumot, zordon sírfeliratot kezelték, amelyben Sárosi tragikus élete keserű tanulságát összegezte. A közvetlen barátok ugyanakkor azt is tudták, hogy a szabadság eszméjéért mindent vállaló és elviselő emberi helytállás felemelő szépsége és tudata nélkül csak féldalolás a tétel; a teljesség érdekében hozzá kell tenniük az utolsó versszak gondolatait is:

Dicső anyám! mégis, ha látnád:
Mi bölcs túróvé tett a hit!
Dicső anyám! ha élvezhetnéd
Önérzetem fenálmait!
Ha tudnád, mily híven betöltém
E földön embertisztemet:
Nem tartanád te fájdalomnak —
Még egyszer szülni engemet!

Ezzel egy csapásra énközpontúvá lett a vers képanyaga és mondani-
valója: az élet első komor „látománya” — a korán eltávozott édesapa sírja,
az „ifjúkor valóságatlan álma”, „az álmok gondokra vetkőződését” tapasztaló férfi buzgó tenniakarása, a bukásában is dicsőséges „vész” kitörése, amely *elragadta* „Ingeborg” könnyen hevülő izzó lelkét, az „alacsony börtönajtó”, melyen büntudat nélkül lépett át, hogy letöltse a Habsburg hatalom reá mért ítéletét azért, mert olyan izzó szenvedéllyel, olyan rajongó lelkesültséggel

gel hirdette és terjesztette a szent szabadság diadalmas eszméit, hogy azokat a nép „egy jobb hit olvasóba fűzött . . . gyöngyszemeiként” tisztelte jóval a „vész” elülte után is.

Az inkább törni, mint hajolni elvnek ezzel az erős egyéniségekre jellemző következetes vállalásával nőtt társai fölé. Nem tévedünk, amikor leszögezzük: embernek volt nagyobb, nem költőnek. A vallató időben sem adta el magát. Megmaradt kossuthi értelemben vett örök 48-asnak a Világost követő dermedt éjszaka sötétségében is.

Nem üres póz, hanem természetes emberi magatartás — a töretlen forradalmiságnak és becsületességnek szép megnyilatkozása volt ez, melyet Sárosi Gyula többek között hosszú internálással és börtönviseléssel, a katonai törvényszékek előtt kertelés nélkül tett fogalomtisztázó—helyreigazító ellenvéleményével is igazolt és szentesített. Egyik verse (*Verhőr*) szerint például így vitázott a „törvényszék felkötött kardú fegyveres hősei”-vel, büszkén hivatkozva az „in effigie” történt kivégzésére, s nem tagadva meg a „világtanárrá” lett mestert: *Kossuth Lajost*:

Mi a neve? Kérdik. „Semmi nevem nincsen,
Kossuthéval együtt rég felakasztották.”
Vallása? . . . „Hiszem és vallom, hogy hazámat
Hosszan bitorolni nem fogja az osztrák”

Hová való? „Egykor az elnöki székbe,
Jogot hallgattam a *Lajos-tanodában*;
De eltűnt a mester, világtanárrá lett,
S most Londonban tanít és Ámerikában”.

Miért van itt? „Mert önök nincsenek pokolban!”
Mi csinált? . . . „Oly forrón szerettem hazámat,
Hogy mivel egyebet érte nem tehettem, —
Megfuttam ügyében *Arany trombitámat*”.

Ön hát rebellis volt? „Nem . . . csak felségsértő,
S azzal sértettem meg császár ő felségét,
Hogy mivel ő botját ellenünk emelte,
Meg találtam kapni a vastagabb végét”.

E téren soha sem tett engedményeket. Hajthatatlan maradt. Önmaga érdekében is került a nagy nyilvánosságot és az előkelő emberek társaságát. Nem bízott bennük. Különben sem érezte volna jól magát ott. Ha ilyen ren-

dezvényre hívták barátai, ezzel utasította vissza: „Nem odaváló vagyok! Viharhadár voltam, nincs papagájtollam”. Végül magános farkas lett, s a mámorban keresett menedéket. De nem tört meg.

Békés megyéhez jóval kevesebb szál kötözte, mint a vele egy napon (1816. febr. 12.) született unokatestvérét: *Szakál Lajost*. Már eredetét tekintve sem volt ide való — az Arad megyei Borossebest vallhatta születési helyének, ahol apja: *Sárossy Lajos* tiszttartó az uradalom gazdálkodását vezette 1818-ban bekövetkezett haláláig. Érdemes megjegyezni, hogy fiát is Lajos névre keresztelték; csak később — már mint költő — vette fel a Gyula nevet. Ugyanakkor joggal merül fel a kérdés, miért írjuk a költő nevét másként, mint atyjáét. Nos, ahogy az több forrásból — elsősorban *Abafi Lajostól* — ismeretes, 1848-ban „összetörte címerét”, és szakított családi nevének hagyományos (Sárossy, Sárosy) írásával. A megváltoztatott alakot fogadta el az irodalomtörténet is, függetlenül attól, hogy költeményeinek 1858-as, *Tomori Anasztáz* féle kiadásában a nemesi származásra valló y-os forma található. Megözvegyült édesanyját — *Dabasi Halász Katalint* — hamarosan feleségül vette *Szánthó Pál* akkor békési nótárius, ki még ugyanazon évben — azaz 1819-ben — Füzesgyarmatra költözött át. Ezzel kezdődött Sárosi Gyula Békés megyei élete.

Az akkortájt körülbelül 5000 főt számláló, 1803-tól vásárjoggal rendelkező „város” (Csabának még nem volt vásárjoga!) lakói hamar megszerették és tisztelték *Szánthó Pált*. A település kortárs történetírója, a külföldi egyetemeken (Göttinga, Marburg, Heidelberg) járt, tudományos ambíciókkal rendelkező *Gacsári István* lelkész szerint nemcsak a politikai község életét irányította, hanem egyszersmind „ekléziánaknak is nótáriusa, árvák tutora, nemesek hadnagya és a helybeli céhnek comissarius” lett. A mindennapos ügyintézésen túl különösen az előre nem látható elemi károk (1823-ban és 1834-ben az erős földrengés, 1830-ban és 1836-ban az árvíz, 1836-ban a „rettentő szárazság”, 1831-ben és 1836-ban a dühöngő kolera) tették próbára emberségét és rátermettségét, s ő mindig jól vizsgázott. Hatásosan küzdött a nagyfokú gyermekhalandóság megszüntetéséért, a himlőoltás bevezetéséért és elfogadtatásáért is. A *nemes Paczek István* „processuális chirurgus”-sal együtt folytatott felvilágosításnak végül szép eredménye lett. Ahogy *Gacsári* írta, 1838-ban „már minden szülő meggyőzöttetve lévén a himlő beoltás csalthatatlan sikerű jótékony hasznáról, önként és minden kényszerítés nélkül siet beoltatni kisdedeit, és . . . nincsen is köztük se híre, se nyoma a hólyagoshimlőnek”.

Nevelőapjától, ki sohasem tett különbséget saját és mostoha gyermekei között, a nemes kötelességvállalás felelősségét és a lelkiismeretes végzett szolgálatnak belső parancs szerinti teljesítését tanulta meg. Kiegyensúlyozottsága, áradó embersége a nyugalom és a boldogság meghitt szigetévé formálta a füzesgyarmati családi fészket. Otthonosan érezte magát benne

Sárosi is. Mindvégig őszinte szeretettel viseltetett szülei és testvérei iránt. Az 1841. szeptember 19-én *Pulszky Ferenc*nek írt levélben például így sirta el vesztesége fölötti nagy bánatát: kedves sógorom halála után „négy hét múlva — mint már tudod — egyetlen anyámat temetém el; s alig tértem haza májusban Eperjesről, otthon egészségben hagyott, s általam az édesnél, kit nem ösmerék, jobban szeretett és becsült mostoha atyám is fájdalmasan utánok indula, s elköltözött. Mit kellett éreznem, képzelheted”.

A családi otthon melegét, a testvéri szeretet meghittségét és pajkos vidámságát tükrözi az „Albert öcsém”-nek — azaz *Száthó Albert*nek — dedikált *Az egyszeri szolgabíró* című verse, amely először 1848. június 18-án az *Életképekben* *Ki a gazember? Adoma a hajdankorból* címmel jelent meg. (Mi a *Tomori Anasztáz* áldozatkészségéből kiadott *Költemények Sárosy Gyulától* — Pest, 1858 — című kötet alapján idézünk). A tréfa, amely az *Arany János* által később megfogalmazott fülemile-témát előlegezte, az egyik legjelentősebb Sárosi vers volt a 40-es években. Természetesen nemcsak motívumhanem jelentős szemléletbeli különbség is mutatkozik a két feldolgozás között. Sárosit ugyanis nem a nevetségesen kisszerű veszekedés (nála a kakukk szaván tűznek össze a „halál kaszájától” rettegő, egymás mellett kaszáló gazdaparasztnok) és az öncélú pörösködés kigúnyomlása, hanem az igazságszolgáltatás sorsszerűsége (elvtelensége?), annak szociális problematikája: az egymást jól elagyabugyáló két férfi bűnös előlete és a veszekedésükből sápot húzó, legalább annyira bűnös szolgabíró intó, figyelmeztető tragédiája foglalkoztatta. Ezért fejeződik be így a vers:

Halljátok meg ítéletem,
Béke legyen köztetek —
Adjatok kezet egymásnak:
Bárha megütököttek, —

Ti, derék emberek vagytok,
Mondom nektek még egyszer:
Mert a kakuk nekem szólott
Én vagyok a gazember.

Év múlva a szolgabíró
Itt hagyá az életet.
Kár, hogy főlebb nem vihette
Ezt a szép ítéletet.

A szülői házon, a többnyire közigazgatási tisztviselőkből álló vendégeken és rokonokon, továbbá a nagy tekintélyű, puritán erkölcsű *Gacsári István*on kívül a városka művelt, tollforgató iskolamesterei: *Hati Sándor*, *Tóthfalusi Péter* és *Surányi Nagy Gedeon* is jótékony hatást gyakorolhattak a fogékony eszű gyermek Sárosira, ámbár egyikőjük sem tanította, minthogy elemi iskoláit Szarvason, a középiskolát pedig Mezőberényben végezte. A szünidőket azonban szüleivel és testvéreivel töltötte, s ilyenkor sűrűn ellátogathatott hozzájuk az iskolába, vagy felkereshette a lakásukon őket. Bizonyára szívesen is fogadták, hiszen jól ismerték; nevelőapjával, mint az egyházközség jegyzőjével, állandó hivatalos kapcsolatban álltak.

Legtöbbet — úgy véljük — a fiatal *Tóthfalusi Péter*től tanult, akinek — apja mellett — meghatározó szerepe lehetett Sárosi érdeklődési körének gyors gazdagodásában és specializálódásában, talán-talán még a pályaválasztásában is. Ez 1825—1828 között tanított az iskolában, s ilyeneket olvashatni róla a *Füzes Gyarmati Helvétziai Hitvallású Szent Ekklesiának Krónikájában*: „Értelmes és világos tanítású, amellet tanítványai közt regulát és fenyítéket tartani tudó tanító volt. Valamint pedig másokat tanítani ügyes volt, úgy maga is tanulni igen szeretett, kivált hazai tudományokban, a magyar történelmi- és törvénynek tanulmányában nagy gyönyörűségét találta. (Később a Szatmár megyei törvényszéken patvarista — joggyakornok lett). Jól értett a poézishoz is”. Csupa olyan tulajdonságok ezek, melyekkel mohó vágyat ébreszthetett a roppant lelkes, tehetséges ifjában arra, hogy nem mindennapi képességét és adottságát minél jobban kifejlessze, és a közösség szolgálatába állítsa.

A mezőberényi esperességi gimnáziumnak Sárosi kezdetől fogva kitűnő tanulója, nagy reményekre jogosító büszkesége volt, akinek költői zsengeit, „ifjúkori próbáit” az iskolatárs *Haán Lajos* szerint az *Érdemkönyv*ben is megörökítették. Feladataikat jól értő, lelkiismeretes nevelők oktatták. A tudás-szomjáról, lankadatlan munkakedvéről és pedagógiai készségéről közismert *Benka Ádám* igazgató, kinek dicső emléke előtt a hálás szívű volt tanítvány *Székács József* tisztelettel emelkedett hangvétellű verssel a *Vörösmarty* szerkesztette *Koszorúban* 1830-ban; a „grammatika és a syntaxis” osztályait vezető *Molitorisz Adolf*, aki — ahogy ezt *Pecz Gyulának* a gimnázium történetéről a *Békés vármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat* 1878. április 22-én Mezőberényben tartott felolvasása is igazolja — „a humanitási és bölcsészeti osztályokban a magyar irodalom, történet és földrajz” tanításában „már tannyelvül a magyarral élt”, s ezzel méltó követője lett a nemzeti nyelvhasználat megalapozásában és terjesztésében úttörő *Berey Istvánnak*. Ez pedig cseppet sem lelkicsinyelhető dolog, hiszen a latin nyelv biztos kezelését a művelt ember egyik legfontosabb jellemzőjének, valóságos nemeslevelének tekintették. Szinte vízválasztóul szolgált a nép és a magasabb társadalmi körök között.

Persze, az iskolai kötelességet híven teljesítő *Molitorisz* is megkövetelte a jó latin tudást. A szarvasi gimnázium nagykönyvtárában őrzött, logikus szerkesztésű *Sintaxis latina Pars I.* (Szarvasiensis 1847) c. tankönyve, amelyen kívül még német nyelvtant, geográfiai kézikönyvet is írt, sőt számtani példatárt is szerkesztett — mindegyik megtalálható a könyvtárban —, ékesen bizonyítja, nem akart lemaradni a katolikus paptanárok e téren elért kimagasló eredményei mögött. *Sziklay László* említi *A magyar szlavisztika gyermekkorából* című tanulmányában (megjelent a Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve I. Szeged, 1958), hogy *Molitorisz* sugallatára a legkiválóbb diákok még arra is kísérletet tettek, hogy latinra fordítsák a kortárs magyar költészet egyik-másik ismert alkotását. Így fordította le Sárosi is *Berzsenyi* több ódáját és *Csokonai A lélek halhatatlansága* című versét, amellyel tanára nagy elismerését érdemelte ki.

Ennek a sajátos pedagógiai eljárásnak (élő nyelven írt modern verseknek holt nyelvű tolmácsolása) abban rejlett a szomorú időszerűsége, hogy általa a nyelvújítással és a felvilágosodással új lendületet nyert magyar költészet iránt érdeklődést lehetett ébreszteni a tanulóknban. A szűkös tantervi és tantárgyi lehetőségek erre amúgy nem biztosítottak kellő időt és lehetőséget.

Sárosi Mezőberényben — erre vall *Berzsenyi* időmértékes verseinek a fordítása is — a klasszikus verselés gyakorlati alkalmazásában szerzett nagyobb jártasságot. Nem meglepő ez. Irodalmunkban ekkor került csak „a regényes a klasszikus fölé, elhagydogálván a dagályt és érzelgést, melyben fulladozott”. Ha meg a *Zalán futása* és vele az eredetmondákra épülő, honfoglalást megénekelő eposzok nagy divatjára gondolunk, szinte természetes is, hogy a mezőberényi iskola poétikai gyakorlata is azt szorgalmazta. *Petőfi* még 1838. júniusában is hexameteres formában írta meg az aszódi tanévzáróra búcsúversét.

Sárosi szerencséjére Mezőberény jegyzője: *Bodroghy Pap Dániel* igen élénk érdeklődéssel kísérte a gimnáziumi ifjúság szellemi fejlődését. Ez a Dunántúlról az Alföldre került művelt férfi — ahogy *Benkő István Székács Józsefről* írt tanulmányából tudjuk — „éles ellentétben állott azon latinizáló szellemmel, mely akkor iskoláinkban divatos volt”. Szívesen fogadta alkalomadtán otthonában is a költői hajlamú idősebb diákokat, köztük jegyzőtársainak a gyermekeit: *Szakál Lajost* és Sárosi Gyulát is, s hasznos útmutatásokkal látta el őket. Megismertette velük a korszerű költői nyelv és verselés jellegzetességeit, beszélt nekik a nyelvújítási szavak és kifejezések mértéktartó használatáról, kezükbe adta *Csokonai*, *Dayka* és *Kisfaludy Sándor* poétai munkáit. Ízlésüket ekként fejlesztve és irányítva, arra buzdította őket, próbálják meg, nem volna-e szerencsésebb, ha érzéseiket és gondolataikat természetesebb hangon, a hangsúlyos verselésnek a magyar fül számára is érthetőbb és kedvesebb formái és szabályai szerint fejeznék ki.

Ez persze, nem volt könnyű. Nem valósulhatott meg azonnal, minden zök-

kenő nélkül. A latin klasszikusok és *Berzsenyi* igézetében élő ifjúság biztosabban kezelte az időmértékes alakzatokat, mint a hangsúlyost, „mivel bennök épen úgy kijelölhették a vers- és lábneemeket, mint *Horatius*ban”. Ez a *Székács*tól kölcsönzött megállapítás magától értetődően érvényes volt Sárosira, sőt eleinte még *Szakál*ra is, kik *Berzsenyit*, a „dicső dicsőültet . . . fellengős ódákkal dicsőítették” az *Eperjesi Magyar Társaság* gyászünnepélyén 1836-ban is.

A hamar népszerűvé lett mezőberényi iskola, amelyet *Tessedik* „gazdasági és ipariskolájának” fáradhatatlan igazgatója: *Skolka András*, az ev. esperesség első tanítóegyesületének elnöke szervezett meg 1802-ben, sohasem szűkölködött kiemelkedő tehetségekben. Itt tanult a „nemzet papja”, az orosházi származású *Székács József* s vele 1848 kormánybiztosa: *Boczkó Dániel*, aztán Békéscsaba messze vidéken ismert nagy orvosa: *Réthy (Schlotterbeck) Pál*, öccsével a környék első nyomdászával, *Lipóttal*, továbbá a 2 kötetes szlovák—magyar, magyar—szlovák szótárt szerkesztő *Jancsovics István* szarvasi lelkész és testvére: *Pál* — a későbbi alispán —, de ide járt *Szakál Lajos* meg az akadémikus *Hadn Lajos*, ki elévülhetetlen érdemeket szerzett Békés megye történelmi múltjának kutatásában és feldolgozásában, sőt itt nevelkedett a magyar realista festészet egyik nagy alakja, *Petőfi* rokona és barátja, a mezőberényi származású *Orlai Petrics Soma* is. Volt hát kívül vetélkednie!

A főként búzát és kukoricát termelő, mezőgazdaságilag fejlett Mezőberényre — ahol *Skolka András* rektorsága idején, 1806-ban 22 malom őrölte a gabonát — „egy szélmalom, a többit lovak hajtják” —, azért esett az esperesség választása, mivel benne három nyelvű lakosság élt. Így a tanulók természetes közegben gyakorolhatták az evangélikus egyházi élet szempontjából fontos magyar, szlovák és német nyelvet. Mint fő elvet, ezt erősítette fel a bányai egyházkerület szuperintendensének „több nyelven írott, klasszikai szépségű körlevele” is, amellyel az új iskolát a nagyközönség szíves pártfogásába ajánlotta.

Magukénak vallották a szerb egyházak is, nem lévén még saját iskolájuk. A karlócai (karloviczi) patriarcha anyagilag is támogatta. Ahogy *Benka Gyula* közli iskolatörténetében, évi 20 forinttal járult hozzá a fenntartás költségeihez, „tekintettel a mezőberényi főgimnáziumot látogató délvidéki szerb tanulásra”.

Az anyakönyvben csakugyan sok délszláv tanuló neve szerepelt. Többek között a három *Stratimirovits* fiúé: *Demetriusé*, *Ignatiusé* (apja: Simeon) és *Istváné* (apja Joannes), akik 17—19 évesen 1829—1831 között látogatták a gimnázium felső osztályait. Kétségkívül mindhárman az iskola nagy barátja és pártfogója, a tekintélyes karlócai érsek-patriarcha rokonságához tartoztak.

A magyar—szerb kulturális kapcsolatok kiépítésén fáradozó *Stratimirovits* érsek nevét az irodalomtörténet számon tartja ma is. A dúsgazdag *Rudnai Nikolits* családnál 5 évig nevelősködő *Székács József* érdeklődését ugyanis ő

keltette fel és irányította rá a szerb irodalmi nyelv megteremtőjének: *Vuk Stefanovits Karadžič*nak népköltészeti gyűjtésére. Más szóval, az ő szellemi inspirációjának köszönhető, hogy 1836-ban végre önálló kötetben is megjelenhettek a „Szerb népdalok és hősregék” — *Székács* korszakos jelentőségű fordításában.

Fontosnak tartjuk ezeket márcsak azért is, hogy félreérthetetlen példákkal igazoljuk: Sárosi Mezőberényben olyan iskolába járt, ahol 1820-tól kezdve nemcsak a magyar nyelvben kiemelkedő eredményt elért tanulókat és tanárokat jutalmazták meg a báró *Podmanyitzky János* egyházmegyei felügyelő által folyamatosan küldött ösztöndíjból, hanem amely valóban *felekezeti és nemzeti-ségi különbség nélkül* szolgálta a magyar — mindenekelőtt az Alföld lakosságának közművelődési érdekeit. S ez így igaz. Szenvedélyesen dühös, „bundás indulatokat” megfékező és lecsillapító békés sziget volt Mezőberény iskolája, ahol „a sokféle nyelv és sok religió” nem zavarhatta meg a tanulók belső lelki nyugalmát, mert benne a nevelők egymás kölcsönös tiszteletére és megbecsülésére neveltek. Nem engedték, hogy „díszes epitheton”-nal — gúnyos *díszítő jelzőkkel* illessék és sértegessék egymást.

A mezőberényi gimnázium — miként többi társa is — mindenekelőtt egyházi érdekeket szolgált. Ezt dokumentálja a *Tomasek* igazgatása idején — azaz a 30-as évek elején — nagy népszerűségnek örvendő tanítóképzés is. Nem szabad természetesen mindjárt külön iskolatípusra gondolni. Mindössze arról van szó, hogy a tanárok a bölcsészeti osztálynak a népoktatás szempontjából szükségtelen tantárgyai helyett pedagógiai és didaktikai előadásokat tartottak. Ekként segítették elő, „hogy ezen messzire terjedő esperesség gyülekezeteinek számára alkalmas néptanítók képeztessenek”. Nemcsak az igény, hanem a tanulóknak megnyílvánuló érdeklődés nagyságára is vall, hogy „legalább 40 tanuló került ki az intézetből, ki közvetlenül innen lépett fontos (tanítói) hivatalába” — állapította meg adataiban pontos előadásában *Pecz Gyula*.

A pedagógia elméleti és gyakorlati kérdéseivel Sárosi nem került közelebbi kapcsolatba Mezőberényben, Eperjesen viszont közvetlenül a főiskola elvégzése után rövid időre tanítást is vállalt. Tény, hogy a mai gimnázium két felső osztályának megfelelő „philosophiai tanfolyam” küszöbéhez érve, szülei eldöntötték már, hogy ő is a családi hagyományt folytatja — közigazgatási pályára lép. Ehhez Eperjesen szerzett képesítést és biztos szakmai alapot.

Békés megyében a mezőgazdasági munkát és a paraszti életformát ismerte meg, míg a Mezőberénynél és Szarvasnál lélekszámra kisebb felvidéki városkában a polgárosodás könnyen érzékelhető, kézzelfogható jeleivel találkozott. Tervszerűen kijelölt, tágas, kövezett utcák, műalkotás számba menő magánházak és középületek fogadták. Volt benne minden. Nyomda, kórház, állandó német színház (a kassai magyar teátrum is gyakran vendégszerepelt a városban), árvaház, evangélikus kollégium főiskolai tagozattal, királyi katolikus gimnázium, görög keleti egyházi központ, számos megyei és körzeti jellegű

intézmény, bíróság stb. emelte a gazdag történelmi múlttal rendelkező város hírét, és tette megkülönböztetett jelentőségű szellemi központtá: „Tarca-parti Athén”-né. Politikai és gazdasági súlyát nemcsak 1514-ben elnyert szabad királyi városi címének és jogának, hanem Lengyel- és Oroszország felé irányuló évszázados kereskedelmének, fejlett gyolcs- és posztóüzemeinek, hegyaljai borexport-tevékenységének, több mint 1200 iparúzó tömörítő 27 céhének is köszönhető. Az anyagi és szellemi kultúra ilyen szerencsés találkozása révén lett Felső-Magyarország egyik legintelligensebb és legélénkebb városa, egy nagy tájegység igazi központja.

Copf stílusú megyeházáján — hol nemrég *Kazinczy, Eötvös* és *Kossuth* gyakornokoskodott — éles kardként csapott össze a Habsburg érdekeket képviselő, aulikus főispánok vezette konzervatív és a haladó nemesek — kultúrált, vagyonos polgárok alkotta liberális tábor. Nemcsak a tisztújítások idején, máskor is. Szenvedélyes vitáik 1848-at érlelték, s a társadalmi forma elavultságára, a reformok, a változás szükségességére figyelmeztettek. Ugyanakkor az eleven, lüktető életnek a biztató és lelkesítő jelei mellett ott kísértettek — mint óvatosságra intő, elkésérítő, lehangoló tények — a város távol- és közelmúltjának kegyetlen emlékei: *Caraffa* véstörvényszéke, a felekezetek közötti békét megzavaró 1714-es vallásháború és az alig néhány éve lezajlott felvidéki koleralázadás *Eötvös Ignác* irányította drákói elfojtása. Ezek sem tudták azonban közönyössé tenni, elvenni és megtörni az ellenzék harci kedvét. Különösen szellemi vezérük — a gazdasági és politikai életben egyaránt kiemelkedő *Újházy László* támadta hevesen a konzervatív államapparátust. A volt eperjesi diák 1837-ben a megyegyűlésen például olyan szenvedélyesen elszánt, lázító beszédet tartott a bebörtönzött országgyűlési ifjak érdekében, hogy a főispán felségárulási pert indított ellene, és csak 1840-ben *Lovassyék, Kossuthék* szabadon bocsátásakor szabadulhatott ki, akkor is a nádor közbenjárására.

Az ellenzékiesség terjesztője, a reformeszmék melegágya „Eperjes büszkesége” — a kuruc hagyományokat őrző, „ősi protestáns gimnázium” volt. Benne tanult *Thököly Imre*, akinek vagyonos híveit ugyan hamis vádak alapján megkínózhatta és kiirhatta *Caraffa*, elrettentő rémtette mégsem tudta labanc érzelművé félemlíteni a várost. Sőt. A kollégium örök mementó maradt. Mégha „királyi jóváhagyással” többször cserélt is gazdát, és hosszú időn át volt megszakítás nélkül — 1713—1773-ig — a királyhú jezsuiták kezén, majd mint katonai raktár az állam birtokában. Végül II. József tanácsára 1785-ben vásárolták vissza templomostul együtt az evangélikusok.

A nagy anyagi áldozatok árán, nehezen visszaszerzett eperjesi kollégium híven folytatta az „ősi” hagyományokat. Egyrészt védelmezte a protestantizmust a katolicizmus *ecclesia militans* (harcos egyház) erőinek támadásai ellen, másrészt erősítve a patrióta érzést, ellenállásra nevelt az idegen érdekeket képviselő Habsburg politikai törekvésekkel szemben. Elfogultság nélkül írhatta róla visszaemlékezésében *Haán Lajos*: „Az én időmben a legjobb pro-

testáns főiskolák közé tartozott”. Ezt nemcsak a tanulók 400-at is meghaladó létszámára, hanem kiváló, olykor az iskola költségén külföldi egyetemeken kiképeztetett tudós tanáira is alapozhatta. Nagy kitüntetésszámba ment, ha valakit méltónak ítélték az eperjesi főiskolai tanárságra. Jól megnézték, mit tud, mielőtt alkalmazták. S noha az egyházi felügyelőket az „adjátok meg a császárnak, ami a császáré” elv alapján a vallásos-aulikus főnemesek közül választották, a hamarosan kerületi jelleget nyert iskola tanácsának sikerült mégis a megüresedett kollégiumi állásokat felvilágosult gondolkodó tanárokkal betöltenie. Ilyen volt *Kossuth* forradalmi szemléletének formálója, a racionalista gondolkodó *Greguss Mihály* (az esztéta *Greguss Ágost* apja) is, „akinek eperjesi nevelőmunkájára ekként emlékezett vissza a nagy tanítvány:” . . . ott (ti. Eperjesen) virradt fel lelkemben azoknak az elveknek világossága, melyek vezéreltek viharos életemben a hazám és felebarátaim iránti kötelesek ösvényén . . . *Greguss* tanár emlékének végtelen sokkal tartozom . . . Ő válogatta meg olvasókönyveimet . . . Kérdésemre adott feleleteivel világot gyújtott agyamban . . . Nemcsak tanítóm, de nevelőm is volt”. Méltó párja volt az a *Nemesényi Károly*, aki *Kis János Soproni Magyar Társaságának* mintájára és a reformországyűlés hatása alatt 1827-ben létre hozta a *Kollégiumi Magyar Társaságot*, s méginkább a külföldön iskoláztatott és az eperjesi kollégiumhoz mindvégig hű *Vandrák András*, aki *Greguss* utóadaként a bölcsészeti osztály mindenese lett. Logikát, lélektan, metafizikát, esztétikát, latin és magyar irodalmat, matematikát és fizikát tanított egyszerre. Később meg — mint igazgató — olyan hírre emelte az iskolát, hogy a *Pesti Divatlap* 1845-ös évfolyama szerint „a felföldi iskolák közt az eperjesi az, mely első fogta fel és végrehajtá feladását (feladatát): a magyar hazának, a jelen és jövő kornak nevelni hasznos férfiakat”. De ezt a szellemet képviselte a Magyar Társaság volt elnöke: *Székács József* is, aki tanítványával: *Nikolits Péterrel* együtt tanult 1833/34-ben jogot Eperjesen, s közben a bölcsészeti fakultáson a magyar nyelvet és irodalmat is tanította.

Helyesen döntött tehát *Szánthó Pál*, amikor ide küldte nevelőfiát. Sárosi hamar fel is találta magát az öreg falak között. Jól hasznosította a Szarvason, majd Mezőberényben szerzett szlovák nyelvtudást és a jól bevéselt szaktárgyi ismereteket, s egyhamar kitűnt társai közül. Nemesak a főiskolai studiumok gyors és alapos elsajátításában járt az élen, hanem az iskolán belül szervezett, mintegy „külön respublicát képező”, úgynevezett „magyar és tót társaságok” buzgó szolgálatában is. Mindkettőben tevékenykedett. Különösképpen a magyar társaságban, de ahogy *Haán* említi — a *Sárosi Albumban* található visszaemlékezésében, „az eperjesi szlovák társaságba is eljárt, s nemegyszer hallottunk tőle tót verseket, melyek alá *Július Blatniczkynak* írta magát”. Emlékezete szerint *Ján Kollár* fő művének, a *Slary dcéra*-nak (Dicsőség lánya, Slava istennő leánya) az előénekét és néhány szonettjét is lefordította. Vagyis hű maradt a mezőberényi indításhoz, holott ekkor már a felvidéken nagyon

is éleződött a nemzetiségi ellentét. Nem tartjuk véletlennek, hogy *Hurban* vezetésével éppen Eperjesen (a városka lakóinak kb. a fele volt szlovák) bontottak zászlót 1849-ben *Kossuth* ellen a szlovák felkelők.

Az a 40—50 diák, aki a tanulás mellett hazafiúi kötelességének tartotta a társasági tagságot, és minden szerdán és szombaton összegyűlt a kollégiumban, hogy *Greguss* majd *Vandrák* irányításával egymás szemléletét és ízlését alakítsa, saját írói ambícióját erősítse, a főiskola legjobbjai közül került ki. A magyar reformkornak olyan érlelő-kiemelkedő egyéniségeit nevelte az eperjesi Magyar Társaság, mint *Pulszky Ferenc* és *Henszlmann Imre*, a neves műtörténész, vagy pl. a *Vachott terstvérek: Imre és Sándor*, továbbá *Lisznyay Kálmán*, *Kerényi Frigyes* (*Christman Emil* — írói álnévként a *Vidor Emilt* is használta), aztán *Irányi Dániel*, *Szakál Lajos*, *Haán Lajos*, *Hunfalvy János*, *Székács József*, *Eördögh Dániel*, *Riskó Ignác*, a zeneszerző *Thern Károly* és utoljára, de nem utolsó sorban *Sárosi Gyula*.

Költőnkben hamar felébredt az írói becsvágy. Már szintaxista korában is írt verseket. Vagyis amikor mint 13—14 éves diák a latin mondattant tanulta Mezőberényben. Szeretett verselgetni. Verseiből, melyeket a nagyszünetben Füzesgyarmaton írt, hamarosan el is küldött néhányat a *Magyar Kurirnak*. Mostohaapjának a tanácsára azonban, kinek nem volt ínyére, hogy ennyire vonzódik a költészethez (a bukástól féltette, vagy attól tartott, hogy a tervezett biztos megélhetést nyújtó életpályát a kétes sikerű, bizonytalan költőivel cseréli majd fel?) versei alá a *Gyula* nevet írta.

Mint másodéves költészet-tanuló, 1832-ben került Eperjesre, hol azonnal bekapcsolódott a Magyar Társaság munkájába. Itt jegyezte el végérvényesen magát a költészettel, feltehetően a lelkes hazafi: *Greguss Mihály* buzdítására, akinek a tanulókra gyakorolt páratlan ösztönző erejéről, nagy pedagógiai ráhatásáról szinte legendák keringtek. Három év alatt teljesen átformálta például *Kossuth* gondolkodásmódját, egész lelki alkatát, kisöpörve fejéből a világról, a jogról és az államról alkotott ósdi, gyermekteleg elképzeléseket, sőt mi több, racionalista nézeteivel felszabadította „a vallásos nevelés fegyelme” alól is. Lehet, hogy *Sárosi* is az ő indításával lépett az ateizmus útjára? Egyesek ugyanis e folyamat kezdetét Eperjeshez kötik, jöllehet ekkor még legfeljebb a kételyig jutott el. „Ateizmusa” nem volt megalapozott. Nem táplálkozott sem *Spinoza*, sem a francia materialisták filozófiájából, sem a természet (az anyagi valóság) megismerését, illetve a lét és a gondolkodás szoros összefüggését igazoló és szolgáló konkrét tudomány objektív törvényeiből. Nincs ateista vonás ebben a kicsit később megfogalmazott gondolatában sem: „Én azon vallást követem, melyet a helvéták; de azt tartom, hogy legszentebb vallás: a haza s emberiség! E kettőért küzdeni, mindenkor izzadni, nemesen, soha meg nem változható akaratom”. *Vörösmarty* közismert tétele — melyet *Sárosi* is magáévá tett — nem bizonyíték még az ateizmus mellett! Legfeljebb *Sárosinak* a reformkor leghaladóbb eszméivel való azonosulását dokumentálja.

A haladó szellemű professzor, *Greguss* nagy szálla volt az eperjesi konzervatív nemeselek szemében. Szabadelvűségét lépten-nyomon kifogásolták, erkölcsi nézeteit kárhoztatták. A kizárólag német nyelven beszélő aulikus egyházi felügyelő: *Pulszky Károly* sem rokonszenvezett vele. Örült, ha árthatott neki, noha fiának a legkedvesebb tanára volt. Cselekedett is azonnal, amint feljelentették — megszüntette teológiai előadásait (fiát is eltiltotta óráinak látogatásától), és tanári katedrájának elhagyására kényszerítette.

Osztályvédő cselekedet volt ez egy olyan ember részéről, akiről találoán állapította meg saját fia, hogy „a társadalmi viszonyokról alkotott fogalmai nagyon emlékeztettek a középkorra, sőt az óvilágra”. A szlovák nyelvet például „aljas”-nak ítélte, amely csak parasztlak szájába való. (A magyar nyelvet — nem tudni — miként értékelte.) Lenézte és nem tekintette úri emberhez illőnek, ha valaki zsidóval kötött közelebbi ismeretséget, még kevésbé, ha barátságot. Egyedül „tisztességes állásnak . . . a földbirtokosét tartotta, ki hivatalt nem visel, senkitől nem függ”.

Greguss fegyelmi je éppen abban a tanévben folyt, amikor Sárosi még csak ismerkedett a kollégiumi élettel. A következő évben — sajnos — már el is hagyta az intézetet. Hiszük mégis: nagy része volt abban, hogy fiatal tanítványának a figyelme egyre inkább történelmünk sokáig megtagadott hőisére: *Dózsára* irányult. A 30-as évek végén drámát kívánt írni róla. Csaknem egy évtizeddel *Eötvös* nagy regényének (*Magyarország 1514-ben*) a megjelenése előtt!! Ezeket kérdezte barátjától, *Pulszky Ferenc*től: „Lehet-e *Dózsát*, mint az arisztokrácia ellenében a népszabadság kivívásában áldozatul esett vitéz és derék hőst szép fényben festenem? És ha lehet, szabadna-e sajtó alá bocsátanom, vagyis inkább tanácsos lenne-e éppen mostan, midőn még *Széchenyi* is az izgatás ellen panaszkodik; az alkotmányos kedvezeteknek a népre is kiterjesztése pedig minden jelesb főt foglalkoztatja”.

Az Eperjesről elüldözött, újszerű történelemszemléletet formáló nagy népbarát tanítómester iránti tisztelet jelét látjuk abban is, hogy Sárosi egyik legsikeresebb mondai tárgyú költői elbeszélését, *A világtalan dalmok*-ot, melyet *Horváth János* a szerbus manir jellemző példajaként említ *A magyar irodalmi népiesség Faludától Petőfiig* című tanulmányában, az apja nyomdokait követő *Greguss Ágost*nak dedikálta. Az első közlést — az *Emlény* 1839-es évfolyamában — még nem, csak a másodikat, az 1858-as kötetben lévő. Ne csodálkozzunk rajta! *Greguss Ágost* 9 évvel volt fiatalabb nála, s így Sárosi Eperjesen csak mint kisgyermeket ismerhette, hiszen 1833-tól apja 1838-ban bekövetkezett haláláig Pozsonyban élt és tanult. Vagyis a hatásos verssel inkább apja emléke előtt tisztelgett.

Nem erőszakolt az a következtetés, hogy „a guszliczák és tamborák királya”: a dallást tanító kragujeváci ősz mester és az anyját vigasztalni kívánó, félárva szabácsi hercegfői viszonyába kicsit beleérezte a sajátmagáét is. Olyan az, mint-ha *Greguss*, az esztétika elismert tudós mestere őt oktatná a lant kezelésére. —

a költészet mesterfogásaira, a poézis mindenható erejére. Ezt az érzést erősítik bennünk azok a közös erkölcsi tulajdonságok is, melyek fiatal hasonmásához kötik: legelső ő is az iskolában, s úgy éri el a huzadik évét, hogy nem volt soha haszontalan perce, „szalmajáték kedvelése”. Nem élt felelőtlenül.

Az ajánlást kizárólag ez — a vers mondanivalója szempontjából sem lényegtelen — motívum indokolja. De csak abban az esetben, ha *Greguss Ágostot* apja életművének és eszméinek egyes folytatójaként, mintegy betetőzőjeként fogadjuk el. Ő ugyanis sohasem formálta Sárosi költői izlését. Ha viszont arra gondolunk, hogy a szép, igaz és jó egységét hirdető, a reformkorban is közkedvelt eszményítő esztétika elveit ő foglalta tudományos rendszerbe, feltételezésünk mindjárt reálisra is válik.

Greguss nagyon tisztelte merészen liberális gondolkodású apját, kinek több esztétikai műve jelent meg latinul, a kor tudományos nyelvén. Szellemi örökösének érezte magát. Hagyományörző és folytató fiúi szeretetét tükrözi, hogy közvetlenül a szabadságharc bukása után, szarvasi tanár korában, tanulmányából önálló gyűjteményt állított össze *Greguss Mihály válogatott kisebb munkái* címmel. Sajnos, a már kiszedett, de még fűzetlen íveket — mint lázító iratokat — lefoglaltatta, ládába rakatta és a *Réthy nyomdából* elszállíttatta a Helytartótanács, így annak egyetlen példánya sem kerülhetett az olvasók elé. A csaknem másfél évtizeddel korábban meghalt mester eszméitől tehát még a Bach-korszakban is félni lehetett, akárcsak fiáétól, akit azért sújtott börtönnel az abszolutista rendszer, mert Világos és Arad után is hirdetni merte: „A forradalom győzni és boldogítani fog”.

Amikor tehát *A világtalan dalnok*-kal Sárosi a tudós irodalomesztéta *Greguss Ágost* előtt tisztelgett, egyúttal édesapja, a nagyszerű magvető *Greguss Mihály* emlékének is hódolt.

A Magyar Társaságban frissebb irodalmi élmények és ismeretek birtokába jutottak a tagok, mint a főiskolán. Itt az élő irodalom kapta a vezérszólamot. Külön könyvtárukban, amelynek 1833-ban 60 kötetvel vetették meg az alapját, a kortárs költők, írók, tudósok (*Vörösmarty, Bajza, Toldy, Czuczor, Döbrentei* stb.) kötetei foglalták el a főhelyet. Belőlük merítették hitet és erőt alkotó munkájukhoz a költői lelkületű ifjak. Összejöveiknek állandó résztvevői voltak: az ő verseiket és prózai alkotásaikat adták elő a leggyakrabban és a legszívesebben.

Az elnökség jól átgondolt terv szerint osztotta meg a feladatokat, nemcsak a szavalók és bírálók, hanem a szépirodalmi és a tudományos dolgozatokat író tagok és kritikusaik között is. Legnagyobb gonddal a nagy nyilvánosság előtt tartott *örömnep*ekre készültek fel, amelyeken — ha arra előzőleg érdemeseknek minősültek — saját próbálkozásaikat is bemutatták. Különösen olyankor volt élénk és heves a vita, ha egymás műveit kritizálták; ilyenkor nem feszélyezte őket a szerző országos neve.

Előfordult az is, hogy diákesínyek fűszerezték a bírálatokat. Egy ilyenről így

számolt be *Haán Lajos*: „Emlékezem, hogy egyszer 1838-ban, amint éppen elkezdtek az ülést, egyszer betoppannak az alispán vezérlete alatt a megye legelőkelőbb tagjai. Éppen az én dolgom, *Rákóczi dala* című, volt szőnyegen. Sárosy Gyula volt a bírálóm, s igen megdicsérte dalomat. De ezért kifogásai is voltak ellene; nevezetesen azt kifogásolta, hogy ez a kifejezés — irányozza a lélekkaland — igen merész kép. Pedig a kópé, éppen ő diktálta ezt nekem. Amint tudni illik, délelőtt az iskolában ülök Sárosy mellett, és dolgozom a dalt, egészen odáig: s ha majd e vad határokon véglángja szűmnek elhaland, — sehogy se tudtam tovább boldogulni, s mondtam Sárosynak: no, diktálj hát valamit hozzá, poéta!, s ő azonnal azt mondja rá: s útját szebb csillagok felé irányozza a lélekkaland. Tetszett nekem, és elfogadtam. S íme, a gaz kópé azt kifogásolta, amit ő diktált”.

A vers — nem szükséges mondani — Sárosi fricskája ellenére is „szörnyen tetszett a publikumnak”. Hosszan tartó taps honorálta szerzője fáradozásait. A békéscsabai *Haán* ugyanis jól megérezte, mit vár Eperjes és Felső-Magyarország haladó érzelmű közönsége 1837-ben *Lovassy*-ék bebörtönzése és *Ujházy* hűtlenségi pere idején. Nem érdekelte a művészi teljesítmény milyensége, csak a szabadság bajnokára, a függetlenség szimbólumára emlékeztető téma és motívum: a város felett őrködő s a versben is idézett sárosi vár — a *Rákócziak* egykori fészke. Ez fogadtatta el az erőt sejtető dagályos stílust és a fenkölt hangvételt ugyanúgy, mint a romantikus költészet eszköztárából származó szokatlan szóösszetételeket (az idézett 2 sorban pl. „végláng”, „lélekkaland”) a poétikus ízű szavakat („szü” — szív helyett) és az előkelő hatást vadászó igealakokat (pl. „elhaland”) stb.

Sárosi fiatalkori verseiben is minduntalan felfedezhetőek ezek a romantikus jegyek. Az almanach-líra negédes-modoros tenyészte is kedvelte őket. Érthető hát, hogy a kortárs költészetet mélyebben ismerő Sárosi azonnal tudott segíteni *Haánnak*, hiszen kezdetben ő is a *Bajza* hatása alatt kialakult szentimentális lágyságú almanach-lírárt művelte, és mint a mesterséges „érzemenyek” — finomkodó művészi megoldások helyzetdal-költője vált ismertté. Nehezen is tudott beletörődni abba, hogy *Petőfi* közvetlen, természetes nyelve irodalmi rangra emelkedhet. Csak később értette meg a népiesség politikai jelentőségét, és látott minőségbeli különbséget a póriás és a népi között. Addig nem kis maliciával egyszerűen „káplárköltő”-nek titulálta *Petőfit*.

Költői eszményképe az *Athenaeum* vezető egyénisége, *Vörösmarty* volt. Amennyire tehetette, minden lépését és művét szemmel tartotta. 1838. aug. 8-án Eperjesről *Szakál Lajosnak* küldött levelében még arról is beszámolt, hogy végre „*Bajza*, *Schedel (Toldy Ferenc)* és *Vörösmarty*, az *Athenaeumnak* a szerkesztői, félbeszakítják a csendet, mellyel a *Hírnök* és *Rajzolatok* mocskait szenvedni eddig türelmesek valának, s megvirgácsolják a két szemtelen hírlap szemtelen szerkesztőit úgy, hogy mint előre képzelem, lesz a kutyáknak egy darabig min rágódnik”. Igazat közölt: *Bajzáék* csakugyan megindították az

ellentámadást *Csató Pál* „monarchico-aristocrata” kormányformát védő lapja, a pozsonyi *Hírnök* és a *Munkácsy János* szerkesztette *Rajzolatok* ellen, amelyek és akik látszólag csak az akadémiai választások ürügyén támadtak rá a nagy tekintélyű „triceps redakcióra” — az *Athenaeum* háromtagú szerkesztőbizottságára. Végül csakugyan jól el is verték rajtuk a port; úgy, ahogy ő gondolta.

Érdeemes felfigyelni arra a pártosan szenvedélyes hangra, amellyel Sárosi ezt az egy esélyes, szellemileg egyenlőtlen küzdelmet kommentálta a *Szakál Lajos*nak írt levélben: „Ilének is már egyszer *Munkácsyt* agyonverni; a sokat ugatónak (ti. *Csató Pálnak*) *Bajza* lesz sintére, s alkalmasint *Schedel* fogja felelte elmondani a halotti prédikációt. Textus: Boldog, százszor boldog, aki nem született. Aki nem ízlelte még meg az életet. De jaj! aki egyszer van és kezdett lenni; Örök halál annak semmiségbe menni”. (*Csokonai: Halhatatlanság — értsd: A lélek halhatatlansága*). Bizonyos, hogy ez a szenvedélyesség és ez a pártos állásfoglalás vezette tanításában is.

Az 1837. június 17-én tartott évváró örömmünnep *Kovács Ágoston*nal szemben győztesen megvívott költői párbaja után ugyanis jogi diplomáját megszerelve, nemcsak a megyeházára került be gyakornoknak, hanem a kollégiumban a magyar nyelv és a történelem „nyilvános” tanítására is megbízást kapott. Heti 6 órát kitevő elfoglaltságán túl részt vett a *Magyar Társaság* irányításában is, sőt még magán-órákat is adott. Magyar nyelvet tanított. Önmaga és tanítványai munkájának a megkönnyebbítése céljából grammatikát írt, amely *Nyelvészske, vagy a magyar nyelv fő nehézségei szabályokban, párbeszédekben és példaképekben* címmel ugyanabban az évben — tehát 1837-ben — Kassán jelent meg. Kis művében a kor sajátos szakmai gondjaira is reflektált. Állást foglalt *Táncsiccsal* és *Vajda Péterrel* egyetértve a kettős mássalhangzók írásában, s azt ajánlotta, hagyják el az összetett betűket, írjanak „cz” helyett c-t, a *cs, gy, ly, ny, sz, ty* és *zs* helyett pedig — a szlovák írásmódhoz hasonlóan — csak az első betűket használják, föléjük ékezetet rakva.

Egyszerre az élet sűrűjébe került. Sokrétű és nagy mérvű tehervállalása háttérében — mint fő vonás — a fiatal ember erőpróbája állt. Meg akart bizonyosodni arról, mire képes. Tudhat-e mások anyagi támogatása és szellemi gyámkodása nélkül is biztos alapot teremteni az önálló nyugodt élethez. Akkori életfilozófiájával — ennek sajnálatos módon sohasem tudott érvényt szerezni — tökéletesen egybevágott ez a buzgalom. Ezeket vallotta: „Testinek kell lenni . . . az embernek, mert főleg testből áll; mert nemesebb része, s az abból fakadó nemes tulajdonok, mint alapon a testen nyugosznak. Egészséges testben lakik egészséges lélek — s egészséges lélek szül egészséges elveket, s ezek lehetnek ismét egészséges eredményűek. *Kinek a sors nem nyújtott, keresni* — ki apjának ezereiben öröködék, azokat gazdaság által fenntartani s gyarapítani *kell*, hogy oly állapotba helyezzük magunkat, mely célszerű, mely alkalmas és sükeres eszköz lehessen *nemesebb, azaz szellemi célok elérhetésére* . . . nem szerfeletti vágyak emberének felette kevés, s csak annyi

kell, amennyivel mindennapi szükségleteit fedezheti. Lehetnek ugyan nem mindennapi szükségek feles számúak, többek vagy kevesebbek aszerint, amint tisztább vagy aljasabb szenvedelemmel (szenvedéllyel) bírnak; de *a bölcsnek főelve legyen magát mindenben korlátozni*, s ha fájalmát, mely ez vagy ama szükségének nem teljesíthetésén támadott, szakadatlan munka és életzaj között öli el, a sok neki kevés lehet, és a kevés igen sok! Nem lehet a testi szükségekre nézve határt szabni — mert azok előre nem tudhatók; de korlátozkodni mindenben lehet . . . Te legboldogabbnak mondd azt, ki úgy képes szellemi boldogságát elérni, hogy egyúttal a testi szükségre és kényelemre valókat is megszerzi: erre akadjunk rá, úgy megtaláltuk a mennyország kulcsát! Nem úgy! *Legboldogabb: ki oly kényelmes állapotba tudja magát helyezni, melyben szellemi célokra teljes nyugalommal törekedhessék!* . . . ezen elvek csak egyes, itt (ti. Eperjesen) különösen csak tudományos emberre, legszorosabban pedig csak rám alkalmazhatók”.

Egy szó sem utal itt transzcendens, metafizikus célokra és feladatokra. Ilyenek nem foglalkoztatták. A *nemes*, a *szellemi* — szerinte — a közéletiségben kap értelmet és reális tartalmat. Eszményképe a német klasszikus filozófia boldogságtanának modellje, a *társadalmilag hasznos ember*, aki minden erejét és képességét a „szolgálatra” összpontosíthatja és összpontosítja, mint-hogy nem teszi tehetetlenné a lélekölő szegénység. Nem hedonista élvhajhászás, nem a fesztelen, könnyed élet vágya sarkallta Sárosit a pénzszerző munkára. A magát mindenben okosan és ésszerűen korlátozni tudó bölcs önmérséklet elvén állt. A viszonylagos jólét, az ú. n. *kényelmes állapot* megteremtése az értelmes ember számára csak az önmegvalósítás, a hasznos közéletiség szempontjából lehet fontos. Ezért vágyott, ezért sóvárgott utána ő is.

1840 őszi élt Eperjesen. Szögezzük le bátran: sokat köszönhetett a kis felvidéki városkának. Nem elsősorban *Csupka András* ügyvéd jogi oktatására célunk, amely ugyan minőségileg is adott annyit, mint amennyit Debrecen vagy Sárospatak (a felvilágosult *Kövy Sándor* professzor 1829-ben meghalt!) ígért a „helvéták vallását követő” Sárosi-nak. Állításunkat erősíti az a körülmény is, hogy a „jogi kurzus” elvégzésére *Szakál Lajos* is Eperjessel cserélte fel Debrecent. Sokkal inkább arra a pezsgő szellemi-kulturális életre gondolunk, amely a polgárosodás egyenes következményeként Észak-Magyarország egyik központjává tette az ipari és kereskedelmi szempontból is kiemelkedő jelentőségű, nagy forgalmú várost. Ilyen szereppel és adottsággal nemhogy Sárospatak, de — használjuk *Szakál Lajos* találó jelzőjét — az „50 ezernyi szalonnás tömeget” képviselő Debrecen sem dicsekedhetett a reformkorban.

Eperjesen nagyon megbecsülték a fiatalság szellemi frissességét és lelkes tenniakarását. Mertek építeni is rá. Megértéssel és támogató szeretettel fogadták Sárosit is a megyeházán. Nemcsak a Magyar Társaság kiadványában, a *Jácint*-ban közölt verseit méltányolták; — tisztelték alapos jogi ismereteit, liberális gondolkodásmódját és szűkös anyagi helyzete ellenére példás haza-

fias áldozatkészségét is. „Az irodalmat, mely nélkül nemzeti élet nincs — írta eperjesi korszakában — pártolnunk kell, nemcsak szóval, de tettel is. Én fölöttébb szegény ember vagyok, de e tekintetben az áldozatot nem kímélem. A mi nemzetségünk ellen sok elem törekedik; ennek leghatalmasabb ellenmérge az irodalom; s azon erő, mely ez úton kifejtetik”. Hasonló patrióta öntudattal vett részt abban a vármegyei bizottságban, amely a magyar nyelv hivatalos nyelvvé tételének a kimunkálására állt össze, és amihez biztos elvi alapot a kollégiumban végzett pedagógiai és társasági munka szolgáltatott neki. A bizottság tervezete, amelyet az ország minden vármegyéjéhez eljuttattak, valóban nagyon átgondolt, sok részletkérdést felvillantó és javaslatba hozó elaborátum volt. (Csak zárójelbe illik a költői kérdés: Vajon, mi lett volna belőle, ha Sárospatakon a *Kazinczy* féle nyelvújítást ellenző *Kövy* professzor szellemi hagyatékán nevelkedik!?)

Sárosi fontos szemléletalkító városa volt Eperjes. Másod- majd első aljegyzővé történt előléptetésével a megyei közigazgatás ügyintézéséből mind több és több munkaterület gondja és kötelessége hárult rá. A panaszok és beadványok kivizsgálása során érzelmileg egyre közelebb jutott az egyszerű emberekhez, s megszerette a becsületesen dolgozó népet. „Különös részvétellel” gyönyörködött vasárnapi szórakozásaiban, elbűvölten nézte díszes, ünnepi népviseletüket, éberén figyelte emberi tartásukat és sajátos életvitelüket. Ezeknek az érzelmi indítású vizsgálódásoknak köszönhette, hogy mint költő is sokat változott. Egyrészt tudatosan keresni kezdte a szocialis témákat egészen a *Dózsa* tragédia tervéig, másrészt felszabadult az alól a nyelvi és formai nyűg alól, amelyet a klasszikus költészet *Berzsenyi* által közvetített „latinizáló” szelleme gyakorolt rá. Itt Eperjesen próbálkozott először a népdal-formával, és itt ismerte meg és kezdte tanulmányozni a *Dugonics* féle *Magyar példabeszédek és jeles közmondások* gyűjteményt, amely végül leg híresebb munkájának, a *Ponyvára került Arany Trombitának* is nélkülözhetetlen nyelvi stiláris forrása lett.

Nehéz lenne megérteni, miért hagyta el a szeretett várost, ha nem tudnánk családalapítási szándékáról. Már 1838 nyarán — mikor a megyei vezérkarban várható nagy személyi változások hírére közölte unokatestvérével, ezt kérte *Szakál Lajostól*: „...hass valahová leendő bejuthatásom ügyében”. Olyan hivatalt keresett, amelyre bátran alapozhatta *Hilvéthy Arnoldinával* kötendő házasságát. Ezt találta meg az aradi váltótörvényszék jegyzői majd előadó-bírói beosztásában. Visszakerült tehát szülőföldjére.

Költői szempontból viszonylag sok újat hozott az aradi élet. A szokványos udvarló-bókoló emlékkönyv-versek és szerelmi dalok mellett nemesi életformát kigúnyoló, népies hangú satírák (*Ó aradi Maradi Mihálynak fejtől való fája*), gondolati lírához közelítő, demokratikus töltésű hazafias versek jelzik a téma- és műfajbeli gazdagodást és az új út keresését. Kitérő a világirodalom iránti érdeklődése is. *Jan Kollár* és *Mickiewicz* után, akinek *Pan Ta-*

deusát — a széthullóban lévő feudalizmusnak ezt a pompás helyzetképét — kedvelte mindenek fölött, a román népköltészetet kezdte tanulmányozni. Kétségkívül új környezete és új beosztása hatására. (Ezt tükrözi a *Vidák Gyorgye* című költői elbeszélése is.)

Ez ugyanis múlhatatlanul szükségessé tette a román nyelvtudást. Az 1840. XV. törvényekkel az ország 7 városában életre hívott, váltó- és csődügyekben ítélkező bíróság aradi kerületi irodájában gyakran fordultak meg román anyanyelvű ügyfelek. A szerződések megkötéséhez, a peres ügyekben való igazságos döntéshez a bírák román köznyelvi jártassága kellett. Nem valószínű tehát, hogy hasonló irodalmi indítással fordult volna a román nyelv és népköltészet felé, mint *Székács* a szerbhez, jöllehet az ú. n. *Erdélyi Iskola* (*Scoala Ardeleana*) tevékenységével felerősödő román nemzeti öntudat specifikus jegyeivel Arad környékén is találkozhatott. Mikre gondolunk? Például az anyanyelvi iskolák felállítására, a nyelvtudomány tudatos művelésére, a román nyelv *latinítás*ának bizonyítására, a népköltészeti termékek gyűjtésére, a román nyelvű szépirodalom szolgálatára stb. Olyan írók—költők tevékenységére, mint pl. az Arad megyei születésű *Vasile Aaron* (*Klopstock*, *Vergilius* fordítója), továbbá a magyar (*Gyergyai*, *Fazekas*, *Mészáros Ignác*) és német források alapján munkálkodó *Ion Barac*, az *Ezeregyéjszaka* meséinek a *Till Eulenspiegel*nek, a *Ludas Matyinak*, az *Árgirus históriájának*, az *Odüsszeiának*, *Shakespeare Hamletjének* stb. fordítója illetve népies átdolgozója, vagy a *Cigányeposz* Vajdahunyad mellett született s a polgári demokráciával rokonszenvező költője: *Ion Budai-Deleanu*, akik mint a román nép öntudatra ébresztésének és egyenjogúsításának előharcosai, a „*natio tolerata*” — a megtúrt nemzet-megkülönböztető bélyege elleni küzdelemre tették fel életüket.

Az új milió friss élményei — az Arad megyei vezető családokkal kiépített személyes kapcsolatrendszer sem tudta elterelni Sárosi figyelmét a kor szociális bajairól és a reformkor liberális törekvéseiről. A még 1838-ban Eperjesen írt forradalmi hangvételű *Lovassy dalát* követően is foglalkoztatta a téma és vele a börtön filozófiája, ha nem is jutott el odáig, mint a századforduló proletárvilágköltője: az orosházi származású *Csizmadia Sándor*, aki szinte világformáló erőt tulajdonított neki:

A börtön egy nagy alkotó erő,
Az élet onnét árad szerteszét.
Szabadságfája, mely kint nagyra nő:
Börtönfenékbe veri gyökerét . . .
Mártirok adnak neki táperőt,
S minél több vértanú jut be oda,
Annál gyorsabban tör az ég felé,
És szebb virágokat hoz majd a fa.

A társadalmi előítélet az országos méretű tiltakozás ellenére sem engedhetett meg a hivatalnok Sárosinak a reformkorban ehhez hasonló következtetéseket. Nem ért még meg rá az idő. Különben is ő tágabb értelemben kezelte a fogalmat. A cselekvésében és gondolkodásában korlátozott ember jelenét, földi világát és idealisták által elképzelt jövőjét érezte és látta börtönnek; az ellen tiltakozott a szabadságra született homo sapiens nevében és érdekében:

Börtön az élet, rabja az ember,
Éljen az önkény! ellene viv.
És mi az ember? börtön . . . A lélek?
Rabja — múltékony, mostoha miv.
Börtön az ég is! égbe csigázza
Népe eszét a bibliahiv:
Börtön az élet, börtön az ember,
Börtön a lélek, börtön a szív.
Szívbe csukottan boldogul élvén.
Fügtem az édes pillanat élvén.
S most — örömminek e falon át
Hallom a múltból hattyúdalát.

Nehéz és hiábavaló kísérlet lenne persze ezt az ekkor keletkezett verset (*A börtönben*), mely érthetően csak Sárosi halála évében, 1861-ben jelent meg nyomtatásban, függetleníteni a közeli Szalontára visszahúzódó *Lovassy László* személyétől, akinek rokkant állapotáról 1840 nyarán így adott tudósítást *Csengery Imre*: „. . . honn van Szalontán, de csak testileg: a szellem kiaszott. Lassú, melancholikus észbetegséget hozza börtönéből. Egyedül társaságban van jobban, de ő azt kerüli, s magányt keres”. Valóban ő hallotta a „falon” át a boldogság múltat idéző „hattyúdalát”.

A börtönben a mélyen átélt eperjesi élményeknek: *Újházy László* rebellis felszólalásának és hűtlenségi perének, meg a „királyság ellen lázadó” országgyűlési ifjak bebörtönzésének s elsősorban a *szabadság vértanújaként* tisztelt, elborult elméjű *Lovassy* szomorú emberi tragédiájának köszönhetette létét. Érvelésének hevét az irántuk érzett tisztelet és a sorsukat fájlaló dac tüze szította. Mintát *Vörösmarty* szolgáltatót hozzá a *Csongor és Tünde* önemésztőtépelő tudósának isten-fogalmat tisztázni akaró makacs szenvedélyével és gondolati ihletésű, társadalompolitikai kérdéseket feszegető költeményeinek elviségével; a népboldogító eszmék vértanúinak megcsúfolt sorsával, illetve a politikai társadalmi elkötelezettség „és mégis mégis fáradozni kell” hitének elszántságával.

Ekkor, vagyis aradi váltótörvényszéki munkássága idején, lazult meg

Sárosi szoros kapcsolata megyénkkel. Anyja, majd nevelőapja halála után — akiket 1842-ben az imádásig szeretett feleség is követett — már csak féltestvére és unokatestvére révén kötődött Békéshez. Hozzájuk azonban továbbra is tiszta, meleg barátsággal ragaszkodott. Viszonyuk nem lett üres formalitás, amint ezt a már említett *Az egyszéri szolgabíró* dedikálása, meg az a nem mindennapi bizalom is jelzi hogy *Szakálék* köröstarcsai házában érezte legbiztonságosabb helyen nagy művét, a szabadságharc üldözött krónikáját, az *Arany Trombitát*. Mint azt a *Szakálról* szóló fejezetben is említettük, csak ugyan híven őrizték mindaddig, míg a keresésére kivezényelt császári katonák kutatni nem kezdtek utána a faluban. Valószínűleg ennek a példás emberségnek és Sárosi gyakori vendégeskedésének az emlékét tisztelték meg a község lakói azzal, hogy egyik utcájukat *Aranytrombita utca*-ra keresztelték el.

Rajtuk és egy-két hivatalnoktársan kívül legfeljebb *Vajda Péter*-rel barátkozott. Személyes ismeretségükre abból az 1843. október 11-én kelt leveléből következtetünk, amelyben a címzett *Erdélyi Jánost* is arról tudatta, hogy vele együtt a nemrég leköltözött költő—tanár *Vajdát* is meghívta a szülőfalujával szomszédos üdülőhelyre: *Monyászára* (Menyháza).

1848. májusáig dolgozott az aradi váltótörvényszéken. Felettesei nagyon meg lehettek elégedve mind szakmai felkészültségével, mind munkaerkölcsével, mert ekkor az a nagy megtiszteltetés érte, hogy a pesti váltófőtörvényszék előadó-ülnökévé nevezték ki. Közben 1847-ben — irodalmi munkásságának elismeréseként — a *Kisfaludy Társaság* is tagjává választotta.

A márciusi forradalom és a szabadságharc idején költői tevékenysége hirtelen felerősödött. Konkrét célt kapott, s ennek megfelelően hangja keménnyé vált. Kérlelhetetlen Habsburg-gyűlölet, nagyfokú politikai tudatosság, szenvedélyes nép- és szabadságszeretet, okosan érvelő eleven vitázó kedv, érzelmi és logikai húrokon egyaránt játszó pompás előadókészség (ennek köszönhette döntő sikerét az eperjesi költői versenyen is) és páratlan meggyőző, agitatív erő jellemezte. Teljesen azonosult *Kossuth* politikai elképzeléseivel. *Jellasics* betörésekor — hitet téve a „legszentebb vallás a haza s emberiség” eszméje mellett — elszánt harcra serkentett és tüzelt. Ekként mutatott rá a nemzetközi összefüggésekre:

Párizs mellett a nép „legyen” szavára
Világrázólag megdőrdült az ég.

....

S a csattanás, mely országokra szólt
Világszabadság vészörgése volt.

Lenyilt az égből március virága
Hozván nekünk is új életmagot

.....

S ezer reménynek hirdetője lón.

Mint látható, bizton tudta és hirdette: hazánk sorsa szorosan hozzá van kötve a „népek hazája nagy világ”-ügyéhez. Más szóval — a magyar szabadság kizárólag a világszabadságért vívott szent harc függvénye és következménye lehet. Hamar felismerte azonban a Habsburg ház kétszínű politikáját, és figyelmeztetett is: Vigyázatok!, „kígyó övedzi a szent koronát”. Igazságérzetét és magyarságtudatát egyaránt sértette, hogy a király fogadott esküjét feledve, „gázságot űz a felség szent nevével”, és

A fajgyűlölet üszkét lángra szítá,
Fölszaggatá a nemzet nyers sebét;
Magát a poklot ellenünk uszítá,
S a népszabadság minden vérebét.

A „kamarilla pokolműveinek” ismeretében végül kíméletlen megtorlásra, végső leszámolásra hívta fel a népet:

Bár sújtson a villámok ezere:
Tenger szemeddel nyilt egekbe nézz!
De benned, amíg dúl a fürgeteg
Saját képét Isten se lássa meg!
Fegyverre nép! ossz lánghalált a vasból,

.....

Fegyverre nép! sorsod kezében áll,
Ütött az óra: *élet vagy halál!*

Legjobban a huszárokat tisztelte. Az elragadtatottság igézetével figyelte harcaikat, és szólott halálmegvető bátorságukról, nemes férfiasságukról. Nemcsak az *Arany Trombita* nyolcadik leheletében, hanem egyik közismert

harci dalában, az *Oláh György* által a *Békés vármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat* 1888/89-e évkönyvében közölt *Huszár miatyánkban* is:

Ha jó a német, vagy cseh, vagy akárki,
Aki a bajuszát szokta beretválni,
Ne segítsd én uram, se engem, se őtet,
Csak saját vitézség adjon dicsőséget!

Hunyd be két szemednek ezüst szempilláját,
Ha kezdi te néped ellen a csatáját.
A többit én Uram, teremő Istenem
Ten dicsóságodra emberül bevégezem.

A huszár bátor helytállásáról, nemes ellenfél-mivoltáról pedig ezt a feledhetetlen képet festette az *Arany Trombitában*:

Történt, hogy a huszár talált egy gyermeket,
Mely az ellenségből a harctéren rekedt,
S míg a gyermek apját halálra karcolta,
Magát a gyermeket megszánta, csókolta.
S egy-két öreg cseppet hullatván szeméből,
Kivitte a halál sűrű örvényéből.
Mert a huszár szíve olyan, mint a kardja,
Addig hajlik, amíg ő maga akarja.

.....

Csak a vitézségnek van nála kelete,
De kegyetlenkedni már nem természeté.

Ezzel az eszményített ábrázolással a katonák mintaképévé magasodott az erkölcsileg hibátlan délceg huszár, aki vakmerő elszántságával és szép emberiségével méltó a legnagyobb tiszteletre és elismerésre. Nem látctt nála ő sem különbet:

Ha én Isten volnék, csak azt vinném végbe,
Hogy lóháton menne a huszár az égbe.
Menyeeske! Ha feléd huszár nyújtja száját,
Csókold meg a világ első katonáját —

fejezte be a róla, a „pardont sem adni sem kérni nem szokott” huszárról szóló éneket.

Sárosi *Kossuth* végsőkig kitartó bizalmasa (anyai ágon távoli rokona) lévén, a kormányt Debrecenbe, Gyulára és Aradra is elkísérte. Tőle — mármint Kossuthtól — szerezte pontos értesüléseit: krónikáséneke alapanyagát. Az ő segítő közbenjárásával ismerte meg a bizalmas iratokat, a legfrissebb harci jelentéseket, a diplomácia híreit, a kiadott kormányhatározatokat és a hozzájuk fűzött értékelő magyarázatokat. Emellett 1849-ben még a kormánnyal együtt vándorló pesti váltófőtörvényszék elnöki munkakörét is betöltötte (erre az elnöki székre utalt a bevezetőnkben ismertetett *Verhőr* — kihallgatás — című versében), majd kormánybiztos és képviselő is volt. Pihentető szabadidő nélkül, tele felelősségteljes munkával és súlyos kötelezettségekkel. E sokféle beosztás mellett is talált azonban időt és módot arra, hogy *Kossuth* határozott kívánságát teljesítve, mint valami vándorénekes, népe öntudatának élesztője, ébrentartója legyen. Akár egy modern *Tinódi*, úgy járt vidékről vidékre, hogy találkozzék a néppel, pénzt gyűjtsön a megsebesült katonák számára, és hírt adjon a harcok állásáról, a bel- és külpolitikai helyzetről, megfújván az „Arany Trombitát”, melyet „örök igazság parancsolatjára a népnek mondva készített”.

Nem szégyellte ezt a költők számára szokatlan szerepet. Jól érezte a kor és az irodalom szükségszerű egymásra hatását. Mindenütt szeretettel fogadták, és lelkesen ünnepelték. Élete legtartalmasabb és legdicőségesebb korszaka volt ez. Annak tartotta ő maga is. Nevét gyorsan szárnyára vette a hír, ismerte széles e haza. Fő művét, a „kizárólag politikai szükségre készült”, forradalmi erejű *Arany Trombitát* mohón hallgatta a sikerektől megittasodott tömeg. Mindenki, akinek szívében a haza, a nép és a szabadság iránti szeretet tüze égett. Híttek is neki, mert a hazaszeretet Sárosiban „nem valami elvont, tartalmatlan frázis, hanem állásfoglalás, harci program, lángoló szeretet és lángoló gyűlölet foglalata” volt.

A páros rímű alexandrinusokban írt, 12 leheletre oszló mű hű kifejezője a kor lázas, izgatott hangulatának. *Pándi Pál* találó jellemzését átvéve, benne a „frissesség szele csapja meg az olvasót, amely az eseményeknek akkori izzásából s az előadás mikéntjéből fakad . . . irodalmi értékét az egyre erősebben felcsapó lírai szenvedély, a tömör, találó jellemzések, a stílus közvetlensége, előadásmódja adják. . . . Itt a tények epikája és lírája uralkodik, mint ahogy a szabadságharc története maga is hősköltemény. Sárosi tudósít, eseményeket

közöl, személyeket jellemez, — de távol áll tőle mindenféle ‚objektívizmus‘, a történetek hűvös, kívülről szemlélése . . . izig-vérig benne él az események sodrában, egy forradalmár pártosságával jellemez egyes személyeket és világít meg eseményeket”.

Ezért lehetett az *Arany trombita* a korszak „leghosszabb, leglázásabb” s tegyük hozzá leghitelesebb verses krónikája, a szabadságharc „szilaj panegirise” — elragadtatott dicsőítő verse. Igazi politikai tett. Nemcsak Sárosi lelkének, hanem a pattanásig feszült légkörnek is hű tükörképe. Olyan idő terméke, amelyben az irodalom megértette a politikát és a politika is az irodalmat.

Megyénkről a „*Mit csinál a nép?*” alcímet viselő ötödik leheletben beszélt bővebben „az úri jószágok önkéntes felosztása” kapcsán. Közvetlenül a kamarilla ártalmas tevékenységének gyilkos erejű bemutatása után. Nem a véres eseményekről szándékozott énekelni. A kormány állásfoglalását képviselte, s azt fejtegette. Nem fedte fel sem az Orosházán kivégzett *Olá István* históriás, sem a mezőberényi *Frey Ádám* halálának körülményeit. Nem szólt a „zavargások” (Orosháza, Mezőberény, Békés, Gyoma, Vári, Kétegyháza, Füzesgyarmat, Szeghalom, Vésztő stb.) igazi hátteréről, a paraszti „ingerültség, zabolátlanság, dühvel határos indulatoskodás” okairól: a *táblabíró politika* nemesi igazságszolgáltatásának öröklött ítéleteiről, végzéseiről és szemléletéről. Nem bírálta, hogy „a legelő felosztása körüli” törvények mennyire „határozatlanok és minden oldalra vonhatók”. De nem reflektált a gyulai származású *Pálffy Albert* szerkesztésében megjelenő *Március Tizenötödike* és *Táncsics* radikálisabb intézkedéseket és törvényeket sürgető néplapjának, a *Munkások Újságának* a jelzéseire sem. Még csak a megyei jelentések gyors hangváltására sem figyelt fel. Arra, hogy az a vármegyei vezérkar, amelyik a március 15-ével kapcsolatosan kiadott hivatalos nyilatkozatában még azt szögezte le, hogy „*a százados halogatás veszélyes fonalát tovább nyújtani nem szabad . . . s megyénk népe egész átaljában megérett arra, hogy isten és az emberiség törvényei után igényelt polgári jogokat és szabadságot felfoghatja és érezheti, ellenben lelkét a szabadság vágya foglalván el, — rabszolgailag igazságtalanságokat tűrni már nem képes*”, három héttel később már a pattanásig feszült helyzet láttán ilyen és ehhez hasonló tudósításokat közölt: „Orosházának lakossai vad erejekben elbizakodva . . . önkényes szilajkodással megtámadták volt Előljáróikat, s másokat választottak, . . . már-már dúlásnak indultak a Földes-uráságnak jutott legelő részt visszafoglalandók”. Alább pedig ezeket fűzte a riasztó tényekhez: „Sok volna azon képzelhetetlen ferde okoskodásokat leírni, melyektől a nép e vidéken elfogulva van. Talán a hozandó törvények véget vetnek, tsak addig lehetnének szerentsések a nyugalmat fenn tartani”.

A hozott törvények nem elégítették ki a Békés megyeieket. Ahogy *Kemény Zsigmond* írta a *Forradalom után*-ban: „Békésben volt legmelegebb tűzhelye az elégedetlenségnek, bizonyos terhek és tartozások miatt. *Békés még commu-*

nisticus hajlamúnak is mondatott . . . élénkebb hangon kívánta a hűbéri viszonyok végelintézését”. Azt is igazolta a történelem, mily jól mérte fel a megyei politikai helyzetet az első alispán, *Szombathelyi Antal* a „békétlenkedésekről” készített felterjesztésében: „. . . ha meggondolom — tudatta a kormánnyal —, hogy előbb járván a szabadság általános híre, mint az ezt elhatározó törvények részletezése (részletezése), s ez által a nép reményei feltartóztathatatlanul túl szárnyalták a megszülemlett valóságot, s elégtelen és felizgatott követeléseinek betöltését elszántan sürgeti; be kell látnom azt is, hogy bármi ítélet követendi hű eljárásomat, én pusztá rábeszéléssel kívánt sikert nehezen állíthatok elő; sőt meg vagyok győződve, hogy Békés megye helyzeténél criticusabb egy sincs a széles hazában, hol minden község úrbéri perekkel volt elhalmozva, mellett a rendezések egészen az újabb korszakiak, azok is ritkák, a községek általában roppant népesek, s így a nagy tömegek naponta együtt vannak; meg vagyok győződve, hogy kellő hatalom (értsd: karhatalom) nélkül a veszély kikerülhetetlen; fel tudom fogni az óvatosság szükségét a karerő alkalmazása iránt, nem vagyok figyelmetlen azon igazság iránt sem, hogy erőszakkal biztos és tartós nyugalmat eszközölni nem lehet, de másrészt midőn nem egyszer állva a nép élén, érzem, hogy nem a tömegektől félnétség fogta el keblemet, — évekig vezetve a nép ügyét, tapasztaltam annak becsületes jellemét, hogy igaz, tiszta szándékú szóval, törvényekre támaszkodva ingerültségében is vezethető; bizonyos vagyok abban is, hogy a mostani forrongásokat nem elfogult tapasztalatlansággal látom . . . borongóknak”.

Már ekkor intett és figyelmeztetett az alispán: „. . .ha itt a lázongás nagyobb arányokat ölt(het), s még ideje korán el nem folytathatik (sic!); az egész hazára, s annak ujjá született szabadságára is kiterjedhet”.

A Békés megyeiek heves követeléseivel azonban a felgyorsult idő sem tudott versenyre kelni. Nem járunk messze az igazságtól, ha az egyes helyeken „rög-eszmévé vált” foglalmi vágy felerősödését a március 22-én Gyulán tartott népközséggyűléshez kötjük. Ezen *Wenckheim László* a „századokon át elnyomott, politikai jogokat nélkülöző, szolgaságban sínylődő köznép érdekeiről” beszélve, örömmel üdvözölte a „közsabadság napjának felvirradását, mely milliók számára biztosít jogokat, biztosít jólétet, mely felemeli a magyar nemzetnek legerőteljesebb alkat-elemét, a jobbágyságot a szabadság magaslatára”. Félreértéketlenül leszögezte mind a maga, mind testvérei nevében, hogy ők is „a közös teher viselés elvének hívei, és a jobbági viszonyból eredő tartozások megszüntetését célzó törvényjavaslatnak törvénné emelését szívből óhajtják — sőt már most kijelentik, a törvényjavaslat sorsát nem tekintve —, hogy minden jobbágyaikat teljesen egyenjogú honfiaknak tekintik, és örökre lemondanak mindazon szolgálatokról, melyek eddigél őket illették”. Elmondta még azt is, hogy nem a *perc irtóztató nagyszerűségének* a hatása alatt döntöttek így. Csak azért nem tették meg eddig, nehogy „zavarokra s erőszakra szolgáltatassanak okot olyan helyen, hol ily áldozatra a földesúr nem lett volna hajlandó”.

Különös, hogy *Rosty Albert*nek és *Szeghő* táblabírónak 1845-ben nem volt ilyen félelme.

Wenckheim László nagylelkű felajánlása olaj volt a tűzre. A mezőberényiek akár őszinte, akár kényszerű lépésnek minősítették is földesuruk gesztusát, jogosan bíztak abban, hogy évtizedeken át épített, a víztől „temérdek költségekbe került gátakkal” megmentett, jogtalanul elvett legelőjüket is visszaadja végre az uradalom. Amikor aztán többszöri kísérletük ellenére is mereven visszautasította őket *Hati Sándor* kasznár (volt fűzesgyarmati tanító), türelmüket vesztve rombolni kezdtek. Nem bíztak a bírák pártatlanságában. Elzavarták a kasznárt, lefoglalták az uraság malmát, szőlőskertjét, és korcsmáját, feldúlták a gyümölcsösét, majd neki estek *Bonyhai Benjámín* megyei számvevő, továbbá *Tessedikné* és *Csaraszka János* tanyájának, s az ott talált takarmányt elvitték.

A forradalomtól félt megyei urak — kihasználva a *Jellasics* betörésével keletkezett politikai hangulatot — igyekeztek a mezőberényiek lázadásából nemzetiségi ügyet csinálni, hozzá kötve azt „hazánk közös ellenségeinek” aknamunkájához. Beigazolódott, hogy a főispán *Wenckheim Béla* és testvére, *László* is csak addig demokraták, ameddig a saját érdekeik engedik. Tovább nem. Nem törődnek a „köznép érdekei”-vel és jogaival. Jelen esetben a birtokjogi viszálykodás őket terhelő bizonyítékaival és hiteles okirataival. Nem vették komolyan annak az 1840 óta folyó, ún. „megigazító” pernek az érveit és állításait sem, amelyeket a „tulajdon ellen lázadó” jelzővel megbélyegzett mezőberényiek soroltak elő saját jogaik és követeléseik erősítésére és érvényesítésére.

Megbánták talán elhamarkodott bejelentésüket? Vagy talán abban bíztak, hogy úgysem tud átmenni a gyakorlatba a törvény; hogy visszájára fordul minden és nagy családi befolyásukkal sikerül megmenteniük azokat a *legelői részeket* és vitatott *kenderföldeket*, melyek után régtől fogva a berényi parasztok adóztak? Tény, hogy közvetlenül a történetek után *Wenckheim Béla* főispán — mint „sértett fél — mellőzni kívánván a hivatalos utat, *magán úton*” arra „szólította fel (!)” *Szombathelyi Antal* alispánt, hogy „a miniszteri rendelkezések értelmében” nyúljon a *legkeményebb módokhoz* a berényiek megfélemezésére és megzabolázására. „Úgy tartom — írta félhivatalos levelében —, hogy legalább egy *divisio* katonaságnak oda való elhelyezése, annak minden adóbeli betudás nélküli tartása, a kárnak megtérítése, a vétkeseknek egy különösen e végre kiküldött *sedria* általi megfenyítése lennének azon egyedüli eszközök, melyek a már annyira elharapódzott berényi lázadási rendetlenségeket helyre hozni képesek lennének”.

Az ügy hivatalos útra terelése érthetően sokat ártott volna a főispán tekintélyének. Nyíltan be kellett volna ismernie, amit alispánjával így közölt: „...a megye többi községeibe(n) a tulajdon legalább nem sértetett, *csak mi vagyunk azon szerencsétlenek, kik szünet nélkül mindenféle megtámadásoknak vagyunk kitéve, és naponti károsodásokat szenvedünk*”, Az esetleg nyilvánosságra kerülő

konok tények (persze a lappangva terjedők is) aláásták volna „a közszeretet és köztisztelet” nimbuszát, megingatva egyben a családi politika megbízhatóságát is. Felvetette volna a bizalmi kérdést: lehet-e és szabad-e olyan emberre és olyan családra alapozni az új eszme megyei irányítását, akiktől és amelyektől ilyen elementáris erővel, ilyen féktelen dühvel követeli jogait a nép?

Mindezek a továbbiak szempontjából azért fontosak, mert a *Wenckheim* javasolta rendszabályok főbb pontjai tökéletesen megegyeztek egyrészt azokkal a drákói intézkedésekkel, amelyeket Békés vármegye Állandó Bizottsága a „lázongó község” ellen foganatosított, előrevetítve még annak a sötét árnyékát is, hogy ha kell, hajlandó „a község végelpusztításának eszközzésére” is. Másrészt, mert Sárosi ezeknek a rendelkezéseknek, elsősorban pedig *Kossuth*nak az orosházi eseményekkel kapcsolatosan Békés vármegye lakosaihoz küldött memorandumának a szellemében ismertette az *Arany trombitában* a Dunántúlra, Tolna megyébe is átcsapó népi tiltakozás elvi-ideológiai vonatkozásait. Ekként írt róla:

Másutt úgy fogják fel az új szabadságot:
Hogy fel kell osztani az úri jószágot.
Miért legyen többje az urnak, mint másnak?
Nekiesnek tehát a földfoglalásnak.
Majorsági földet és úri legelőt
Foglalván, elszántják az úr orra előtt.
Sőt, hogy tetőpontra hágjon a gyalázat,
Néhol fel is törik a volt úri házat.
Így tettek Békésben, így tettek Tolnában,
De részesültek is a törvény súlyában:
Mert a magyar kormány körmükre koppantott
S váltig keserülük az elfoglalt hantot...”

ami egyben azt is jelzi, hogy Sárosi még 48-ban sem a nép nevében szólott, hanem csak lehajolt a néphez, ahogyan *Orosz László* is mondja. Messze elmaradt a plebejus baloldal: *Petőfi és Táncsics* követeléseitől, s a bitrokos nemesség álláspontját fogadta el, *Jókai*hoz hasonlóan a *Kossuth* képviselte elvekkkel azonosítván magát.

Ha az *Arany Trombita* földosztással kapcsolatos 34 sorát vizsgáljuk, mindjárt szemünkbe tűnik az a szemléleti, olykor-olykor stiláris azonosság, amely Sárosit *Kossuth*hoz és a már említett józanító leveléhez köti. A békési és tolnai események politikai beágyazása ugyanúgy tükrözi ezt, akárcsak a félmegoldást jelentő törvény korlátainak harcos védelme.

A *Batthyány* és *Kossuth* képviselte földbirtokpolitika nem jutott el a földosztásig. Beérte a robot és a dézsma eltörlésével. Alapjaiban tehát nem változ-

tatta meg az ásatag birtokgazdálkodási rendszert. A jobbágyság felszabadítása ennél fogva félmegoldás volt csak: megállt a *jogi egyenlőség* deklarálásánál. A kormány még a hazaáruló főurak birtokainak a szétosztására sem hozott határozatot.

A Békés és Tolna megyei lázongások a törvény gyengeségének beszédes bizonyúságtevői lettek. Ezt tették nyomatékossabbá a nemzetiségek követelései. A körökben kezdeményezett földosztó mozgalom jótékony hatására aztán az év vége felé már a kormány haladó gondolkadású tagjai is pótolni kívánták a hiányosságokat, érzékenyen reagálva a honvédelem akut érdekeire. Jó lett volna persze, ha a felkelők figyelme kezdettől fogva a harcra összpontosul, s nem hagyják ott a csatateret, mint pl. a „hadi dicsőséget különösebben nem áhító” orosháziak, akik azért *ugrottak haza* egy napra a táborból, hogy „az ott-honiakkal egy fél délelőtt elvégezzék azt, amit a kormánytól hiába kértek: visszavegyék az uraságtól a csáki pusztát”. De lehetne tovább sorolni a felemás törvény káros hatását, utalva a békési sikertelen próbálkozás után kialakult helyzetre, amikor is a „rosszlelkű bujtogatók” ijesztő rémhíreinek hatására egyre több helyen hiúsult meg a toborzás, vagy *Darvas Józsefnek* arra a *Karácsonyi Jánostól* kölcsönzött megállapítására, amely szerint 1848. december 14-én az új aradi vár védői talán éppen azért mértek súlyos vereséget az ostromló honvédseregre, mert a *Lehel-huszárok* nem voltak a helyükön. Nekik ugyanis „*Bogyó* kormánybiztos intézkedésére az orosházi statáriális tárgyaláson kellett asszisztálni”.

Sárositól, a *Kossuth*-politika lelkiismeretes hírmagyarázójától természetesen nem lehetett elvárni, hogy a kormány határozataival szembeszegülve, ellentétes nézeteket propagáljon. A fokozatos engedmények elvén állt ő is, és csak az események döbbenetes hatása alatt vette észre, hogy a „volt úrbéresek, szegődményesek jogos követeléseit” nem lehet elintézni a régi világrend szokványos „szentenciáival”. A feudalizmus teljes felszámolását követeli az élet. Erre azonban már csak az ötödik lehelet megírása után döbbsent rá, holott abban is világosan kifejtette már, hogy a Habsburg-ház a feudális uralom megtestesítője; a feudális birtokpolitikára alapozta hatalmát, s azt védi könyörtelen makacssággal a felvilágosult polgári liberalizmus erői ellenében.

Minden fronton. Felhasználta az oszd meg és uralkodj! — elvre alapozó, álnok megtévesztő, erkölcstelen propagandát, úgy kommentálva a király által *kényszerből szentesített* törvényeket, mintha azokat „Bécsből parancsolták” volna rá az urakra. Gonosz módon arra számítottak, hogy a nép, amelynek a „szeme káprázik az áldozat fényétől”, és a „gerince fázik az új szabadságtól” könnyen félrevezethető. Nehezen hisz a saját szemének, és kételkedik a reális igazságban, hiszen évszázados tapasztalata azt erősíti: az úr nem hajlandó önként lemondani előjogairól és „jóságairól”. Sárosi bátran szembeszáll a nép- és magyarságellenes Habsburg-erőknek ezzel a fondorlatos áligazságával. Meglátatja az események hazug magyarázatának valódi eredőit, a királyi ház tudato-

san gonosz mesterkedését. Elmondja, hogy éppen azért van Bécsben „patália”, mert amit „az úr adott, a király megbánta”, s most félve a forradalmi átalakulástól, *vissza kívánná hozni a régit*. A trón védelméről van szó. De ti — szólít fel Sárosi

Ne hajtsatok annak álnok beszédére,
Ki hirdetni mei ama hazugságot:
Hogy Ferdinánd adta az új szabadságot.
Az úré volt a föld, mely felszabadula,
S ahhoz a király csak annyiban járula,
Hogy mikor már az úr a tempót megtette —
A törvényt *muszájból* megerősítette.

A kamarilla hamar felismerte a veszélyt, s az uralkodóház védelmében úgy döntött, hogy belső ellentétek kielezésével, a nemzetiségek nacionalizmusának felszításával, továbbá a kisebb-nagyobb társadalmi megosztást eredményező földtörvény bűnös félremagyarázásával és a tömegtájékoztató eszközök útján elkövetett egyéb visszaélésekkel belső zavart kelt, amelynek lecsendesítésére háborút indíthat hazánk ellen. Innen van a szoros összefüggés a nemzetiségek nacionalizmusa és a Békés megyei földfoglalók ügye között. Akkor, amikor már a „felföldi tótok kevés kivétellel /üdvözlik a törvényt örvendő kebellemel/...”, mert azok is, kiket *Hurban* elámított /igaz útra tértek, átallátván végre/, hogy őket a tót pap vitte gazul jégre”, és amikor az alföldi nemzetiségek „szabadság-szerető, józan polgárokként”, nyugalomban élnek.

Sárosi érvelése megtalálható *Kossuth* leiratában is, mint ahogyan az a törvényt értelmező magyarázat is, amely az önkéntes földfoglalókra vonatkozik. Tudjuk jól, ezek az elvek nagyon messze esnek attól a radikális birtokpolitikai programtól, melyet a plebejus demokraták: *Táncsics* és *Vajda Péter* már korábban hirdettek: „Azé a föld, aki műveli”. Ezért érezzük a krónikás ének ötödik leheletét — a többi énekhez (lehelethez) képest — mérsékeltnek, lágyabb hangvételűnek. Nem Sárosi Békés megyei kapcsolatai, hanem a téma elvi megközelítése okán. Itt nem a nép szemével látott s nem annak szívével érzett a költő. Ha volt megye és város, még inkább község, amelynek lakóit nem elégtette ki a „hogy neked is legyen, kaparj te is kurta”, és „mi magadnak káros, ne akard azt másnak” elv, úgy azok itt Békésben éltek. Itt az egyenlőségen jogi és gazdasági egyenlőséget szerettek volna érteni az emberek, jól érezvén meg, hogy a *teljes egyenlőséget* könnyebb kivívni a gazdasági egyenlőség birtokában, mint fordítva. Nekik nem volt elég, miszerint

... az egyenlőség csak oda megyen ki,
Hogy a törvény előtt egyforma mindenki.
S úr-e vagy paraszt-e? nem tesz különbséget —
Harcolnunk, adóznunk kell a közjó végett,

ugyanis ebben sem bízhattak igazán. A gyilkos erejű előző fejezetben maga Sárosi is azt állította, hogy

Azoknak sorában, kik semmit se adtak,
Csak a főpapok és nagyurak maradtak,

sőt a törvény sem a joggal visszaélő urakat tanította móresre. Itt csak a földet, s a föld révén emberi életet kívánó szegények *részesültek a törvény súlyában* — azoknak „koppantott körmére a magyar kormány”.

Sárosit — magától értetődően — nem emiatt a Békés megyei zavargásokat idéző fejezet miatt üldözte életre-halálra a Habsburg-ház, hanem a becsületsértés kritériumait is kimerítő, kamarilláról szóló negyedik lehelet miatt. Szemérmetlenül pórére vetkőzteti itt a királyi ház tagjait és legfőbb bizalmasait, ahogy *Jókai* is tette az *Életképekben*, ki hozzá hasonlóan pamfletbe illő gúnyos hangon adott kifejezést a Habsburg-ellenes nemesi szemléletnek, és figurázta ki a bécsi udvar politikáját — legélesebben *Jellasics* és *Sofia* szerelmi viszonyát. Hálószoatitkokokat teregetett ki Sárosi is. Nevetségessé tette a könnyen hajlítható *együgyű Ferdinándot*, lerántotta a leplet a magyarbarátnak tartott, hidegen számító *István nádor* gonosz üzelmeiről. Értesülései szerint ő ajánlotta, hogy hitessék el a magyarokkal: „az új szabadság a királytól ered”. Nincs senki, akinek kegyelmezne. Elszakadt végleg a fonál, amely az uralkodóhoz és az uralkodóházhoz fűzte. Megtagadta királyát. Vajon tisztelte-e valaha? Olyan sértő, olyan indiszkrét volt a hangja és a mondandója, hogy az új király: *Ferenc József* anyja — a családi „kupaktanács” méregkeverő vezére: *Zsófia* (*Jellasics*-hoz fűződő intim szerelmi kapcsolatát szinte a felelőtlen pletykázók féktelen szenvedélyével verte nagydobra Sárosi) még a költő halála után sem tudott megenyhülni. Nyíltan hangoztatta, „az is halált érdemel, aki az Arany trombita költőjét dicsérni meri”.

1849. júniusában tett gyulai felolvasása tökéletes diadalmenet volt. A hölgyek teleaggatták illatos virággal és szalagos koszorúval. Talán ekkor élvezte utoljára a spontán kirobbanó lelkesedés mámorító, varázsos italát. Emléke végigkísérte egész életén. Erőt adott neki a börtön és az internálás kínjainak elviseléséhez ugyanúgy, mint a 48-as eszmék töretlen ápolásához. Egyik legutolsó versében is erre emlékezett vissza:

Hol vannak, óh hölgyek! a tündér koszorúk,
Melyeket jó régen
E hon vérpiacán vásárlék tőletek
Kurta dicsőségen?

....

Emlékeztek-e még, hány színű szalaggal
Aggattatok teli?
Úgy néztem ki, mint egy csillagos ég, mikor
Szivárvány öleli.

(Emlékezet. Arad és Békés megye hölgyeinek,
1861. március 31.)

1849 nyara még egy megyénkhez kötődő maradéktalan élménnyel gazdagította: az egykor elkapatott „vad zseninek” és „káplárlárlétköltőnek” minősített *Petőfi*vel találkozott *Szakál Lajos* gyulai lakásán. Többször is. Beszélgetésük nyílt őszintesége a hasonló véleményen és egy akaraton lévő emberek elvi azonosságára épült. A találkozások idejére ugyanis rég megszűnt már *Petőfi* „káplárlárlétköltő” lenni Sárosi szemében. Elismerete és nagyra tartotta a fiatal költőóriást, kinek „szívéből isten szónokolt”. Neki köszönhetette — ahogy *Németh G. Béla* mondja —, hogy almanachírája közel jutott a realizmushoz. Ezt dokumentálja az Arany trombita is, amelynek népiessége jól rimelt *Petőfi* egész lényére és forradalmi dalainak hangjára. Most, a gyulai személyes találkozókön meggyőződött jellemének tisztaságáról is. Ezért írta már az 50-es években *Petőfi* volt feleségének: *Horváth Árpádnénak* dedikálva *A „Csárda romján”* című vallomásos versét, amelyben ő, kit társai „vak és részeg dalnok”-nak tartanak, hitet tesz „isten küldötte” — az ő irányító, vezérlő csillaga —: az örökké élő *Petőfi* mellett.

Gyulai és aradi tartózkodása idején (valószínűleg ekkor festette meg portréját *Bettelheim Vilmos* megrendelésére *Munkácsy* tanítómestere: *Szamossy Elek*) viszonylagos lelki nyugalomához a családi élet boldogsága is hozzájárult. A gyulai „társaságról” beszámolva, ezeket a sorokat írta róla *Hiador* — azaz *Jámbor Pál*: „Sohasem hittem, hogy Sárosy Gyula, e komoly, magába zárt, néha zordon férfiú, a neje oldala mellett annyira átalakulhasson. Midőn beszédbe eredt vele, tompa, mély hangja lágy fuvolaként olvadozott, és szeméből villám (villanyosság) folyt, mint ajkairól. Oly hódolattal beszélt vele, mint valamely középkori lovag a királynőjével. Első tekintetre észre lehetett venni, hogy boldogok”.

Araddal és Világossal minden összeomlott. Családjától elválva, álnév alatt „mint a rengetegben a vadak” bujdosott üldözői elől. Volt *Árnyék Pál*, talán az árnyékvilágba költözött nevelőapára: *Szánthó Pálra* emlékezve, volt *Bittó*

Lajos — Bittó Sándor komádi református lelkész testvéröccse, ki mélyen felháborodva a helybeli lányok táncmultságán, maró gúnnyal olyan *Farsangi dal-t* írt e nemzeti gyászt sértő felelőtlenség miatt, hogy a névtelenül megjelent, kézről kézre terjedő verset sokáig *Petőfi*ének tulajdonították:

Táncoljatok lányok! Táncoljatok!
Hisz úgylis már rég nem táncoltatok!
Magyarország vigalom színhelye —
Éppen most van a táncnak ideje!

Bált rendezni, most, mikor Aradon és Pesten a vértanúk „az osztrákok kötél-táncát járják!?” S végül volt *Sorsich Albert (Antal?)* lelkiismeretes gyöngyösi házitanító. Ez alatt sokáig kerestette reménytelenül *Haynau* és *Bach*. Neve felkerült az *in effigie* kivégzett hősök bitófájára és a rendőrnnyomozók tehetetlenségének bizonyosságaként arra az 1850. július 8-án kelt 2384/850. számú alispáni aktára is, amely a „külföldre menekült, s a felhívásra haza nem tért forradalmárok” névjegyzékét közölte.

A 43 forradalmár nevét tartalmazó kimutatásban olyanokkal együtt szerepelt, mint *Almássy (Balogh) Pál*, *Batthyány Kázmér*, *Csernátoni Lajos*, *Egressy Gábor*, *Gorove István*, *Guyon Richárd*, *Horváth Mihály*, *Irányi Dániel*, *Jósika Miklós*, *Kmetty György*, *Lónyai Menyhért*, *Madarász László*, *Oroszhegyi József*, *Perczel Mór*, *Rákóczy János*, *Táncsics (recte: Stancsics) Mihály*, *Teleki László* és *Vukovics Sebő (Sabbas)*.

Szerencséjére csak a dühöngő vihar elültével a számonkérés vérszomjas időszakának elmúltával jöttek rá rejtekhelyére. Gyöngyösi házitanító volt ekkor. Értesülvén, hogy nyomában vannak, régi eperjesi barátja, *Vachott Sándor* rédei birtokára menekült. Itt fogták el. Rejtegetéséért *Vachottot* a pesti Újépületbe vitték, hol — nem bírván el a zaklatásokat — megőrült. Őt életfogytiglani börtönnel sújtották, s a königrätzi (Hradec Kralove) várba zárták. Itt találkozott utoljára volt feleségével, ki „mint egy *Dobónak* istenült leánya”, egyetlen gyermekével meglátogatta. Feledhetetlenül szívbemarkoló volt a perc:

Rám borult a gyermek angyali fejével,
S egy esőkot csattantott apjának láncára;
Szeme harmatos volt, — mint mikor a bimbó
Először fakad fel a nap sugarára.

Többé őt se látta.

1855-ben amnesztiát kapott, de 4 év múlva — az olasz háború hatása alatt írt osztrákellenes gúnyverse (*Krinolin dal*) miatt újabb felségsértési pert akasztottak a nyakába. Ekkor Budweisba (České Budejovice) internálták. Amikor 1861-ben hazajött, már beteg volt, s még ebben az évben meg is halt.

A bujdosás és börtön alatt tört szárnyú viharadár lett. Szomorúan szánalmas, száni való költő, akivel csúfot üzött az élet. Megtagadta a kritika — hallgatott róla legnagyobb művével együtt. Pedig voltak, kik *Vadnay Károly*hoz hasonlóan, hibátlanul, könyv nélkül is tudták. *Arany László* például meg sem említette az *Arany Trombitát A magyar politikai költészetéről* 1875-ben készített tanulmányában, sőt kisebb politikai verseit is lesöpörte az irodalom asztaláról azzal, hogy „tartalmuknál fogva inkább verses röpiratok, mint költői művek”. Aztán a többiek is azonosították magukat félelemre valló nézetével.

De száni való volt azért is, mert bár örökké vágyott az élet szépségeire és harmóniájára, sose tudott tartós viszonyba kerülni velük. Szerette a művészt, tudott gyönyörködni a kimagasló művészi és emberi teljesítményekben, a csodálatos összhangban, a tiszta emberi szóban, ahogyan azt többek között az *Arany János* által is emlékverssel megtisztelt nagy énekesnőhöz — a *Dombegházára* leköltözött *Lonovicsné Hollósy Kornéliához* írt versei és epigrammája s igazolja:

Koszorút adott a világ. . .
Te a világnak éneket:
Én meg, ha rajtam állana,
Egy éltet adnék még neked.

Sorsüldözött és sajnálni való költő volt. Igen, akinek csak a szárnyait nyírbálta le a kegyetlen élet. Szívében mindvégig fékezhetetlen indulat, jobbért, szabad életért sóvárgó, háborgó szenvedély lobogott. Ahogy életművének legjobb ismerője: *Bisztray Gyula* mondotta róla: „Eszmei tekintetben a legnagyobbakkal áll egy vonalban. . . Felfogásában élete végéig sincs törés vagy hanyatlás. . . Nem volt igazán költő, de nagy ember volt”. Így érezzük mi is. *Hiven betöltötte embertisztét a földön*, s valójában ez a több — ez a legtöbb: „Ember lenni mindig, minden körülményben”.

A Vajda Péter nevét viselő gimnázium első ötven éve (1802—1852)

Az ismeret dicső nektárja itt
Üdítse fel a szomjazót híven.
Itt edződjék kősziklavá a hit
S acéllá a jellem is, amit
Nem ingat meg, nem tör meg semmisem,
Se' csábítás, se' vész, se' bármi más . . .

(Gajdács Pál: *Száz év múltán*)

A szarvasi főiskola 100 éves évfordulójára)

A tótkomlói pap-költő 1902-ben felolvasott ünnepi ódájában, mellyel jubiláló iskoláját — a sokak szemléletét, gondolkodásmódját, jellemének alakulását szerencsés irányba fejlesztő szarvasi gimnáziumot — köszöntötte, úgy tisztelgett a sok viharban megedződött, életképesnek bizonyult intézet előtt, hogy közben az ünnepi hangulat mámorában is megmaradt a tárgyilagosság határain belül. *Gajdács* ugyanis nem eresztette szabadjára költői képzeletét. Nem vette sorra az iskola kiemelkedő tanár-egyéniségeit, és nem élte át külön-külön a szép helytállások minden egyes tényét. Nem fűzött hozzájuk moralizáló igazságokat, nem szűrte le belőlük hasznos tanulságokat. Nem vizsgálta, mivel gazdagodott 100 év alatt, és miként tudta megőrizni a keserű megpróbáltatások idején is jövőbe vetett hitét. Nem nézte, hogyan maradt hű az alapítók nemes akaratához, s milyen pedagógiai és etikai célkitűzésekkel gyarapodott közben. Őt csak az eredmény érdekelt. Az, hogy a kedves alma mater végül a *tudományok és a Múzsza* olyan erős vára, olyan kiapadhatatlan forrása lett, amely „az ismeretek mennyei nektárjából” minden arra éhező gyermekének elegendő útravalót juttatott, hogy életét okosan, becsülettel, kellő tudásanyag birtokában, egészséges életelvek szerint élje végig.

Megyéinknek nem adatott meg, hogy olyan nagy múltú intézetei legyenek, mint Észak- vagy Nyugat-Magyarországnak. (Debrecen, Sárospatak, Pápa, Sopron stb.) *Szegedi Kis István* gyulai és békési iskoláit hamar elsodorta a török veszedelem. A 130 éves hódoltságot követő gazdasági-társadalmi megújulás, a lakatlan vidék benépesítése, a letelepült családok anyagi megerősödése és közösséggé formálódása hosszú évtizedekig tartott. Így aztán kulturális központok kiépítésére, az eleminél magasabb fokú ismereteket nyújtó iskolák alapítására gondolni sem lehetett. Az állam nem építtetett, az egyházaknak a nyakán pedig — mint súlyos anyagi és lelki teher — ott volt a templom- és a népiskolák állításának és fenntartásának a gondja és kötelezettsége. Képzelnék csak el, mindent újonnan kellett építeni, hiszen — ahogy *Veres József* írta egy 1886. január 10-én közzétett újságcikkében, „torony is csak egyetlen egy volt: a gyulai”. Tanító se sok. A *Mária Terézia* által 1769. november 8-án kiadott

utasítás alapján elkészített összesítés szerint mindössze 24. Ugyanannyi, ahány pap. S ezek vallásfelekezeti szempontból a következőképpen oszlottak meg: r. kat.: 4, evang.: 5, ref.: 13, gör. kel.: 2.

A számszerű növekedés érzékeléséhez — sajnos — nem nyújt támpontot *Petik Ambrus* 1784-ben írt műve, a *Békés megye leírása*, amely a gyulai iskolától eltekintve alig-alig tett említést a 3 mezővárosból (Békés, Gyula, Szarvas) és 16 faluból álló megye közoktatási helyzetéről. Mindössze Békés, Csaba, Szent-András és Eötsöd ismertetése közben szólt a helyi iskolamesterek „házairól”. Jobban érdekelték a vízi- és aprómalmok, a vármegyei kvártélyházak és az alkalmas vendégfogadók, a tiszti lakások, az árendába kiadott ser- és pálinka-főző házak. Még *Tessedik* nagyhírű iskolájáról sem tudott, vagy csak felekezeti elfogultsága miatt nem akart tudni róla (?), holott tőle — a gyulai triviális iskola tanítójától — (a hét szabad művészet tanításának alsó foka, amely a nyelvtant, szónoklástant és a dialektikát foglalta magában) éppen a különféle fennhatóságú és minőségű népiskolák pontos számbavételét lehetett volna joggal elvárni. Kétségtelen, másfél évtized alatt nem számolhatunk jelentős fejlődéssel, minthogy *Mária Terézia* törvényei erős korlátok közé szorították a protestáns egyházak tevékenységét és iskolaépítő buzgalmát. *Petik* is inkább saját egyházának a terjeszkedési tervéről beszélt. Arról, hol ésszerű és hol szükséges „könyörgő házakat” építeni a közeljövőben „az átutazók és a tisztetek” (tisztviselők) mellé majdan letelepedő katolikus hívek számára.

Mi természetesen nem elsősorban a germanizáció kezdő kísérletére, a több nemzetiségű birodalom egységesítését célzó, sok tekintetben előre mutató *Ratio Educationis*-ra gondolunk. Inkább a felvilágosodás eszméinek terjedése és terjesztése elé gátat vetni szándékozó királyi előírásokra: a külföldi protestáns egyetemek látogatását betiltó, s ennek ellensúlyozására felállított királyi (kat.) akadémiákra és a reájuk vonatkozó rendeletekre, a protestáns iskolák (lásd Eperjes!) *konfiskálását*, templomaik bezárását (orosházi próbálkozások) illetve az egyházközségek és azok „virágos kertjei”-nek, az iskoláknak katolikus egyházi felügyelet alá vonását elrendelő határozatokra és jogokra. Egy ilyen canonica visitatio (1754-ben Szarvason végzett katolikus egyházi ellenőrző vizsgálat) lefolyásáról *Markovicz Mátyás* evangélikus lelkész emlékirata részletes beszámolót közölt.

Csak a kalapos király türelmi rendeletével (1781. okt. 25.) konszolidálódott a helyzet. Nem biztosított ez sem teljes egyenlőséget, — a protestánsok és a görög keletiek nem építhették templomaikat az utcára, csak a templomkertbe — törvényerőre emelte viszont az ún. *túrt* felekezetek templom- és iskolaépítési jogát. Itt is volt megszorítás. Csak azok a népes gyülekezetek építhettek, amelyekhez legalább 100 család tartozott. *II. József* halála után azonban a francia forradalmi események és a *Martinovics*-féle mozgalom hatására, ha lehet, még súlyosabb szellemi terror nehezedett a protestáns iskolákra. *Sándor Lipót* Habsburg főherceg egyenesen a falusi iskolák bezárását javasolta báty-

jának: *Ferenc* királynak: „Szükségességüket — úgymond — nem tudom belátni, mert attól félek, hogy a parasztoknak olyan ismereteket nyújtanak, amelyekre nekik nincs szükségük, s amelyek nem fogják őket boldoggá tenni. Az írás és olvasás a falusi népnek, véleményem szerint, itt (ti. Magyarországon) nem szükséges”. Hihetetlen, hová vezetett *Mária Terézia* elmélete: „Az iskolaügy politikum, mindig is az marad”.

Sándor Lipót kultúraellenes bornírt elvei nem maradtak hatás nélkül. Nem egy népiskola szűnt meg *Ferenc* király uralkodása első évtizedében. Elképesztő javaslatával — nem kétséges — gyarmati sorsra akarta kárhozatni hazánkat és népünket. Egyrészt azt indítványozta, töröljék a magyar nyelvet az elemi iskola tantárgyai közül, másrészt ki akarta rekeszteni az ún. *nemtelen* (nem nemes) ifjakat a középiskolákból, mert ha társaiknál valamivel többet tanulnak, nem akarnak többé parasztok lenni. Ez pedig nem kívánatos.

Szerencsére ezt a galád, végletes nézetet kevesen képviselték az államtanácsban. A többség inkább a nép helyesen irányított iskoláztatását érezte szükségesnek, s elsősorban a *Tessediké*hez hasonló, gazdasági ismereteket nyújtó iskolák felállítását sürgette. Talán éppen a tessediki példa hasznosságának ismeretében.

A határtalan energiával és kiváló gyakorlati érzékkel rendelkező *Tessedik*ben hazájától távol tudatosodott, milyen iskolát kíván a gazdaságilag elmaradott ország. A szeméit a földre szegező fiatal teológus Németországban csodálta meg azokat „a technikai alkotásokat, melyek homokos földeket tesznek buján termő síksággá”. Amikor pedig a „vízszabályozás csodáit s az egykori homokpusztaságok helyén a charlottenburgi és berlini sötét árnyékú erdőket pillantja meg”, lelkét az a gondolat izgatja, „mily ellentétben vannak ezekkel a kultúrált vidékekkel a tiszavidéki puszták, hol egész napon át hiába keresünk egy-egy árnyékos fát” — írta róla *Kemény Gábor*.

Tessedik nemcsak nézett, hanem látott és gondolkodott is. S a párhuzam, melyet felállított, nem szegte kedvét, inkább elszántságát edzette, és hivatástudatát élesztette.

De hát összeegyeztethető volt-e a fiziokrata elveket dicsőítő gazdasági kultúra propagálása és az annak gyakorlati igazolására felállított *Szorgalmatosság Iskolája* a papi hivatással? A földi élet szolgálata az égivel szemben?

A lelkiismereti szabadságnak lutheri értelmezése — azaz az *etika evilági autonómiájának* elmélete szerint — igen. Ez azt szögezte le, hogy „a hitben elnyert szabadságot nem a halálon túli öröklét elnyerésére Istennek tett szent szolgálatokkal — értsd: állandó templomba járással és ajtatoskodással —, hanem a profán világban kell megélni” és kiérdemelni, elsősorban az embertársak hasznát szolgáló és a *józan ész* által is szükségesnek és becsületosnak érzett önzetlen munkával és jócselekedetekkel. Ezt erősítették a németországi filantrópiumok, ezt hirdette a szociálpedagógia első nagy alakja, a munkaiskola apja, a nagy hatású svájci pedagógus: *Pestalozzi* is.

Jó erre előre hivatkozni. Amikor ugyanis megindult az esperességi gimnázium felállításáért vívott harc, amely egyben *Tessedik* iskolájának a bukását eredményezte, *Luther* elvére senki sem gondolt.

Egy esperességi gimnázium felállításának a gondolata — ahogy ezt *Benka Gyula* és *Nádor Jenő* iskolatörténeteiből olvashatjuk — már közvetlenül *II. József* türelmi rendelete után megfogant *Pongráz Boldizsár* egyházmegyei felügyelő agyában. Feladatának érezte az 1790/91-es országgyűlést követően — a protestánsok jogait biztosító XXVI. tc. 5. pontjának a hatása alatt — a régi nagy egyházmegyétől különvált ún. Békés-bánáti rész új felügyelője: *Klaniczay János* is. Könnyen lehet, hogy éppen *Tessedik* nemrég felépített s a kor méretei szerint hatalmas iskolájának országhatárokon túl is terjedő híretől és sikereitől ösztönözve. Szarvas ugyanis e korszerű és hézagpótló iskolatípussal egy csapásra az érdeklődés középpontjába került. Kíváncsi földbirtokosok, tanulni vágyó pedagógusok, ismert gazdasági szakemberek egész sora látogatott el az intézetbe. Lelkes pártfogók szeretete és irigykedő ellenségek ádáz gyűlölete kísérte a hihetetlen gazdasági csodát és *Tessedik* nagy hozzáértést és fegyelmet kívánó szakszerű irányító-szervező tevékenységét.

Különös, hogy a gimnázium felállításához az utolsó lökést éppen *Tessedik* irigykedő lelkészirtása: *Boczkó Dániel* adta. Nem lehet célunk, hogy sötét aknamunkáját e helyen részletesen ismertessük. Aki közelebbről akarja megismerni, vegye kezébe *Nádor Jenő* és *Kemény Gábor* *Tessedik Sámuel élete és munkája* című művét (az ide vágó fejezet alig módosítva megjelent *Nádor: Tessedik Sámuel az ország papja Szarvason* című füzetében is), vagy *Tóth Lajos* *Tessedik* monográfiáját, amelyek a korabeli egyházi és egyházmegyei iratokra támaszkodva részletesen elemzik ezt a több évtizeden át tartó, anyagi indíttatású, páratlanul szenvedélyes, bántóan személyeskedő vitát.

Boczkó Tessedik elleni fékezhetetlen dühkitöréseiből számos fontos sarkigazságot vonhatunk le. Mindenekelőtt azt, hogy az irigység engesztelhetetlenebb a gyűlöletnél. *Nádor Jenő* hiteles adatokra épített és az események időrendiségét jól érzékeltető elemzését olvasva, nem tudunk szabadulni az érzéstől: a nagy becsvágyú *Boczkó* romboló indulatainak, csillapíthatatlan gonosz lávaömléseinek eredendő okát a legfelsőbb körök által nemcsak támogatásra, de kitüntetésre is méltányolt közvetlen munkatárs sikereivel szemben táplált olthatatlan irigységben kell keresnünk. Nem volt ez egyedi jelenség. *Voltaire* is úgy látta, hogy a nagy embereknek általában hitvány ellenfelei vannak. Ez a szomorú igazság jutott érvényre most is, amikor a folyton-folyvást áskálódó, rossz munkafegyelmű, emberileg gyenge, anyagi *Boczkó* magához akarta kicsinyíteni *Tessediket*. Tökéletesen tudta, mily nagy erő van a hagyományos életforma és a megszokott gondolkodásmód adta nyugalomban és a kényelemszeretetben, és mekkora erőfeszítést igényel az újnak a megszeretése és társadalmi elfogadtatása. Mennyi hit és kitartás, milyen nyugodt, magabiztos léggör szükséges a tervszerű munkához, különösen ha azt nem egyedüli

hivatásként, hanem másodfoglalkozásként végzi valaki (ez ugyan *Tessedik* esetében sohasem tűnt így). De tisztában volt azzal is, milyen lehangoló és időigényes, milyen lélek- és idegölő dolog a hazug rágalmak elleni állandó védekezésényszer is.

Boczkó konok makacssággal vívott harcát majdnem siker koronázta. Jó időre meg is nyerte a maga számára a község vezetőit, akik — akár ő — nehezen viselték el „az ország papjának” szellemi fölényét. Szívesen szegődtek hát az ő *Tessediket* lejártni akaró harcához. Így állott elő és így igazolódott be Szarvason is *Pascal* szellemes és találó paradoxona: „Az igazság erő nélkül tehetetlen — a hatalom igazság nélkül zsarnoki”. Az adott helyzetben annyit jelentett ez, hogy *Tessedik* beleunva és megelégedve a hazug vádak elleni hiábavaló küzdelmet, egy korrupt, gátlástalan, bűnös klikknek személye ellen irányított állandó akadékoskodását, lemondott papi állásáról. Főhatóságára bízta a döntést, amely kivizsgálta ügyét, és megismerve az egyházközség belső nyugalalmát is veszélyeztető roppant elmérgesedett munkatársi viszonyt, annak igazi okait és eredőit, végül neki adott igazat, és *Boczkót* felmentette egyházi szolgálatai alól. Mindez 1803-ban történt, pedig ekkorra *Boczkó* vitathatatlanul nagy érdemeket szerzett már magának az esperességi gimnázium megalapításában (ő tett javaslatot rá), szervezésében és tantervének összeállításában.

Távol áll tőlünk, hogy az 1802. május 19-én a szarvasi templomban hivatalosan is bejelentett „latin iskola” ellen pereljünk, amikor *Boczkó* és a Mezőberényben felállított esperességi gimnázium ellenében *Tessediket* és iskoláját védelmünkbe vesszük. Elismerjük, szükségességét mi is. Nem volt egyetlen evangélikus gimnázium sem az Alföldön. Az ifjaknak tehát Sopronba, esetleg Eperjesre, Lőcsére vagy Késmárkra kellett menniük, ha tanulni akartak. Legfeljebb csak azt nem értjük, miért kellett összekötni az érte vívott harcot a *Tessedik*-iskola elleni kíméletlen támadással, hiszen nem azonos minőségű és nem azonos életkorú és társadalmi összetételű tanulókat nevelő iskolákról volt szó, ennél fogva tökéletesen megférhettek volna egymás mellett. Azt csodáljuk, hogy senkinek sem fordult meg a fejében: *építeni rombolás nélkül is lehet*, vagyis hogy tűzzel-vassal ragaszkodni kellett volna *Tessedik* úttörő jellegű iskolájához, amely a reáltudományok gyakorlati oktatását érezte elsőrendű kötelességének, és élen járt országosan is „a bal képződésnek és a parasztembert károsító vélekedésnek kiírtásában, a gazdaságot illető természetbeli dolgoknak esméretsége által a parasztnak megvilágosításában”. Ez azért is érthetetlen, mert a szarvasi „*Gyakorlati Gazdasági és Ipariskola*” szervezésének és fenntartásának a költségeit — az egyházi épületet nem számítva — túlnyomórészt a földesúr: *Harruckern Jozefa* fedezte és vállalta magára. Ezt tudva, még elgondolkodtatóbb és még megmagyarázhatatlanabb (valójában csak egy dolog indokolhatja: az ti., hogy a harc kifejezetten *Tessedik* személye ellen irányult), hogyan sikerült *Boczkónak* rávennie az egyházközség tagjait s mellettük az egyházmegye papjait és világi urait arra, hogy egy olyan jól bevált híres intéz-

mény megszüntetését szorgalmazzák, amely amellett hogy a szarvasi egyháznak hírt és dicsőséget szerzett, életképességét és szükségességét kétségbevonhatatlan tényekkel és termelési eredményekkel is igazolta.

Tessedik heroikus harcán elmélkedve, az az érzésünk, hogy tiszteletre méltó próbálkozása *Boczkó* okvetetlenkedő támadásai nélkül sem verhetett volna tartós gyökeret kora magyar társadalmában. Nem, mert idegen tapasztalatokat és módszereket nem lehet szó szerint átvenni és alkalmazni adott gazdasági-társadalmi viszonyok között. *Vincze László* találóan állapította meg róla: „... a felépítményt akarta átplántálni anélkül, hogy észrevenné, hogy a polgári társadalom alapját — a korszerű mezőgazdaságot, ipart, kereskedelmet — csak akkor építheti ki, ha az ország megszűnik gyarmati, függő ország lenni”. Ezt a sarkigazságot *Tessedik* sohasem ismerte fel. Más szóval azt jelenti ez, hogy *Boczkó* csak siettette a bukást.

Ugyanakkor nem fogadhatjuk el másoknak azt az elképzelését, hogy *Boczkó* a feudalizmus tudatos védelmében harcolt *Tessedik* ellen. Nincs egyetlen olyan vonása az általa irányított harcnak, amely erre utalna. Amely őt az országos reakció helyi exponensévé tenné. Különben is kinek az érdekeit képviselte? Ki bátorította erre? Volt-e a feudalizmusnak erősebb bázisa az országban, mint maga a király, s a megyében, mint a *Harruckern* család? S a király (*Ferenc* is, nemcsak *II. József*) aranyéremmel jutalmazta, a földesúr pedig anyagilag támogatta *Tessedik* próbálkozásait. Maradt-e fenn egyetlen politikai célzatú *Boczkó* levél a különböző családi irattárakban, amely ezt a tudatos elkötelezettséget és szerepvállalást igazolni tudná? Beleavatkoztak-e az ő oldalán a korabeli konzervatív politika magyar és osztrák képviselői a *Tessedik* ellen folyó harcba? Nem. *Boczkó* kizárólag a saját hiúságának az áldozata lett. Azért támadt a nagyhírű iskolára, mert tudta, „ha az megbukik, bukott ember *Tessedik* is”. Ezért és nem a feudalizmus védelmében nyerte meg a község vezetőit: tagadják meg az áldozatvállalást, még ha a helytartótanács az intézet támogatására csaknem 5 és fél ezer forintot és nyilvánossági jogot helyez is kilátásba. Ő *Tessedik* bukásában akart gyönyörködni.

A történelem igazolja, nem nehéz félrevezetni az egyszerű, hiszékeny népet. Tanúsítja azt is, hogy a hatalomra törő emberek nem nagyon válogatósak eszközeikben. A hangzatos jelszavaknak nagy az erejük, s könnyen felkavarják és megváltoztatják a közvéleményt. Képesek olykor még a saját érdekeik ellen is fordítani a tömeget, mint most a szarvasiakat, akik nem látták valójában, mire irányult a fondorlatos *Boczkó* mesterkedése. Jó ideig hittek benne és nagy hangú szócsöveiben, minthogy nem ismertek más iskolatípust, csak a hagyományost, amelyben ők tanultak. Elfogadták a jelszót: „Iskola kell, nem gyár!” — az általuk nem ismert *fabrikával* azonosítva *Tessedik* iskoláját.

Ezzel a jelszóval buktatták meg először, 1795-ben a nagy hírű iskolát, amely a földesúrnak köszönhette, hogy működését újra megkezdhette. Valójában Szarvas akkori vezetőinek örök szégyene marad, hogy nem látva, milyen szá-

nalmas játékszerek lettek a hatalom egy-két mániákusának a kezében, azt követelték — távozzék *Tessedik* Szarvasról. Ezt érezzük mi megbocsáthatatlannabbnak, s nem azt, hogy hiányos képzettségük miatt képtelenek voltak felismerni *Tessedik* iskolájának korszakos jelentőségét és az iskola — mint oktatási intézmény — elsőrendű rendeltetését: az *életre nevelést*. Fájó persze az is, hogy saját maguk jól felfogott érdekeit feledve, azt követelték: „Bár már az egész országban az a hír futamodna el, hogy a szarvasi iskolában többé nem danolnak a fabrikánsok”, és olyan tudományokat tanítanak benne, „amelyek nemcsak a jövőendő testi életnek szerencséjére szolgálnának, hanem amelyek az örök boldogságra is tartoznának”.

A befejező vallásos gondolat nagyon árulkodik. Nemcsak arról vall, ki állott, mint rossz szellem, a beadvány megfogalmazói mögött, hanem arról is, hogy az illetőnek fogalma sem volt *Luthernek* az „etika civilági autonómiájáról” és az önzetlen, becsületos munka szépségéről és szerepéről vallott elveiről. Vagy talán a „sikerei” csúcsára elért *Boczkó* elvesztette helyes arányérzékét, és önhittségében még őt is le akarta győzni? Tudjuk, saját nagyságát igazolandó, 1802-ben még *Luther* katekizmusát is száműzte a szarvasi iskolából, és helyette a saját neve alatt kiadottat akarta taníttatni. Érthetően tiltakoztak is ellene a jó érzésű szarvasi szülők. Azt hitte talán, hogy ezzel mindjárt nagyobb lesz *Tessedik*nél? Vagy így akart imponálni gyérülő hívei előtt, esetleg ezzel akarta visszatéríteni, újra magához édesgetni a lassan felocsúdó elpártolókat?

Az esperességi gimnázium felállítása nem jelentette a gazdasági és ipariskola azonnali bezárását. Csak az agonizálását gyorsította fel. A község vezetőinek nyakas értetlenségét tapasztalva, a napoleoni hadjáratoktól veszélyeztetett udvar beígért támogatása is elapadt. Ezért sem érthetünk egyet *Madayval*, aki szerint *Ferenc* király azért támogatta *Tessedik* törekvéseit, mert a napoleoni háborúhoz több gabonára, nagyobb mezőgazdasági termelésre volt szükség. De vajon hozott-e, hozhatott-e igazán érzékelhető termelési többletet *Tessedik* iskolája, amelynek gyakorló kertje mindössze „30 jugerumokból álló gyümölcsös kertből” (ezt *Tessedik* a maga költségén telepítette be), és „36 jugerumot kitevő székes föld”-ből állott? Ennyit juttatott neki a „nagy pártfogó”: báró *Harruckern Jozefa* azért a *dicséretes igyekezetért*, amelyet „az industriális iskolák felállítása mellett tett”. Ezt erősítette meg az 1796. március 1-én kelt *nyilatkozat* is. Ez bizony nem volt sok. Egy jugerum ugyanis mindössze 0,438 kat. holdat, azaz 700 négyszöglet tett ki. Ennél fogva az egész terület — gyümölcsös kert + szik is csak szűk 29 kat. holddal ért fel. De ha tévednénk is a királyi jutalom és segély okainak a megítélésében, akkor is ott a kérdés: miért nem adott éppen az austerlitz-i csata évében egyetlen fillérnyi támogatást sem? Akkor talán nem kellett széna se, gabona se a katonaságnak?

Bizonyos, hogy a Mezőberénybe telepített esperességi gimnázium története már 1798-tól kezdve összekapcsolódott a tessediki iskoláéval. Ekkor vetette fel *Klaniczay János*, Temes megye főjegyzője egy magasabb szintű protestáns

tanintézet létesítésének a szükségességét. A Szarvason tartott közgyűlés résztvevői lelkesen hallgatták végig felügyelőjük előterjesztését; ekkor azonban még nem döntöttek arról, vállalják-e a vele járó költségeket, s ha igen, hol is kívánják felépíteni azt. Különösen az orosházi lelkész-esperes: *Szimonidesz János* és a vele keresztikomai kapcsolatban álló *Boczkó Dániel* tette mindjárt magáévá a gondolatot. Úgy lehet, ők voltak az ötletadók is. Agitációjuk nyomán az 1802. május 19-én tartott közgyűlésen már egyértelmű volt a kedvező fogadtatás.

Nem lehet kétséges — *Szimonidesz*ék Szarvason, a *Tessedik*-féle iskolában kívánták megnyitni a gimnáziumot. Ez volt az egyetlen olyan épület, amely kimondottan oktatási célra épült, s amely a korabeli igényeknek tökéletesen meg is felelt. Ezért támadt *Boczkó* — közvetlen feletteseinek a támogatását élvezve — olyan kitartóan és elszántan ellene. A beígért állami támogatás (talán a királyi hatalomtól való félelem is?) no meg a helyi földbirtokos által megújított adománylevél, amely új életre keltette a bezárt iskolát, úgy tűnik, meggondolásra készítette őket. Tény, hogy a megnyilvánult jószándékon felbuzdulva, a már kedvét vesztett *Tessedik* friss erőre kapott, s újra nekilátott a nevelőmunkának. Nem félt az áldozathozataltól sem. Az utolsó 7 évben például, amikor a Helytartótanács sem részesítette már jelentős segélyben, sőt 1802-től még az egyházi tanulmányi alaphól élvezett „csékélyke segélyt” is beszüntették, saját vagyonából 5000 forintot költött rá, és nem kevesebb, mint „64 embert képezett ki néptanítóságra és gazdászati hivatalra”.

A támogatás megvonásáról az egyházmegye plénuma döntött, amely egyakarattal határozta el, hogy „szakít a *Tessedik* által kezdett reális népnevelési iránnyal, s olyan latin iskolát” szervez, amely *fölöslegessé teszi*, hogy az alföldi protestáns családok tanulni vágyó gyermekeit „már zsenge korukban a távol fekvő Selmece, Pozsonyba, Eperjesre, Sopronba” küldjék.

*Szimonidesz*ék — el kell ismerni — nagy körültekintéssel készítették elő az iskolaszervezésre vonatkozó indítványt. *Boczkó* írásban benyújtott „kimerítő terve” részletesen foglalkozott az iskola fenntartását — működését — biztosító anyagi alap előteremtésével, a kisebb-nagyobb egyházközségek arányos kötelezettségvállalásával, az általuk megajánlott évenkénti hozzájárulásokkal, számolt a társfelekezetek várható pártfogásával, foglalkozott a gimnázium fenntartó testületének személyi összetételével, az alkalmazott tanárok díjazásával, sőt még a szegény sorsú tanulók *alumni* (táppintézeti) ellátásával is. Elintézte, hogy a *Wenckheim* család jelentős áldozatkészségével Mezőberénybe települő iskola igazgatói teendőit az a *Skolka András* lássa el, akit — miután *Salzmann* híres schneppfentháli intézetében is tanított — Göttingából éppen *Tessedik* hívott meg a szarvasi gazdasági és ipariskola tanárává. Hogy ez a kegyetlen tördöfés mit jelentett a megcsappant anyagi támogatás következtében amúgy is nehezen tengődő gazdasági iskolának és *Tessedik* erkölcsi tekin-télyének, nem nehéz elképzelni. *Tessedik* elkötelezett hivatástudatát igazolja,

hogy még így is folytatta nemes harcát, pedig tudhatta — *Skolka* is azért döntött Mezőberény mellett, mert az ő intézete —, ahogy *Pecz Gyula* írta — „részint irigység, részint rosszakarat következtében az ahhoz kapcsolt várakozásnak nem bírt megfelelni” már. Más szóval, hogy előbb-utóbb életképtelenné válik, és menthetetlenül megszűnik. Különösen ha elveszíti azt a „csekélyke” segílyt is, amit a tanügyi alaptól kapott. Ez pedig az adott helyzetben nemcsak felbukkanó ötlet, nemcsak ingatag eshetőség, hanem a szervezők nyílt titka és szívós akarata volt.

A gondosan elkészített tervezettel — amelynek elvi megfogalmazásában, pedagógiai-didaktikai indoklásában, tantervi anyagának összeállításában véleményünk szerint *Skolka* maga is közreműködött — *Klaniczay*nak páratlanul rövid idő alatt sikerült kieszközölnie a Helytartótanáctól a „tanintézet fennállhatásának engedélyezését”. Közben itthon is lázasan ment a szervezés. *Major Pál* uradalmi számvevőt megbízták, közölje *özvegy Wenckheim Ferencné Rosenfeld Karolínával* az egyházmegye döntését, miszerint az iskolát a három nyelvű Mezőberényben kívánják felállítani, és hogy az esperesség nevében „telket kérjen, melyen a tervezett iskola és a tanárok szállásai felépíttetnének”. Ezenkívül a lelkeseket és tanítókat több évre szóló egyéni hozzájárulások felajánlására, az egyházközségek képviselőit pedig a tápintézet (tápda, alumneum) állandó és folyamatos segélyezésére szólították fel. A nagyfokú lelkesedést mi sem bizonyítja jobban, minthogy a legtöbb egyház nemcsak a gimnázium, hanem a szegény sorsú tanulók művelődését is lehetővé tévő alumneum szervezését és működését is kötelességének érezte, és azt „gabona- és pénzilletékekkel” éveken át segélyezte is.

A lelkesedésnek a csúcsát azonban az a határozat jelentette, amely — nem elégedvén meg sem a kor ismert algimnáziumi formájával, sem az évfolyamonkénti lassú fejlesztéssel — mindjárt a több nevelőt és nagyobb épületet, az igényesebb szertári és könyvtári felszereltséget kívánó úgynevezett nagy (teljes) gimnázium szervezése mellett foglalt állást, előírván, hogy az iskolában „a grammatikális osztályokon kívül a humaniorák — a szónokköltészeti osztály — tantárgyait”, vagyis a teológiára előkészítő klasszikus görögöt és rendkívüli tárgyként a hébert is tanítani kell. Az igazság kedvéért le kell szögeznünk, az iskolabizottságot erre a döntésre *Skolka* Észak-magyarországi szervező útjának sikere: a Pozsonyból, Modorból, a késmárki és a rozsnyói iskolákból Berénybe igyekvő s a grammatikai osztályt már elvégzett tanulók nagy száma is rákényszerítette volna.

A héber nyelv tanításának elrendelése ugyanakkor azt igazolja, hogy az evangélikus egyház nem tartotta magát az 1777-ben megjelent *Ratio Educationis* szervezeti és tantervi irányelveihez. Megtehetette, mivel a híres okmány nem mint országos törvény, hanem csak mint kormányrendelet jelent meg. *Schedius Lajos*nak 1806-ban — vagyis a *Ferenc* király által megújított (a legtöbb vonatkozásban visszaesést jelentő) *II. Ratio Educationis* évében kiadott *Systema rei*

scholasticae-ja lesz az evangélikus tanrendszernek ez első olyan dokumentuma, amely egységesítő célzattal, az új állami tervezet határozott ismeretében fogalmazódott meg. Ezért téved *Irányi István*, aki szerint „a mezőberényi gimnázium tanterve feltehetően a *Schedius*-féle tanterv anyagára épült”. Ez legfeljebb az 1807-es, a *Szimonidesz János és Oertel János Zachariás* által összeállított programtervezetre lehetne igaz.

A *Schedius*-féle tervezetben ötosztályos gimnázium szerepelt. Minden osztályban kötelező tárgy volt a vallásstan, a számtan, a történelem, a földrajz, a természetrajz és „legterjedelmesebben” az akkori hivatalos tanítási nyelv — a latin. A magyar és a német nyelv csak az I. és II. osztályokban volt kötelező tárgy. Helyükbe a III—IV—V-ben a görög lépett. Fizikát a III. osztályban, hébert — a papi pályára készülőknek az V. évfolyamon tanították. Erre az utolsó évré *Schedius* még az esztétikát, illetve „az újkori kalsszikusok olvasását” javasolta.

A mezőberényi iskola 1807-ben készített tantárgyfelosztása — ahogy a fennmaradt adatokból rekonstruálható — sem vette alapul a *Schedius*-ét. Vagyis a *Szimonidesz—Oertel* szerkesztette elaborátum mind szerkezeti felépítésében, mind szemléletében elütött tőle. A tapasztalható különbségeket egyaránt magyarázzák objektív és szubjektív tényezők. A kezdő iskolának — viszonylagosan nagy tanulói létszáma ellenére sem volt elegendő tanára, ennél fogva képtelen volt vállalni a *Schedius* féle előírásokat. Egyenesen megdöbbenünk, ha arra gondolunk: több osztály volt az esperességi gimnáziumban, mint ahány nevelő. Ennek következtében még az akkor divatos osztálytanítói módszert sem lehetett következetesen végigvinni és alkalmazni. A felső osztályokban bizonyos szaktárgyi csoportosítást kellett végrehajtani, egyrészt az arányosabb munkamegosztás, másrészt a színvonalasabb oktatás érdekében. A kevés tanár így is kénytelen volt reggeltől estig tanítani, hogy vállalt kötelezettségének eleget tehessen.

Még nagyobb különbség mutatkozott a szemléletben. A mezőberényi iskola — alighanem személyi és földrajzi adottságaiból kifolyóan — társintézeteinél erőteljesebben képviselte a *nemzeti irányt*. Ez a *Schedius* tervezettel szemben a latin tanítási nyelv fokozottabb háttérbe szorításában, illetve Magyarország történetének, földrajzának és statisztikájának a (magyar nyelvű) tanításában jutott kifejezésre.

Az evangélikus oktatásügy egységesítése — mint látható — nem ment könnyen. Az iskolák fenntartó testületei makacsul ragaszkodtak kivívott jogaikhoz (ezért volt mindegyiknek egyéni íze és hangulata), mégha a királyi rendeletben előírt alaptárgyak kötelező tanítását nem is tagadták meg.

A felületesen vizsgálódó szem felfedezhet természetesen bizonyos hasonlóságot a *II. Ratio Educationis* alapján készített *Schedius*-féle tervezet és mezőberényi társa között. Különösen a grammatikai és a szintaktikai osztályok tananyagában volt hasonlóság. Ez azonban csak látszat. Mindkettőhöz ugyanis

az alsó osztályok esetében kevés változtatást kívánó régi tantárgyrendszer szolgált alapul. Nem bizonyos tehát, hogy tudatos átvételről lenne szó. Jellemző, hogy az iskola fennmaradt iratai is alig-alig utalnak *Schedius* híres munkájára. Jóval többet foglalkoznak a *Baloghy Lajos* kerületi tanfelügyelővel, amit — kisebb-nagyobb módosításokkal — 1816—1834-ig, tehát az esperességi gimnázium mezőberényi korszakának a végéig használtak is.

Amikor az iskola Szarvasra áttelepült, az új korszak nyitányát új tanítási tervszel is jelezte és köszöntötte az iskolai bizottság. Ám ez a *Simon Sámuel* esperes elnöklete mellett készített program sem alkalmazkodott a *Schedius*-hoz. Úgy tűnik, szerencséjére. Ezt szűrhetjük le tanulásként az egyházi főhatóságnak abból az 1837-ből származó rendelkezéséből, amellyel a neves pesti egyetemi tanárt 30 éves tantervének jelentős módosítására és korszerűsítésére kérte fel. Sajnos, így sem bizonyult hosszú életűnek.

A minden evangélikus gimnáziumra érvényes egységes program az 1841-es *Zay-ugróci terv* lett, amelyet az egyetemes gyűlés a következő évben *szabályozó határozat*-i rangra emelt, kimondván, hogy „csak azon ág. hitv. protestáns iskolák tekinthetők jövőre törvényes alapon álló, nyilvánossági joggal bíró intézet(ek)nek, melyek e tanítási terv alapján szervezkednek, s végzik a nevelés munkáját”. Ezzel érthetően a Békés-bánati egyházmegye esperességi iskolájának az egyéni oktatásrendje is megszűnt.

A beiratkozott tanulók száma az első tanév elején 51-re rúgott, s ez — figyelembe véve a rövid, mindössze 3 hónapos szervezési időt és a korabeli információk lehetőségeinek lassúságát — nem volt kevés. Minden bizonyjal jóval több lett volna, ha nem éri *Skolkát* mindjárt toborzó útja elején súlyos betegség. Sajnálatos dolog, hogy megrendült egészsége oly lassan állt helyre, hogy csak karácsony után térhetett vissza az iskolába.

A község „németajkú lelkészének”: a lelkiismeretes *Oertel Zachariás*nak helyettesi megbízásával szerencsére nem avatatlan kezekbe került az iskolavezetés. A korabeli oktatásrendszerben ugyanis csak a főiskola filozófiai szakának sikeres elvégzését (ez képesített a tanítói-tanári pályára) követhette a teológiai képzés. A papok tehát képzettségük folytán taníthattak — mint ahogyan erre egyenesen fel is kérték és rendeletileg utasították is a továbbtanuló berényi diákokat — a gimnáziumokban. *Skolka* is rendelkezett papi oklevéllel, s amikor 1808-ban a nagyobb jövedelmet nyújtó újverbázi lelkészi állással tisztelték meg, el is hagyta Mezőberényt. Példáját később többen is követték (*Abafy Dániel, Boszy Mihály, Kristóffy Sámuel, Major József* stb.)

Az új gimnázium híre hamarosan újabb szülők érdeklődését keltette fel. Erre utal az a tény, hogy *Pecz* szerint — ellentétben a *Benka, Nádor, Irányi* által közölt tanéveleji 51-es adattal — hamarosan 62-en látogatták az iskolát. Ha a következő tanév statisztikáját vesszük alapul (ennek ugyan 64 tanulója volt, kettőnek azonban a fennmaradt jegyzőkönyvek hiányos kiállítása miatt nem ismerjük a származási adatait), úgy az előbb említett 62 diák körülbelül 17—18

megyéből sereglett Berénybe. Vagyis nemcsak az *Alföld és a Duna—Tisza köze* (Bács, Békés, Csanád, Pest), hanem *Észak-Magyarország* (Gömör, Heves, Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Sáros, Turóc), sőt a *Dunántúl* (Veszprém, Vas) és *Dél-Magyarország* (Szerém, Temes, Torontál) megyéi is küldtek tanulókat. Feltűnő, hogy a szomszédos Arad megye nem, holott 1—2 évtized múlva, amikor a viszonylag sok evangélikus iskolával bíró Észak-magyarországi lutheránusok érdeklődése nagyon megcsappan Mezőberény iránt, innen és Temesből jöttek a legtöbben. Az időközben lezajlott ez irányú átrétegződés nagyságát a következő szám adatok igazolják:

Összlétszám	1803/04		1833/34	
		%		%
Tiszántúlról és a Duna-Tisza közéről jöttek	62	100	131	100
Felvidéki megyékből	38	61,3	126	96
Dunántúli megyékből	21	33,9	5	4
	3	4,7	—	—

Az iskolai statisztikákból tökéletesen kiolvasható, hogy a Békés-bánáti esperességi gimnázium körülbelül a 20-as évektől kezdve igazolta maradéktalanul létjogosultságát, és valósította meg *Klaniczay János* álmát. Ekkorra vert végérvényesen gyökeret, és vált a Tiszántúl méltán kedvelt és elismert evangélikus *tanodájává*. A huszas években — kizárólag az éveleji kimutatásokat véve figyelembe — összesen 1458 diák látogatta, s ez már elfogadható — évenkénti 145,8-es átlagot jelent.

Nem azt mondjuk, hogy ezzel teljesen felnőtt Pozsony, Sopron vagy Eperjes mellé. Velük nem versenyezhetett, hiszen ezek a főgimnáziumok — líceumi, főiskolai tagozataik révén — az alföldi ifjaknak továbbra is kedves diáktanyái maradtak. Csak azt mondjuk, hogy az egyre nagyobb és nagyobb tekintélyre és jelentőségre emelkedő berényi iskola komoly szerepet játszott a Tiszántúl kulturális fejlődésében egy olyan korban, amelyben a középiskolai oktatásnak szinte kizárólagos feladata: „a tudós pályára indult ifjaknak célszerűleg képezhetése” volt, és amelyben a „tudós emberfők sokaságának” történelmi és társadalmi szükségessége csak kevesek tudatáig ért el. A réalpolitikuskok — de még az 1848-as középiskolai reformtervezet is — azt a nézetet képviselték, hogy „nem . . . a sok, hanem a jól rendezett középtanodákban áll a jövő tudós osztályok biztos alapja”. Arra vall ez, hogy sokan még a polgári forradalom lázslélkes évében, 1848-ban sem ismerték fel a kor parancsát. Azt tudniillik, hogy az értelmiségi munkaköröket szélesíteni és gazdagítani s az értelmiségiek számát tetemesen növelni kell. Ugyanakkor joggal illeti dicséret a mezőberényie-

ket, akik a főiskolákra, liceumokra történő felkészítés, mint alapvető feladat mellett — ahogyan ezt a *Sárosi Gyuláról* szóló dolgozat is említi — törődtek a nép tartalmasabb nevelésével is, kaput nyitván a tanítóképzés előtt.

A tanulói létszám nagyfokú emelését eleinte komoly tényezők akadályozták. Nevezetesen a megfelelő iskolaépület és a biztos anyagi alap hiánya, aztán mintegy ezek eredőjeként a megbízott tanárok kényszerűen kötött száma és fizetésének gyengesége s végül a napoleoni háborúkat követő súlyos gazdasági krízis és devalváció. Sok ez így együtt egy kezdő iskola életében! Az első években például „elég romantikus keretek között egyszerre három helyen” folyt a tanítás, mégpedig *Oertel Zacharias* lelkész parókiájának egyik nagyobb szobájában, továbbá a *Wenckheim* kastélynak egy az igazgató rendelkezésére bocsátott, oktatásra azonban kevésbé alkalmas helyiségében és *Schäfer Jakab* bérbe vett házában. Ezek egyikében működtették az alumneumot is. Ez utóbbi háiban 1803-ban 3 tantermet alakítottak ki.

Természetesen ez az állapot még az osztálytanítói rendszer alkalmazása mellett is csak átmeneti szükségmegoldás lehetett. Nemcsak *Skolka*, hanem az egyházmegye is felismerte ezt. Így látta a segítőkész földesúr is, aki 1805-ben 4500 forintért megvásárolta *Oertel Zacharias* magánházát és kedvező fizetési feltételekkel az egyházmegye rendelkezésére bocsátotta. Ekként jutott végre 100—120 diák tanítására alkalmas *állandó iskolaépület* birtokába a gimnázium. Ez sem volt azonban tökéletes megoldás, hiszen az épület eredetileg nem iskolának készült. Ezzel egyidőben *özv. Wenckheim Ferencné* a fenntartási költségek fedezésére lemondott a saját telkén felállított új malmának: az úgynevezett *iskola-malomnak* a tiszta jövedelméről is, s ezzel az iskola első, állandó jellegű, tekintélyes gazdasági felajánlását tette meg.

Jó 20 évig szolgálta ez az épület az iskolaügyet. *Benka Ádám* igazgató ügybuzgó irányításával azonban — különösen a napoleoni háborúkat követő devalváció és egy komolyabb kolerajárvány lezajlása után — olyan gyors növekedésnek indult a tanulók száma, hogy 1825-ben már egy újabb, „kimondottan iskolai rendeltetésű épület” felállítása is szükségszerű s haladéktalan lett. Az emeletesre tervezett, de a nehéz anyagi viszonyok következtében földszintesnek maradt épületben, amelynek felállításához a *Wenckheim* család jelentős anyagi támogatást nyújtott, talán már a következő évben, 1826-ban megkezdődött a tanítás. *Nádor* ezt 1829-re teszi. A folytatás — a tanári lakásoknak is helyet adó emelet felépítése — azonban végképp elmaradt. Egyesek szerint a felhasznált anyag roppant gyenge minősége, mások szerint pénzhiány következtében.

Tény, hogy a harmincas évek elejétől kezdve az egyházmegye tagjai közül egyre többen gondoltak az iskola áttelepítésére. Jól érzékeli *Irányi István*, hogy „a gimnázium távozásának oka a megfelelő épület, a korszerűbb pedagógiai követelményeket igénylő berendezések hiánya mellett a kedvezőtlen

nevelői körülmények” — elsősorban a nevelők körében sok vitára okot adó, feszítő lakáshelyzet volt.

Különösnek tűnhet, hogy jöllehet *Tessedik* 1820-ban meghalt, az iskolabizottság tagjai még sokáig nem vetették fel a gimnázium áttelepítésének a gondolatát. Nem a *Tessedik*, hanem a *Wenckheim* család iránti tiszteletből. Erősíti véleményünket, hogy az építkezés vitája során 1825-ben fel sem merült a Szarvasra telepítés ideája. Nem lehet kizárni persze, hogy az iskola irányában észlelt fokozódó társadalmi érdeklődés, a gimnázium egyre növekvő jó híre és oktató-nevelőmunkájának elismert színvonala is közrejátszott ebben, a főokot mégis a nagy patrónussal szemben tanúsított hálában és szép emberiségben kell látnunk. 1833-ban viszont, amikor az emelet nélkül maradt épület továbbépítése elodázhatatlan kötelességgé vált, teljesen új helyzet állt elő. Az áttelepítés nem sérthette többé a nagy pártfogót — özv. *Wenckheim Ferencné* időközben meghalt, s ezzel eltűntek a morális akadályok is.

Jogos a kérdés: mivel magyarázható, hogy az új gimnázium mindössze 5—6 éven át fogadta magába a tanulófjúságot, holott a józanul gondolkodó emberek általában saját házukat is a belátható jövő igényei és követelményei szerint építették és építik. Nos, az eredeti tervzet kétségkívül számolt itt is a jövővel — csak a jelennel: a nagyméretű devalvációval és a bőkezű földesúr korai halálával nem.

A torzóként félbehagyott épület, illetve a mezőberényi iskola anyagi alapját képező biztos bevételek és éves jövedelmek mindössze a „régii állapotok” konzerválására nyújtottak lehetőséget. Másra nem. Ugyanakkor a falusi viszonylatban nagy, földszintes épület 7725 frt. 28 krajcár-ra rúgó építési költségével is nehezen tudott megbírkózni az egyházmegye. *Pecz Gyula* szerint „alig gyűlt be az ajánlott és aláírt összegből 460 forint, az évenként lekötelezett illetékből 1400 frt. kint maradt volt hátralékban”. Az építés okozta adósság „*Koricsánszky, Hrobony* és *Benka* gymnasiumi gondnokok szorgalma által”, nem utolsó sorban pedig *Sexty György* tótkomlói lelkész özvegye és *Machula Gábor* szarvasi lelkész adományának, továbbá özv. *Wenckheim Józsefné* — az „új katolikus vallású földesúr” — megértő támogatásának köszönhetően „néhány év alatt törlesztve lett” ugyan, a befejezetlen épület azonban az oktatás tervezett és kívánt színvonalának sem beosztását, sem oktatási-nevelési célt szolgáló termeinek számát, sem felszereltségi állapotát tekintve nem tudott megfelelni, holott az 1829—31 közötti évek 188—190-es tanulói létszáma a nagy kolerajárványt követő esztendőben 139-re, majd 126-ra esett vissza. Hiába folytatott példamutató gazdálkodást tehát a gondnokság — 1834-re „a gymnasiumnak semmi passzív adóssága” nem volt már —, a régi helyzet nem sokat változott. Gondnokai legfeljebb annyit értek el, hogy *tiszta lappal* kezdetű új életet Szarvason, *Tessedik* iskolájának tágas termeiben.

A kultúra szolgálatát elsőrendű kötelességének érző szarvasi földesúr, a katolikus *Bolza József* gróf tekintélyes adománnyal vetette meg az evangélikus

esperességi gimnázium anyagi alapját. Már 1833. június 2-án kelt levelében úgy nyilatkozott, hogy „az említett gymnasiumnak Szarvason leendő alapítására a közlegelőből kivágható 280 hold szántó, kaszáló s legelő földet, 25 holdból álló botanikus kertet, két malomhelyet és a megkívántatós belső fundusokat rendes óvások mellett kész kiszolgáltatni”, majd a következő év január 7-én kelt alapítólevelében ezt megújítva úgy rendelkezett, hogy az adomány jövedelmével az intézet a saját belátása szerint gazdálkodhat. Felhasználhatja „... akár a tanítók, akár — de minden vallási különbség nélkül — a tanulók javára”. Hangsúlyozta továbbá, hogy nem mindennapi alapítványát „a közjó előmozdítása s a nemzeti nyelv kifejlesztése végett” tette.

Jelentős áldozatot hozott a szarvasi egyház is, amely az 1791-ben 13 000 forintért felépített emeletes iskolát kedvező feltételek mellett mindössze 5 000 forintért adta el az egyházmegyének, hosszú időre megoldván ezzel a gimnázium épület-gondját. A *Wenckheim* család megkésétt ellenajánlatának (150 hold alapítványi föld, 1 szárazmalom, néhány házhely) ennél fogva nem volt — nem lehetett — olyan súlya és ereje, hogy az egyházmegye Mezőberényt sújtó döntését megváltoztassa.

Az *Irányi* által említett „kedvezőtlen nevelői körülmények” közé a szűkös tantermi ellátottságon kívül több fontos tényező sorolható még. Nevezetesen a megoldatlan lakáskérdés, a hiányos könyvtár- és szertárállomány, az önképzést akadályozó túlzott időbeli lekötöttség, a belső, személyeskedő viták, a fizetés aránytalansága és gyengesége stb. Közülük különösen a nevelők lakásgondja és a tanári díjlevelek rendezése kívánt gyors beavatkozást.

A *Bolzák* által megteremtett biztonságos gazdasági háttér és az oktató tevékenységet nagy hatékonysággal segítő Tessedik-épület a gondok folyamatos kiküszöbölését és felszámolását s az okos fejlesztés lehetőségeit egyaránt előlegezték. A céltudatosan tervezett, minőségileg kifogástalanul átadott épület pedagógiai és higiéniai szempontból 40 éves állapotában is különb volt, mint a „hangulatos boglyakemencével” fűtött („a korszerű követelményeket biztosító *Meissner*-fűtőrendszert nem sikerült megépíteni”) mezőberényi, amelyben csak az igazgatónak jutott kényelmes, 4 szoba-konyha-kamrás lakrész.

A kényelmes igazgatói lakásért különben súlyos árat fizetett az iskola. Egyik legkiválóbb vezetőjét, „a méltóság csillámát kerülő”, lankadatlan szorgalmú *Benka Ádámot* Pecz Gyula tudósítása szerint azért veszítette el 1829. február 19-én, mert korán költözött be családjával a nedves, új lakásba. Oly hirtelen halállal halt meg vérömlés következtében, hogy „még a tinta sem száradt meg tollában, midőn örökre letette kezéből”. A beigért tanári lakások boldogító reménye pedig — főként amikor kiderült, hogy az új épület statikai állaga a felhasznált építési anyagok „hitványsága” miatt nem bírja el az emeletráépítést —, egyszeriben a ködös jövő hiú ábrándképévé légiesedett és tova szállt. Nagyon felelőtlen lehetett az ellenőrzés, holott vidéki viszonylatban rendkívüli beruházásról volt szó. *Benka Gyula* szerint ugyanis a folyosó által kétfelé osz-

tott épület „utcára néző homlokzatát 11 ablak ékesíté”, ami azt jelenti, hogy az emeleten jól elfértek volna csakugyan — egyéb oktatási rendeltetésű helyiségek mellett — „az alkalmazott tanárok lakásai” is. A remények eltűntével jogosan bíztak a gyengén fizetett nevelők abban, hogy majd az összehasonlíthatatlanul jobb anyagi körülmények között élő és működő szarvasi iskola megoldja az ő fájó lakásgondjukat is.

Bár a tanulmányíróknak a könyvtárra és a szertárakra vonatkozó közlései eléggé ellentmondások, egyértelműen leszögezhetjük: egyik sem szolgálta kellő hatékonysággal a korszerű oktatás kívánalmait Mezőberényben. Ez annál szomorúbb, minthogy a kimutatások tanúsága szerint kezdettől fogva egészen 1817-ig, vagyis a napóleoni háborúkat követő dekonjunkktúra kezdetéig minden gazdasági évet jelentős nyereséggel zárt az iskolai gondnokság. Ésszeszerűtlen volt ez a túlzott takarékoság. Nem tudni, mire kuporgatták a pénzt, hiszen nem szerveztek új tanári státust, nem kezdeményeztek új építkezést sem, sőt még az *Oertel Zachariás*-féle ház árának a folyamatos törlesztése sem okozott nehézséget. Tény, hogy jóval többet fordíthattak volna az oktatás eredményességét elősegítő nevelői és ifjúsági könyvtár, illetve a szertárak szervezésére és tudatos gazdagítására. A minőségi munka javítására.

Az egyházmegye ugyan megvásárolt jónéhány kötetet az *Institutum Tessedikianum* könyveiből, sőt átvette *Machula Gábor* végrendeletileg reá hagyott könyvtárát is, ezzel azonban nem teljesítette még ez irányú feladatait. Nem lett velük sem elég szakszerű, sem elég gazdag a könyvtár. Képtelen volt kiszolgálni, talán még felkelteni is a többségében nemzetiségi területekről verbuválódott szlovák, német, délszláv — és természetesen a magyar családokból származó tanulói ifjúság érdeklődését és szellemi igényeit.

Dicséretes dolog persze, hogy a tanárok — akár *Kis János* szuperintendens visszaemlékezései szerint a soproniak — saját könyveiket is kikölcsönözték a legkiválóbb diákoknak. Ez azonban nem válhatott minden tanulóra érvényes általános gyakorlattá, s nem menthette fel az iskolabizottságot a könyvtárfejlesztés kötelezettsége alól.

Hogy milyen lehetett a mezőberényi iskolai könyvtár állaga, arra *Vajda Péternek* az 1844. tavaszelő 3-án tartott 21. dalnapi beszédéből következtethetünk. Még ekkor is ekként jellemezte: „Ezen könyvtár csekély, s az egész városban nincs könyvtár, melly a közszükségnek csak némileg is megfelelne”. Azért jöttem ide, hogy „embereket, hazafiakat neveljek. Hoztam magammal jóakaratot . . . Hoztam könyvtárt (állományát 1500 kötetre taksálta), mellyet izzadsággal szerzék magamnak, s mellyben ezer és több forintjaim fekszenek . . . E könyvtárt megnyitám tanítványaimnak, sőt megnyitám a közönségnek, és olvasói jó számmal vannak. Ha e könyvtárhoz hozzáveszem a gymnasiumét is: van olyan könyvtárunk, melly *alpnak, magnak elegendő*, melly *szaporítás által mérsékelt kívánalmainknak meg fog felelni*”.

A szertárak helyzetéről még kevesebbet tudunk. *Benka* szerint a *Wenck-*

heimok viszonylag sok eszközt ajándékoztak a gimnáziumnak: térképeket, kartográfiai (térképraajzolást segítő) „gyűjteményeket”, földgömböt, távcsövet, légsúlymérőt, légszivattyút, leideni palackot, magdeburgi tekéket, domború és homorú tükröket, gépmintákat. Az első igazgató: *Skolka András* pedig mineralógiai (ásványtani) gyűjteményt, herbáriumot (növénygyűjtemény), külföldről hozott rajzmintákat hagyott iskolájára.

Jól tudjuk, hazánk középiskolaiban gyermekcipőben járt még ekkor a szemléltető oktatás. Voltak nagyobb, fejlettebb iskolák, amelyek — minőségi szempontból — talán nem vagy csak alig-alig múlták felül ezt a szintet. A győri királyi akadémia e korból ismert leltári jegyzéke is mindössze 29 tételt tartalmazott, s benne a mérlegen, a higrométeren, a „kevésbé használható mérőserpenyőn”, 1 forgatható nyélre erősített prizmán, 1 mikroszkópon, 2 csillagászati földgömbön, 1 homorú lencsén, 2 teheremelő csigán, 1 fekete táblán, 1 poháron, 1 agyagfazékon, 1 csíptetővason, 1 kalapácson, 1 rugós mérlegen, 3 kötelen, 2 fúrón, 1 légsúlymérőn és 1 borotván kívül csupa használhatatlan leltári tárgy szerepelt. Ilyenek: „néhány még használható messzelátó cső; sok nem használható messzelátó cső; 3 éppen nem használható légszivattyú; 1 villamgép, amely nem érdemli meg a javítást; 1 valamivel jobb s kijavítható villamgép; különféle megrongált, vagy alig használható fa- és vasszerszámok; 1 síktükör, melyet fénytani kísérletekre lehetne használni, ha minden hozzávaló megvolna” stb. Még 1847-ben is így szegyenkezett miatta *Deáky főigazgató*: „Pirulnunk kell, ha idegenek fő iskolánkba betekintenek, vagy külföldi utazók könyvtárunk s természet- és mértani múzeumunk, vagy más, a tudományosodást s műveltséget előmozdító gyűjtemények után tudakozódnak, mivel csak 5—6 láb széles és 2—3 ölnyi hosszú, gyéren ellátott rekeszeket lehet nekik mutatnunk, melyekben még az első szükségű készletek sem férnek el . . . még saját honunknak többi tanintézetei mögött is tetemesen hátra maradtunk”.

A természettudományok oktatásáért nem túlzottan lelkesedő győri akadémia silány szertári készlete nem lehet meghatározó a mezőberényi eszközellátottság fejlettségének a megítéléséhez. Megcáfolhatatlan ugyan, hogy használhatóság és minőségi színvonal tekintetében nem volt hátrább nála akkor sem, ha történetesen nem is rendelkezett sokkal több lényeges dokumentációs tárggyal. Ez azonban csak a minimumot jelenthette másfélszáz évvel ezelőtt is. A nagy tudású polihisztor: *Bloch (Ballagi) Mór* 1845-ben is a szertári állomány gyors felrészítését kérte. „Optikai felszerelést, földméréshez szükséges mérnöki *szerelvényeket*, tömormértani faragványokat és kémiai *szerelvényeket*” sürgett, hogy természettani, vegytani és geometriai (mértani) óráit úgy-ahogy szemléltetni tudja. A mezőberényi időszak tanárai pedig alapvető kísérleti eszközök hiányában kénytelenek voltak beérni mindennapos táblai rajzokkal, kisebb sétákkal és kirándulásokkal, ha az egyes tárgyakat és jelenségeket vizuálisan is láttatni akarták.

A személyeskedő viták elharapódzásának okát (mert nemcsak Szarvason

volt ellentét a tanárok között) a kora reggeltől napestig tartó fárasztó munkáért kapott aránytalanul kicsi fizetésben kell látnunk. Ez indokolja a nagyfokú pedagógusvándorlást is. 34 év alatt összesen 6 igazgató és 16 tanár működött az intézetnél! Vagyis aki tehetett, menekült az iskolától. Nencsak a „zsírosabb” parókiák vonzották a tanárokat, hanem még az átlagos jövedelmű népiskolai tanítóságok is. Elfogadható fizetésben ugyanis csak az igazgató részesült. *Skolka* például — díjlevele alapján — évi 300 váltóforintot, 20 köböl búzát, 10 öl tüzifát, egész téli fűtésre való szalmát, szabadlakást és a beszedett tandíjból meghatározott részt kapott, s ez akkor tekintélyes bérnek számított. A tanári fizetés milyenségéről — sajnos — nincsenek adataink. Ahogy *Irányi* írja: „Rendszeres illetményt nem kaptak. Többnyire az ingadozó létszámú tandíjából, a magántanítványoktól kapott díjazásból és a főúri kegyből éltek”. *Benka* is csak ennyit tartott érdemesnek a megörökítésre: „... az igazgatón kívül alig volt egynek is kellőképpen biztosított fizetése”.

Nem járunk messze az igazságtól, amikor azt állítjuk: nemcsak a magyar nyelvű oktatás kiszélesítésének vágya, hanem a nagy tanári fluktuáció ténye is közrejátszott abban, hogy az esperességi gyűlés végül olyan határozatot hozott, miszerint a hittani jelöltek előbb mintsem az esperességben lelkeszi hivatalra bocsáttatnak bizonyos ideig, mint rendkívüli tanárok a magyar nyelv és irodalom előmozdítására a mezőberényi gymnasiumban köteleztessenek” (*Pecz*). Adatok igazolják, nem csupán a magyar nyelv tanítását vállalták. Alkalmazásuk az állandósult tanárhiányon és az alumneumi felügyeleten is enyhített. Minthogy azonban nem láttak életcél a megszegyenítően hitvány megélhetést nyújtó pedagógiában, munkájuk sem lehetett teljes értékű. Folytonos vándorlásaikkal inkább akadályozták, mint segítették az igazgatók tervszerű oktatásra és egységes szemléletű nevelésre irányuló *távlati* törekvéseit.

A mezőberényi gimnázium mindettől függetlenül tartalmas és korszerű nevelést adott. *Kornis Gyulának* a reformkori evangélikus iskolák „szellemi frissességéről” és tanárainak „európai tájékozottságáról” írt bírálata rá is vonatkozhatott. Ezt igazolta a *Schedius* féle első tanterv latinus szellemével való bátor szembeállása: a magyar nyelvoktatás azonnali bevezetése és következetes megtartása. Akkor vállalkoztak a magyar nyelv tudatos ápolására és terjesztésére, amikor a rendek többsége a kisebb rosszat védve a nagyobb ellenében, általában a latin mellett kardoskodott a némettel szemben, és csak néhányan — a legjobbak, a leghaladóbbak ismerték fel a magyar tanításhoz vezető bevezetésének és alkalmazásának korszakalkotó politikai-társadalmi jelentőségét.

Az elnémetesítés nemcsak *II. József* politikájában játszott központi szerepet. *II. Lipót* rövid uralkodása után az újra megmerevedő abszolutizmus is ezt érezte egyik legfontosabb feladatának. Titkos jelentései egyenesen „kálvinista összeesküvést” szimatoltak a magyar nyelv hivatalos elismertetését sür-

gető beadványok mögött. A magyar ellenállástól félt Bécs — a forrongó nemzetközi helyzet láttán — ellenséges érzéssel fogadott és kezelt minden nyelvvel kapcsolatos beadványt, és drákói szigorral igyekezett meggátolni azok törvényerőre emelését. *Ferenc* király 1807-ben még a magyar nyelvű tanítóképző intézeti oktatásra vonatkozó javaslatot is elvetette, holott a hazai népiskolákban magyar volt a tanítási nyelv.

A klérus — a Habsburg-ház leghűbb szövetségese — a protestánsok politikai súlyának megerősödésétől félt, ha a magyar nyelv hivatalos államnyelvvé válik. Még *Kornis*, a Horthy-korszak egyik vezető kultúrpolitikusa is ekként vélekedett egy, a reformkorral foglalkozó tanulmányában: „Ha kálvinista uraink célt érnek, ezzel vége a katolikus egyháznak, s mindazoknak, kik a legmagasabb osztrák ház iránti ragaszkodást fenntartani kívánják”. Így aztán a klérus, amely önmaga politikai és gazdasági érdekeit is védte — a latin nyelvű hivatalos iratok fordítása komoly jövedelmet jelentett — „szent nyelvet” kívánt csinálni a latinból, s még 1840 táján sem javasolta „a minden tárgyra kiterjedő magyar nyelvűség bevezetését”. Azok ellen, akik szakítva a régi gyakorlattal, magyar nyelven mertek tanítani, szigorú vizsgálatot indított (pl. 1833: Szeged, kegyesrendi főgimnázium), és őket „a latin nyelvű oktatás visszaállítására” kényszerítette, esetleg állásaikból elmozdította, vagy alacsonyabb szintű intézetbe helyezte át, mint 1837-ben *Czuczor Gergelyt*, ki mindössze 1 hónapig taníthatott a győri királyi (kat.) akadémián. Ekkor „főigazgatója égető szükségből visszahívta” a gimnáziumba.

E tények ismeretében még jobban becsülnünk kell a mezőberényi esperességi főgimnázium magyar nyelvű pedagógiai tevékenységét, amelyről többek között így ír *Kazay Károly* a *Tudományos Gyűjtemény* 1826-os évfolyamának *Jelesség* című cikkében: „Ezen oskolában annak 1803. esztendőben (valójában: 1802) lett felállításának idejétől fogva, elsőbbben is a nagy számmal ide sereglett Helvetziai (kálvinista) Vallású nagyobb Tanulók által taníttatott a Magyar Nyelv és Literatura hét egész esztendőknék elfolyása alatt, amidőn 1810. esztendőben tsupán a Nemzeti nyelv eránt viseltető szeretet tüzétől hevítettvén *T. T. Berey István* úr, a Helybéli Reformáta Sz. Gyülekezetnek érdemes Lelki tanítója nem tsak a Magyar Nyelvnek, Literaturának, hanem tudományos dolgoknak, úgymint Magyar Ország Históriajának, Statistikának és Geographiának Magyar nyelven való tanítását önként vállalta magára. Melly közhasznú tanítását a minő nagy kedvvel és tüzzel, ugyan ollyan sikerrel és haszonnal folytatta azon érdemes Férjfi, mellynek a hasznos következése lett, hogy több tót és német születésű ifjak annyira megmagyarosodtak, hogy mind a hangejtésre, mind a Magyar kifejezésekre nézve született Magyaroknak tartatnának”.

A kiemelkedő eredményről személyesen is meggyőződött „Méltóságos Aszódi Bárá *Podmanitzky János* úr, a Nagy Tiszteletű Békés-Bánátusi Esperesség akkori Inspectorá”, aki — erről fentebb szoltunk is — egyrészt a végzett teo-

lógusok rendkívüli tanári alkalmazását és azoknak magyar nyelvtanítását rendelte el, mielőtt lelkeszi hivatalaikat elfoglalnák, másrészt „nemzeti nyelve eránti égő szeretetének szent tüzeitől” felhevítettén” az ezen oskolában (ti. Mezőberényben) munkálkodó Magyar nyelv Tanítójának önként a magáéból esztendei fizetést rendelt, kötelességébe tévén néki a Magyar nyelven és Literatúrán kívül más Tudományoknak Magyar nyelven való tanítását”. Dicséretes tetteivel az előjogaikhoz görcsösen ragaszkodó protestáns társintézetek iskolabizottságai előtt is méltó elismerést és megbecsült nevet szerzett.

A három nyelvű evangélikus felekezet mezőberényi iskolájában, amely mellesleg a délszláv tanulóknak is nyugodt tanulási lehetőséget biztosított, és meghitt, családias otthont adott, az erőszakos magyarításnak nem volt, nem lehetett semmi létjogosultsága. Ez a szülők és pártfogók jelentős hányadának a nemzetiségi érzékenységét sértette, és anyagi-erkölcsi támogatását veszélyeztette volna. Az előzmények ismeretében nem kell bizonygatnunk: jószándékukat, segítőkészségüket nem kockáztathatta az a fiatal iskola, amelynek igazgatói és tanárai a szünidőkben igen gyakran toborzó- és gyűjtőútra mentek, hogy a következő tanév oktató munkáját megalapozzák. Így cselekedett *Skolka* is 1806-ban, akinek a szomszédos pesti és bácsi esperesség területén tett körútja — *Pecz* szerint — „363 forintnyi haszonnal” járt.

A latin nyelv vezető szerepének megszűntetése, az egyes tantárgyak élő nyelven folyó oktatása nemigen okozhatott különösebb fájdalmat a nem magyar anyanyelvű tanulóknak. Sőt. A latin nyelv jelentősége az évszázadok során szerte Európában lassan-lassan szinte a nullára csökkent. Megszűnt a tudományok nélkülözhetetlen, internacionális nyelve lenni. Azok a nemzetek, amelyek megvívták már a maguk polgári forradalmát, boldog örömmel, büszke öntudattal cserélték fel a sajátjukkal, felismervén, vagy legalábbis megsejtvén, milyen szoros a kapcsolat nyelv és gondolkodás között.

Tisztán látta és helyesen érzékeltte ezt a haladó szellemű magyar egyetemi ifjúság — az úgynevezett reformnemzedék is, amely minden lehetőséget felhasználta arra, hogy a tantárgyak magyar nyelvű oktatásának az ügyét győzelemre vigye. 1825. november 2-án például, amikor a *Studien Hof Commissio* által benyújtott tervezet ellen lázongott (ez az egész monarchiában — az olasz területektől eltekintve — a német nyelvet akarta rákényszeríteni az iskolákra: egyetemekre és főiskolákra), egyben hevesen tiltakozott a latin nyelv „erőszakosan fenntartott uralma” ellen is, és mint kétségbevonhatatlan aranyigazságot, ezt szögezte le: „A magyar ifjak idegen nyelven nevelve, velősen gondolkodni meg nem tanulnak, s elmélfkedő tudósok alig(ha) lesznek”.

Sokan voltak persze, akik az évszázados iskolai gyakorlat eredményeként ésszerűtlennek tartották a latin nyelv oktatásának háttérbe szorítását. Még azok között is, akik pedig elvben azonosultak a haza és haladás — a nemzetvé válás politikai célkitűzéseivel. Kultúraféltő nosztalgiájukat bizonyos fokig meg tudjuk érteni, ha a magyar tudományos nyelv korabeli fejletlenségére gondo-

lunk. De csak ekkor. Emberileg ugyanis nagyon igazaknak érezzük a híres pápai tanár: *Bocsor István* latin nyelvtanához fűzött bíráló szavakat: „Magyarország szintúgy, mint a külföld, csaknem egyedül latin nyelven kapta a műveltséget”, valljuk azonban azt is, amit ez után mondott a kritikus: „... éppen azért ez általános és a nép tömegébe ható sohasem lehetett”.

Ha ebből a nézőpontból vizsgáljuk a kultúraféltő jóakarók álláspontját, azt kell látnunk: a végső eredményt tekintve alig-alig különbözik azokétól, akik „azért vitáztak a latin mellett, hogy a nemzeti nyelvnek ártsanak”. Sajnos, voltak ilyenek, sőt táboruk jelentős politikai erőt képviselt. Habsburg-érdekeket képviselő főrendi tagjainak népellenes magatartását így leplezte le a vaslogikájú *Kölcsey* 1833. tavaszán a reformországgyűlés követi táblájának ülésén, biztos érzékkel tapintva rá a lényegre, az igazi okra: „... nem kívánnak egyebet, mint a latin nyelvből *szent nyelvet* csinálni, mely őket a sokaságtól elkülönözze. Vagy talán a *demokráciától félnek*, ha az anyai nyelv felemeltetik?”

A nemzetiségi tanulók esetében ilyen irányú politikai akadályról nem beszélhetünk. Ők a magyar nyelv államnyelvvé tételétől saját nacionalizmusukat féltették. Állásfoglalásuk ezért sem lehetett tökéletesen egységes és elkötelezett. A kettős elnyomás megkülönböztető politikájának a réme béklyózta gondolataikat és érzéseiket, s ez számukra fokozott kiszolgáltatottságot, harmadrendű állampolgárságot, nagyobb kizsákmányolást, sértő, megalázó bizalmatlanságot és gúnyos lekezelést, lenézést sugallt.

A feudális jellegű magyar nemzeti mozgalom vezérkara csakugyan nem értett egyet a nemzetiségeknek az övéhez hasonló, azzal egy időben jelentkező nacionalista törekvéseivel. Elutasította a szerb-horvátok szabad nemzeti élet utáni vágyakozását és annak nemzetkoncepcióját, amely a hovatartozást illetően nem a vallást, hanem a nyelvet és a származást tartotta a legfontosabb ismérvnek. Nem értett egyet a szlovákok *Anton Bernolák* által hirdetett egységes szláv nemzetfogalmával, amely egyenrangú részként kezelte a „pannoniai vagy magyarországi szlávokat” — szlovákokat az általa elképzelt államtestben, és harcolt természetesen a románok *Supplex Libellus Valachorum* néven ismert tervezete ellen is, amely a magyarhoz hasonlóan történelmi jogra alapozott ideológiai fegyverrel küzdött az erdélyi románság egyenjogúsításáért és a káros megkülönböztető jegyek eltüntetéséért.

A lassan, de biztosan államnyelvvé fejlődő magyar nyelv tanulásának és használatának az elfogadtatása korántsem lehetett tehát olyan könnyű, mint amilyennek a *Tudományos Gyűjtemény* ismertetett híradása alapján hinni lehet. A nemzetiségi tanulóknak, akik saját nacionalizmusuk bizonyos fokú oltalmát látták az indifferens latin nyelvben, erős érzelmi kötődöttségüket, nagy visszahúzó erőket kellett legyőzniük, amikor a magyar nyelv intenzív tanulására vállalkoztak. Az elsajátított nyelvismeret természetesen nem jelentette mindjárt nemzetiségi tudatuk gyökeres megváltozását vagy feladását. Ezt nem is várhatták tőlük. A nemzeti egység erejét és minőségét erős próbára tevő sza-

badshárc hamarosan meggyőző módon tükrözte és bizonyította ezt. Nemcsak a *Kossuth-katonák* között, hanem a magyar szabadság ellen küzdők táborában is voltak régi mezőberényi diákok, élükön *Dmitrij Stratimirovic* katonai biztossal — a lelkes patrónus karlócai érsek közeli rokonával, aki — ahogy az egyik verses krónika mondja — „fellázítá a vad rác népet, el akarván szakajtani tőlünk három megyénket”. Végül a verseci csatában fogságba esett, s „elvette lázításának bérét” — a haditörvényszék párját ritkító embertelensége és pusztító kegyetlensége miatt 1848. július 19-én Temesváron felakasztatta.

A mezőberényi és jogutódja a szarvasi gimnázium kétségkívül élen járt a magyar nyelvű oktatásban. Tanárai — szerencsére — sohasem veszítették szemük elől a nemzeti egységet építő megbékélés szolgálatát. Nem voltak túlzók és türelmetlenek. Nem törekedtek arra, hogy mindenáron magyarosítsanak. Tudták, a magyar nyelv pusztá értése nem egyenlő a *magyarosodással*. A nyelv ismerete önmagában még nem forrasztja egygyé a Kárpát-medence népeit — legfeljebb a félrehallást csökkenti és a helytelen értelmezéseket küszöböli ki.

A tanulók visszaemlékezései azt tükrözik, hogy a tanárok az együtt élő népek egyesülését a nagy utód: *Vajda Péter*hez hasonlóan képzelték el, aki *Magyarosodás* című cikkében a *Hasznos Mulatságok* hasábjain 1833-ban így látta a nemzeti egység kialakulásának ésszerű útját és módját: „Én a különböző népek egyesülését a folyamok egyesüléséhez hasonlóan gyanítom. A folyamok egyé (eggyé) csapván, egyszerre, azonnal nem vegyülnek össze; messze kísérheted habjait, megkülönböztetve egymástól, míg nem végre az egész egy tulajdon folyamot mutat, különbözőt mind egyik, mind másik ős folyamtól. A csermelyek, folyócskák eltűnnek a nagy folyamban”. Majd e találó és kedves természeti képet értelmezve, ezeket írta: „... illő és igazságos, hogy magyar honban magyarokká legyünk. Hanem, mint minden dologban, úgy itt is bizonyos mód van. *Erőszak ritkán, vagy soha sem vezet célhoz* . . . Az emberiség örök és eltörölhetetlen jussai (jogai) között első a gondolkodási szabadság, melyet közvetlenül elnyomni lehetetlen, közvetve rossz (rossz) nevelés által igen is, midőn valaki előítéletek rabjává tétetik. A gondolkozás szavakban történik, s aki a szavakat elnyomja, amarra (ti. a gondolkozásra) is ellent hat. Valami különös az, ha valaki kényszerítenék e' vagy ama hangokon (e' vagy ama nyelveken) fejezni ki gondolatait. Mivel lehet valaki szabad, ha nyelvével és ajkain kiszálló (kiszálló) hangjaival nem? Az anyai hangok pedig legédesebbek, kiki örömet ezeken beszél.”

Ezt az elvet képviselte szarvasi tanár korában is. Tökéletesen harmonizált ez a mezőberényi elődökével, akik egymás tiszteletére, anyanyelvük megbecsülésére, s a magyar nyelv befogadására és szeretetére nevelték tanítványaikat. Valójában nem is tehettek mást, hiszen legtöbbjük nemzetiségi családban nőtt fel, de megfelelő hatóságuk is ezt követelte, ezt kívánta tőlük.

Mezőberény pompás hátteret biztosított ehhez a maga kevert (magyar, szlovák, német) lakosságával. A háromnyelvűség — nem kétséges — sok előnnyel

járt. A tanulók között spontán kialakuló közvetlen baráti viszony mindenekelőtt a faji gyűlölettel, a túlzó sovinizmussal szemben nyújtott védelmet, széles kaput tárva az őszinte, nem tananyagból fakadó ismeretszerzés előtt. Bő lehetőséget adott a hazai realitások: az égető gazdasági-társadalmi-politikai gondok, a belső bajok érzékelésére, az elért eredmények és a meglévő hiányosságok számbavételére. Megkönnyítette a különböző nyelvi tények, nyelvjárási sajátosságok felismerését, a népművészeti motívumok megkülönböztetését, a népköltészeti termékek és témák sokoldalú megközelítését és értőbb befogadását stb. Egyszóval nemcsak érzelmileg, hanem értelmileg és erkölcsileg — emberileg — is gazdagabbá tette őket.

Nem lehet véletlen, hogy ebben az egészséges légkörben, amelyben sok hosszan tartó barátság szövődött — aránytalanul több kiválóság nevelődött, mint a következő két évtizedben Szarvason, jóllehet híres tanárokbán, tudós nevelőkben ott sem volt hiány. A tényezők ilyen szerencsés egybeesésének, összejátszásának köszönhette például a nem nemzetiségi eredetű *Sárosi Gyula* is, hogy úgy megszerette a szlovák népet és annyira elsajátította a szlovák nyelvet, hogy Eperjesen a Magyar Társaság mellett a Szlovák Társaságnak is lelkes pártolója és hűséges munkatársa lett, vasárnaponként pedig szinte megbabonázva nézte a városka lakóinak színes felvonulását, népviseletük pompázó színgazdagságát.

A sok kiemelkedő tanítvány (a legismertebbek nevét a *Sárosi Gyuláról* szóló fejezetben soroltuk fel) valójában nemcsak az Alföld népének magasfokú kulturális és művészi érzékenységét, hanem az iskola felbecsülhetetlen értékvédő-értékmentő szerepét is hirdeti és tanúsítja. Tanárai, mint a mesterségüket jól értő gyémántesiszolók, — ahogy ezt a tanulók stílusgyakorlatait, költői próbálkozásait megörökítő, 222 lapos kéziratos *Gymnasiü Agroberentiensi Liber Memorialis* (A mezőberényi gimnázium emlékkönyve) is tanúsítja — nem egy csi-szolatlan kőből formáltak gondos, lelkiismeretes munkával tiszta fényű, értékes drágakövet, *acéllá edzve* tanítványaikban *a jellemet*, és az „ismeret dicső nektárjával” fel-felüditve, a szépség és igazság befogadására alkalmassá téve a szívet és az elmét. Olyanokat mentett meg a mezőberényi gimnázium a sajnálatra méltó sárárany-sorstól, akik kimondottan az ingyenes tápintézeti ellátásnak és a kedvezményes tanulási lehetőségnek köszönhették, hogy természetes eszüket, nyers adottságaikat gazdagon kiművelhették, s nem kallódtak el a nagy magyar parlagon. Akiknek másként nem adta volna meg a sors, hogy szülőföldjüktől 300—400 kilométernyire távol valamelyik nyugat- vagy észak-magyarországi evangélikus iskolában tanuljanak.

A mezőberényi gimnáziumban a tanítás és nevelés eredményességén több kiváló tanáregyéniség fáradozott. Közülük különösen az első igazgató, az ízigvérig pedagógus: *Skolka András*, továbbá a kiváló szervezőként ismert *Benka Ádám* és *Tomasek Pál*, meg a sokoldalú *Molítórisz Adolf* emelkedett ki. Rajtuk kívül igen hasznos munkát végzett még a többször emlegetett két lelkész: *Oer-*

tel *Zacharias* és *Berey István*, aki után egy évig a Nagylakra távozó *Kristóffy Sámuel* oktatta „fáradhatatlan szorgalommal” és szép eredménnyel a magyar nyelvet, de itt kapott 2 évre (1818—1820) munkalehetőséget *Shakespeare* egyik első szlovák fordítója: *Boszy Mihály* is, miután „kicsapongó élete” miatt a békecsabai lelkészi állásából elmozdították.

A legmélyebb hatást — nem kétséges — *Skolka* gyakorolta az iskolára és a tanulóifjúságra. A nagy szakmai és általános kultúrával rendelkező tudós pap-tanárt nemcsak fáradhatatlan szervező munkájáért, lelkes ügybuzgalmáért és példás emberségéért övezte páratlan tisztelet, hanem elismert közirói tevékenységéért is. Neki köszönhetjük Mezőberény első, jól rendszerezett leírását, amelyet *Kulcsár István* lapja: a *Hazai Tudósítások* 1806-ban három folytatásban le is közölt. Az adataiban pontos községismertető hiteles képet festett az „összeségesen 5702 lelket” (szerintünk 5779 lakost) számláló „(szlovák lutheránus: 2715, német lutheránus: 1718, kálvinista magyar: 1206, görög nem egyesült: 100, katolikus: 40)” Mezőberény fekvéséről, területének nagyságáról, újratelepülésének körülményeiről, a helység gyarapodásáról, mezőgazdaságának, iparának, kereskedelmének helyzetéről, népiskoláinak és nevezetes épületeinek a számáról. Közben ejtett néhány szót a vezetése alatt álló gimnáziumról: a *Deák Senioralis Iskoláról* is, amelyben *Oertel Zacharias* tanította ekkor a görög és a francia nyelvet, a grammatisták osztályát pedig *Bakó Sándor* vezette.

Joggal siránkozott *Pecz*, hogy Új-Verbászra távozásával a „legszebb díszétől fosztatott meg az iskola”, melyet az ő irányítása idején „nemcsak ág. hitv. ev., hanem helv. hitv. és görög keleti tanulók is számosan látogattak”.

Személyéhez kötődött a Békés-bánáti esperességi tanítóegyesület megalapítása is, amelyről *dr. Tóth Lajos A szarvasi tanítóegyesületi mozgalom története 1804—1968* című művében bő ismertetést adott. A sok értékes adatot tartalmazó kötetnek egyik lényegbevágó feltételezésével — sajnos — nem érthetünk egyet. A szerző az 1804. májusában Szarvason alakult, *Skolka* és *Kristóffy György* vezette „*Néptanítók Testvéri Szövetkezetét*”, amely jöllehet „Szarvas és környéke, illetve az esperesség tanítóságának a tömörítésére” vállalkozott, tanulmányában végig mint szarvasit emlegeti. Ez így téves. Nem azért, mert mintája: a *Kishonti Tanítóegyesület* (a második a mi Békés-bánáti csoportunk volt) is esperességi jellegű volt; ez még nem lenne reális ok. Tény azonban, hogy 1786-ban, amikor az *II. József* türelmi rendeletének a hatására megszerződött, nem is lehetett más. Roppant fejletlen volt az iskolahálózat. Nem volt egyetlen olyan népes evangélikus gyülekezet sem az országban, amely szükségesnek érezhette volna, hogy tanítói számára önképző és érdekvédelmi egyesületet tartson fenn. Szarvason is mindössze három, díjlevéllel rendelkező tanító tevékenykedett 1804-ben — ahogy *Szentkereszty* monográfiájából világosan kitűnik —, de mégha melléjük 1—1 segédtanítót veszünk is (ezeket a tanító fizette; tartásuk nem volt kötelező), számuk akkor sem indokolja, hogy valamiféle helyi peda-

gógus szervezetet létesítsenek. Mégkevésbé volt így Honton, hiszen a községnek 120 évvel később — az 1907-es helységnévtár adatai szerint — is csak 803, túlnyomórészt katolikus lakója volt, ennél fogva nem is rendelkezett önálló evangélikus gyülekezettel és iskolával. Kishont nevű községről pedig egyszerűen nem tud semmit a kiadvány. (Az Ipoly-melléklet: Ipolyság és Drégelypalánk környékét — a hajdan *Hunt Miklós* főispán által irányított, egykor Rima megyének nevezett részt hívták Kishontnak. Tévedett tehát *Peres Sándor* is — az ő adatait hasznosította a szerző —, amikor az egylet alakulását Kishont „helységéhez” kapcsolta.)

Állításunkat — azt tudniillik, hogy nem kimondottan szarvasi egyesületről volt szó — többek között az is alátámasztja, hogy a *Tóth Lajos* által felsorolt 11 „alapító” tag közül 7 más időpontban, egy pedig sohasem került szorosabb kapcsolatba a szarvasi iskolával. Maga az elnök, *Skolka* is már jó másfél éve áttelepült Mezőberénybe, s nem valószínű, hogy onnan vállalta volna egy számára idegenné lett, helyi érdekű szervezet irányítását. Vele együtt *Poszpis (Poszpick) János* is berényi volt az alakulás idején. Ott tanított a német iskolában. A többiek pedig? Nos, *Rolkó (Rollkó) János* 1810—1815, *Bajtsy Jónás* 1787—1800, *Kollár János* 1811—1831, *Jekel Sámuel* 1815—1845, *Tonzoris Sámuel* pedig 1814/15-ben működött *Szentkereszty* lajstroma szerint Szarvason, míg *Farkas János*, ki 1803-ban feltehetőleg még Füzesgyarmaton élt és dolgozott, sohasem. Nem azonosítható ugyanis *Tessedik* nagyszerű pedagógusával: *Farkas Jónással*, ki 1775-től 1795-ig — szakítva a lélekölő verbalizmussal — gondolkodásra nevelte a reá bízott fiúkat és lányokat.

Azt jelenti ez, hogy az 1811-ben *Szimonidesz János* által *Benka* szerint „önhatalmúlag megszüntetett” szervezetnek nevezettek mint szarvasi tanítók nem lehettek alapító tagjai. Kizárólag a merész társadalompolitikai elveket valló *Kristóffy György*, illetve *Molitorisz Gábor* és *Csermák Mátyás* vallhatta magát annak. A többiek még a következő esztendőkből is az egyházmegye más-más iskolájában tanították olvasásra és betűvetésre a kisiskolás gyermekeket.

Más érvek is azt a nézetet erősítik, hogy a tanítóegyesület mindvégig az egyházmegye szervezete volt. Iratai között nem találni egyetlen olyan döntést, egyetlen olyan határozatot, amely szerint az esperesség lemondott volna fenntartó jogáról a szarvasi egyházközség javára. Az egyházmegye tudtával és beleegyezésével alakult meg a *Martinovics* -féle mozgalmat követő terror első hullámának lecsendesülése táján Szarvason. A jelentős népességű evangélikus község azonban csak az alakuló gyűlésnek adott helyet. Nem volt ugyanis rendelkezéssel előírva, hogy a tanácskozással és egyéb rendezvényekkel kizárólag az esperesi hivatalban köteles az egyházi hatóság tartani. Megszüntetéséről is az egyházmegye plénuma — egyházi és világi tagokból álló felügyelőbizottsága — döntött, nem a szarvasi egyházközség. Ha kimondottan helyi érdekelté lett volna, úgy a feloszlást a *Tessedik—Machula* lelkészek által vezetett szarvasi egyháznak kellett volna kezdeményeznie; ennek azonban nincs semmi nyoma.

A „tanítók jogviszonyainak a szabályozására” kijelölt lelkészi bizottság elnöki tisztét is *Sexty György* tótkomlói lelkészre ruházták, tagjaivá pedig *Machula Gábort* és iskolai ügyekben jártas vidéki lelkésztársát: a mezőberényi *Kutzián Györgyöt* és az egyházmegye egyik „világi” tagját, *Keblovszkyt* delegálták. Az egyesületet három tanító képviselte: *Kristóffy* és *Poszpis* szarvasi és *Skolka* — valószínűleg *Sámuel*, ki a következő évben került Orosházára az egyházmegye valamelyik községéből.

Érdeemes felfigyelni arra is hogy a hivatalos iratokban és feljegyzésekben mind *Kristóffy*, mind *Szimonidesz* egyértelműen egyházmegyei szervezetnek tartották a *Néptanítók Testvéri Szövetkezetét*. Így fogalmaztak: „... a nemes buzgósággal folytatott törekvések az *esperesség egyes igazgató lelkészeinél* (tehát nemcsak az esperesnél!!) visszatetszést születtek” (*Kristóffy*), *Szimonidesz* pedig azzal vádolta a szervezetet, hogy „illetéktelenül olyan aprólékos és finnyás természetű ügyeket „feszegtetett, melyekkel „a népiskolákat fenntartó egyházak autonóm jogkörét sértették”. Vagyis nemcsak a szarvasiét. Idézeteink az egyesület utolsó éveiből valók.

Könnyű és tetszetős, sőt az első hallásra talán még hihető is, egyetlen vaskalapos vezető bűnéül felróni egy kétségkívül haladó szervezet betiltását, ahogyan ezt *Szimonidesz*szel kapcsolatban *Benka* tette, nem törődve sem a kijelölt bizottság jelentésével, sem az egyházi demokratizmussal (az esperes egyedül nem dönthetett ilyen horderejű ügyekben), sem a Habsburg-abszolútizmus egymás után sorjázó tiltó rendeleteivel. Tudvalevő, hogy *I. Ferenc* — félve a felvilágosult eszmék térhódításától — már a századfordulón „ki akarta irtani Közép-Európa területéről a könyveket”, s ennek érdekében „levélvizsgáló páholyokat” létesített a határállomásokon, továbbá Pozsonyban és Budán. *Bolyai Farkas*nak is 19 évig kellett várnia *Gauss* művére!!! Majd ezt követően betiltotta a városi olvasóköroket, az ún. *Leseabineteket*, és megszüntetett mindenféle kölcsönkönyvtárt. Aztán jött a *recenzeáló törvény*, amelynek értelmében a cenzoroknak felül kellett vizsgálniuk minden régi sajtóterméket, különösen éber figyelmet szentelve azokra, amelyek *II. József* és *II. Lipót* „szabados” korában jelentek meg. Be is tiltottak vagy 2500 művet. A drákói rendelkezések csúcsát azonban az a *Sándor Lipót* javaslatának szellemében fogant határozat képezte, amely megkövetelte, hogy „a bárki hagyatékában talált könyveket az örökösök csak akkor vehetik át, ha *bebizonyítják, hogy tudományos szempontból olvasnak*”.

Nemcsak az olvasóköroket tiltotta be a *Ferenc*-féle abszolútizmus — megszüntette az ifjúsági egyesületeket is, amennyiben azok tagjai felvilágosult-radikális elveket vallottak. S ugyan, melyik nem volt ilyen, ha úgy akarta az erőt fitogtató, gyáva hatalom!? A rendőrminisztérium sorra oszlatta fel a *Soproni Magyar Társaság* mintájára létesült — főiskolai-líceumi társaságokat, úgy gondolván, hogy vele a forradalmi eszmék és gondolatok terjedésének is útját állja. Parancsba adta, hogy az ifjúságnak nem szabad sem olyan verset szavalni, sem olyan beszédet tartani, amelyben „politikai vonatkozások” van-

nak. Nem csoda hát, ha az igazgatók és tanárok kétségbeesetten örködtek iskolai önképzőkörük „eszmei tisztaságán”, nehogy „ártalmas Frantz Jakobinus klub”-nak minősítsék.

Napóleon proklamációja idején ismét felerősödött a terror. *Ferenc* királynak látnia kellett, hogy az általa képviselt *mozdulatlanság-politikának* komoly ellenzéke van hazánkban. Kipróbált reakciós politikusokkal vette magát körül, akiknek rémuralma némított és félemlített. Megölt minden egészséges próbálkozást, elfojtott minden korszerű, haladó eszmét és gondolatot.

Számunkra különösen akkor vált kíméletlenné az elmyonás, amikor a reakció megrögzött képviselője, a *forradalom- és Napóleon-ellenes Baldacci Antal* került vezető szerephez. Ez a korzikai származású renegát magyar tajtékozó gyűlölettel viseltetett minden felvilágosult eszme iránt. Nyelvújításunkat és hivatalos nyelvért folytatott küzdelmünket lépten-nyomon gáncsolta, azt állítván, hogy „*Bocskai vipera*fajzata” — a magyarok ki akarják irtani a nem magyar nyelveket, hogy helyükbe a „kaukázusi magyart” tegyék.

Nem kegyelmezett a protestáns egyesületeknek sem, főként amikor kiderült: még a német nyelven író tudósokat — akik között több kiváló lutheránus tanár: *Schedius, Schwartner, Rummy* stb. akadt — sem sikerült megnyerni arra, hogy a Habsburg politikai érdekek szószólói legyenek.

Ez is hozzátartozik a szigorú igazsághoz. Hihetetlenül összetett a kóplet; nem szabad szimplifikálni. Tüzetes vizsgálódással lehetne csak tisztázni, milyen mértékben játszott közre egyesületünk megszüntetésében a felső akarat, illetve, hogy milyen csatornákon jutott el az az egyházkerületig. Elemezni kellene továbbá, vajon ugyanolyan okok kényszerítették-e *Lovich Ádám* szuperintendenst a kishonti tanítóegyesület megszüntetésére, mint amelyek alapján a Békés-bánáti működését betiltotta. Perdöntő lehetne ez a valós okok meghatározása szempontjából, annál inkább, mert mindkettőt közel egy időben: 1814—15-ben oszlatta fel. *Kristóffyék* ugyanis az esperesség 1811. évi határozata ellen fellebbezést nyújtottak be, s a fennmaradásukért folytatott küzdelemnek csak az 1814. aug. 16-án tartott tótkomlói főtárgyalás vetett véget. Ennek a határozatát hagyta jóvá *Lovich Ádám*.

Nem állítjuk, hogy az egyházmegyét nem foglalkoztatta élénken a tanítók szövetkezetének a fizetések normalizálására, a díjlevelek rendezésére irányuló mozgalma, amely *Kristóffyék* érdekvédő harcának központi kérdését jelentette. Meg vagyunk azonban győződve arról is, hogy legalább annyira félt a francia forradalom és a jakobinus eszmék térhódításától, melyekkel a tanítók vezetői nyíltan szimpatizáltak. Nem *Kristóffy* pedagógusokra jellemző bizakodása — „a borúra derünek kell jönnie”-elv izgatta őket. Ezt egyszerű népi igazságnak is felfoghatták. Inkább veszélyes demokratizmusától félték. *Kristóffy* ugyanis túlértékelve a francia forradalom nyomán kialakult nemzetközi erőviszonyokat és a felvilágosodás eszményeinek hatóerejét, azt hirdette, hogy gyermekei és unokái „meg fogják élni azon nagyszerű átalakulást, midőn az embert nem szü-

letése, rangja, címe, vagyona után fogják mérlegelni, de társas míveltsége, jelmeze, tudománya, közhasznú ügyessége és áldozatkész hazafisága” alapján. Ez az értelmi alapra helyezett, társadalmi elkötelezettségű boldogság-elmélet egybevágott *Kant* híres *erkölcsi törvényével*, amely száműzte a dogmatikussá merevedett teóriákat és tekintélytiszteletet, és a napi események-, a társadalmi haladás tevőleges szolgálatában jelölte ki az emberi élet célját és boldogsága alapját. Sok volt ebben a robbanó töltet, s bizony félni lehetett tőle.

A megegyezést kizáró elvi különbségek elsősorban innen fakadhattak. Az anyagi érdekek mégoly bátor képviselőinek, vagy a tanítói tekintélynek s vele együtt a pedagógiai munka fokozottabb megbecsülésének a jogos követelése nem okozhatott olyan áthidalhatatlan, kibékíthetetlen ellentétet, hogy miatta az esperességi bizottság oly *kiskorú embereknek* tekintse a tanítókat, „kiknek minden hivatalos mozdulatát, sőt magánéletét is *merev és túlszigorú szabályok által kell korlátozni és irányítani*”. Ehhez — nem nehéz belátni — jóval több és nagyobb ok kellett.

A *Néptanítók Testvéri Szövetkezetének* történetéből témánk szempontjából csak az a 4 éves időszak érdekes, amely *Skolka András* elnökségéhez tapad. Bárán kijelenthetjük, hogy „a testületi szellem ápolására s az iskolaügy és a népnevelés fellendítésére” alakult szervezet az ő nagy személyes tekintélye és példás embersége nélkül aligha kapott volna bizalmat az egyházmegyétől. Északmagyarországi származása és iskoláztatása révén — akár az előzőleg Gömör megyében tanító *Kristóffy* is — sokat hallhatott a kishontiak egyesületéről, s felismerve annak nagy jelentőségét, érthetően azon volt, hogy egy hasonló szervezet létesítésével új munkahelyén is segítsen az elmaradott pedagógiai kultúra fejlesztésén és erősítésén.

Skolkát elsősorban a nevelők általános és szakmai műveltségének a fokozása izgatta és foglalkoztatta: egy önképzésre alkalmas könyvtár létesítése és a tudatosan beszerzett műveknek a tagok közöt'i köröztetési módja, továbbá pedagógiai-diadktikai-iskolaszervezési értekezések, tankönyvi bírálatok írása és íratása, és ezeknek egyesületi értekezleteken való megvitatása. Vagyis minőségileg javuló munka révén kívánt nagyobb társadalmi tekintélyt, és elismerést kivívni a tanító számára. Elfogadta *Kis Jánosnak*, a soproni költő-papnak a jó tanító szerepéről és nemes hivatásáról írt gondolatait: „... mind egyes emberek, mind egész népek és nemzetek értelembeli s erkölcsi kiműveltetésüket leginkább annak köszönhatték, ... milyen esméretek terjednek el; ... az értelmes és hű tanítók teszik az embert igazán emberré, ... az emberi nemzet legszebb virágainak ők a kertészei, ... az ő bármely gyenge fényű mécsek terjeszt az egész földkerekségre éltető és vidámító világosságot”.

Mérhetetlen ez a kötelesség, s határtalan a feladat! Ugyanakkor — *Skolka* is jól látta — felkészületlen hozzá a magyar pedagógiatudomány és a tanító-gárda is. A pedagógia századának kezdetén maga *Kis János* is így kesergett: „Aranyhegyek helyett, melyet magamnak ígértem, sivatag pusztát leltem”.

Számos aranyhegyre — gazdag szellemi forrásul szolgáló tanítóegyesületre lett volna szükség, minthogy az iskolafelügyelő *Tessedik* verbalizmus elleni hiábavaló küzdelme óta sem javult sokat a helyzet. Az évszázados vendég — a *slendrianizmus* —, az imamalom-szerű értelmetlen szajkóztatás, a tanítói kötelezettségek mellékes foglalkozásként való kezelése, a gyenge fizetést kiegészítő pénzkereseti források favorizálása, a névnapozás és a mértéktelen italozás nem tűnt el végérvényesen. Viszonylag sok igazságot is tartalmazhatott tehát a lelkészek vádja és jobb teljesítményt sürgető szándéka. Ha ezért emelték fel szavukat, jogosan tették. Ez esetben az sem ítélnélhető el, ha jogorvoslást keresve, nyíltan szóltak gondjaikról. A baj a sértő általánosításból származott, amely ellen érthető módon hevesen tiltakoztak — mert azért voltak ilyenek is — a jól dolgozó pedagógusok.

Skolkák programja hat lényeges feladatkörre irányozta az egyesület tevékenységét. A tanítók anyagi és jogi érdekvédelmére és a testületi szellem ápolására; az oktatásügy, iskolavezetés, nevelés egyesítésére, színvonalának emelésére; aztán állást foglalt a pedagógus-önképzés szükségessége mellett; foglalkozott a tanítónak a népnevelés fellendítésében betölthető és betöltendő szerepével — az iskolán kívüli népművelés társadalmi igényének kielégítésével, s végül az „egyházi önkényeskedés elleni szervezett fellépés és védekezés” kérdésével.

Nagyobb történeti távlatból nézve is korszerű ez a program. Alig különbözik az I. népiskolai törvény, az 1868. XXXVIII. tc. 147. §-a értelmében a községi és állami népoktatási intézetek tanítói és tanárai számára létesített vármegyei tanítóegyesületétől, amelynek elvei a felekezeti iskolák nevelőit tömörítő, hasonló célú egyesületek alapszabályaira is mély hatást gyakoroltak. Benne volt az egyházi hatóságoktól függetlenített oktatás kívánalma is, ha konkrét megfogalmazást nem is nyert még. Előre mutatott 1848 felé. Mindezek *Skolka* és *Kristóffy* magasfokú problémaérzékenységét, széles látókörét és kiváló szakmai felkészültségét igazolják. Miből látható ez? Abból, hogy világosan megérezték: a szokványos tanítási módszereknek újabakkal történő felváltása kikerülhetetlen lépés a fejlődés útján. Továbbá, mert felismerték, hogy az új ismeretek elsajátításához és elsajátíttatásához mindannyiójuknak mélyebb és szerteágazóbb tudásanyagra, fejlettebb pedagógiai-didaktikai készségekre van szükségük — ezt kívánja tőlük a polgárosodás. Abból, hogy együtt rezdülve a kor haladó eszméivel, a közgondolkodás tudatos formálói, a felnőttek iskolán kívüli nevelésének önkéntes harcosai kívántak lenni.

Kár, hogy *Skolka* tanítóegyesületi tevékenysége újverbászi lelkésszé választásával hamar véget ért. Böles tapintatára, személyének nem mindennapi varázsára, szavainak erkölcsi hitelére a későbbiek során is égető szüksége lett volna a *Néptanítók Testvéri Szövetkezetének*, amely már a nevével is a felvilágosodás hármas jelszavát: a szabadság, egyenlőség, testvériség-et idézte. Az ő mértéktartó és körültekintő irányításával talán sikerült volna megmenteni

az együletet az „önkéntes” betiltástól abban az esetben, ha — bár ez cseppet sem valószínű — csakugyan a papok-tanítók közötti nagyon elmérgesedett személyes ellentétek szolgáltatottak jogcímet „erőszakos” feloszlatásához. De ha így volt, hogyan tudtak megférni továbbra is egymás mellett egy munkaadó szolgálatában?

Skolka szellemi hagyatékát végig híven őrizte, és magáénak tartotta a kis csoport, mint ahogy annak érezték a mezőberényi gimnázium tanárai is. Hasznosabb irányelveket, odaadóbb munkaszeretetet, tartalmasabb nevelőmunkát, példásabb önképzést senkitől sem kaphattak vagy tanulhattak volna. A berényi gimnázium 32 éves működéséhez is ő adott konkrét irányelveket és végig alkalmazható gyakorlati útmutatást. Ő fektette le az alapját annak az okos nemzetiségi politikának, amely az iskolát a több nemzetiségű ifjak békés otthonává tette, ahol példás összhangban, nyugodt körülmények között, egymást segítve és támogatva készülhettek fel jövőző életpályájukra, a közös haza szolgálatára.

*

Szarvas 1834-ben, az iskola áttelepülésekor körülbelül 17—18 000, túlnyomórészt evangélikus lakost számláló település volt. Az önmaga képességeit reálisan felmérni nem tudó, zavaros gondolkozású, öntelt és izgága *Simon Istvánnak* a *Társalkodóban* 1840. május 16-án megjelent ismertetője például a szarvasi ev. iskolák évvégi nyilvános *próbatétéről* (értsd: vizsgájáról) azt közölte, hogy azon „15.000 s több száz lakos gyermekei” tettek tanúbizonyságot éves előhaladásukról. Hat évvel később meg egy másik, ugyanott publikált közlemény emlegette mint 18 000 lakosú várost, Szarvast, számolva már a más vallásúakkal is. Jóval nagyobb település volt tehát — belterületi lakosságát tekintve is — Mezőberénynél, amelynek ev. egyházi szempontból kétségkívül megvolt vele szemben az a hatalmas előnye, hogy három nyelvű lévén, a német nyelv természetes környezetben való gyakorlására is jó alkalmat adott.

A szarvasi „honfoglalás” indítékai után kutatva, nehéz lenne tisztázni ma már, vajon miért és hogyan vállalta a katolikus *Bolza József* gróf és vele a *Bolza család* az evangélikus esperességi gimnázium fejedelmi patronálását. *Nádor* is csak okos önmérséklettel mert fogalmazni, amikor azt vizsgálta: „Kié volt . . . az első szó?”; a földesúré-e, vagy a *Simon Sámuel* esperes — *Hellebranth János* főjegyző és *Boczkó Károly* járási főszolgabíró alkotta szarvasi küldöttségé, amely a bőkezű *Bolzák*nak az általunk már ismert nagyvonalú alapítvány megajánlását sugalmazta, illetve azoknak kedvező döntését az esperességi gyűlés elé terjesztette? Joggal tételezte fel, hogy nevezettek indítványozását valamilyen *kiszivárogtatott bizalmas nyilatkozatnak* kellett megelőznie; másképp a dolog teljesen érthetetlen és elképzelhetetlen.

Haán Lajos naplója egy kedves, de alig hihető legendát kanyarít hozzá. Ezeket írta: „A szarvasi grófok az 1834-es farsangkor táncvigalmat rendeztek,

s nem lévén Szarvason elegendő táncos, elhívták a berényi tanulóifjúságot. A tanulótság el is ment tanárostúl, s ugyancsak megforgatta a grófi kisasszonyokat. Tetszett a szép, deli ifjúság a grófoknak, s föltették magukban, hogy ezt többször is ismételni fogják. A kedvező alkalmat megragadta *Simon Sámuel* szarvasi pap és esperes és *Hellebranth János* szarvasi városi jegyző, s igyekeztek rábeszélni a grófokat, hogy magát az iskolát hozzák át Szarvasra. Előterjesztették minő anyagi és szellemi hasznot hozna ez a városnak. Az eszme tetszett, föld akkor volt még elég. Szarvastól egész Csabáig csupa legelő volt, mely nem volt még szántás alá véve. A grófok tehát szívesen áldoztak 350 holdat, jóllehet katolikusok voltak mind. Így vitték át Szarvasra a gimnáziumot 1834. őszén”.

A romantikus beállítású történet több szempontból is sántít. Téves benne már az is, hogy az 1834. évi zártkörű farsangi bál adott alkalmat *Simon Sámuel*éknak az ötlet felvetésére. *Bolza* ugyanis — tudjuk — 1833. június 2-án kinyilatkoztatta már patrónusi szándékát, amennyiben a mezőberényi iskola Szarvasra telepítették át. Valószínű tehát, hogy a bál egy évvel korábban lehetett. Alig hihető az is, hogy a grófkisasszonyok táncosainak a hiányát pótolandó, vállalta volna *Bolza József* és a grófi család ezt a szokatlan, szinte operettbe illő nemes áldozatot. Ekkora hangulatot mégsem kelthettek a táncoslábú berényi diákok! Maguk a szarvasi egyház képviselői sem nyilatkozhattak ilyen nagyvonalúsággal, minthogy nem egykönnyen nélkülözhatték a tessediki épületet. *Jancsovics Pál* a *Pesti Hírlap* 1841. augusztus 14-i számában megjelent *Népnevelési eszközök* című cikke szerint ugyanis a sok tanuló s feltehetően az emeletes épületnek gimnáziumi célra történt 7 esztendővel korábbi hasznosítása miatt az egyház „majd minden évben új tanodát” volt kénytelen építtetni. A következő, 1841—42-es évre is újról kellene gondoskodnia — írja *Jancsovics* —, mert jóllehet már *heten tanítunk az elemi iskolákban*, „mégis jut egyre-egyre 200 növendéknél több”. Nagyon meg kellett tehát fontolniuk, felajánlhatják-e azt minden előzetes számvetés és tervezés nélkül, szinte ötletszerű meggondolatlansággal középiskolai célra, az egyházközség vezetőségének a szándékát sem ismerve.

Ettől függetlenül is ott még mindig a nagy kérdés: volt-e egyáltalán joguk ahhoz, hogy ők tegyenek indítványt, hiszen a földesúr katolikus vallású lévén (egész családjával együtt), mint idegen felekezet tagja, nem érezhetett erkölcsi kötelességet sem az iskolafenntartó egyházmegyével, sem a *Bolza-birtok*-nál jóval nagyobb beiskolázási körzettel rendelkező iskolával szemben.

Az emeleten elhelyezett 12 tanteremből és a földszinten lévő ugyanennyi helyiségből álló (itt voltak a tanári lakások is) *Tessedik-épület* önmagában csak a nyugodt munka lehetőségét biztosította, az aprólékosan tervszerű, értékes munkát nem. Legalább is az első esztendőkből. „A *Molitorisz Adolffal* és *Benka Györggyel* átköltözött” gimnázium Szarvason ugyan kiegészült „a *Tomasek Pál* helyére meghívott *Magda Pál* sárospataki, korábban soproni

tanárral”, aki az igazgatói teendőket az ideiglenes vezetéssel megbízott *Molitorisz*tól vette át, ez azonban legfeljebb a feladatok arányosabb és elviselhetőbb elosztásán segített. Az iskolafenntartó hatóság megbízása — sajnos — nem bizonyult túl szerencsésnek. Nem a széleslátókörű *Magda* szakmai felkészültsége — korának egyik legkiválóbb hazai tudósa volt —, hanem inkább pedagógiai elvei és sajátos emberi tulajdonságai miatt. „*Katonás ridegsége, kiszámíthatatlan szeszélyessége*” folytán nem tudott közös nevezőre jutni sem a két régi berényi tanárral, sem megbékélni az iskola filantropista (*Rousseau* elveire alapuló, *emberszerető* nevelési irányzat) pedagógiai hagyományaival. Így aztán nem is alakult ki őszinte, alkotó légkör. A tanárok közötti morális és szakmai ellentét állandóan nőtt, s a hangulat egyre elviselhetetlenebb lett. A felkért békéltető bizottságok nem tudtak enyhíteni a — szomorú leírni — mindössze 3 tagú „testület” ádáz gyűlésén. A tanárok kenyértörésre akarták vinni a dolgot, nem sokat törődve az iskola elsőrendű érdekeivel. A szenvedélyes, izzó gyűlés árja átcsapott a tanári szoba falain, s megmérgezte és tönkre tette az egykor békés iskola életét és nyugalmát.

Hogy nem kizárólag *Magda* lehetett a bajok okozója, azt a tanulók (szülők) „állásfoglalása” is alátámasztja. *Magda* távozása ugyanis nem oldott meg semmit. „Az intézet várt, biztosan hitt felvirágzása valahogy nem akart nekilendülni” (*Nádor*). Amíg *Molitorisz Adolf* és *Benka György* tanítottak benne, a tanulói létszám ijesztően mélypontra zuhant, és tartósan ott is maradt. Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy már *Magda* idejében is állandóan csökkent, de akkor az utolsó évben is voltak még 120-an. Utána viszont már csak „zselléreskedett” az intézet: 1840/41-ben 85, 1841/42-ben 100, 1842/43-ban 91, 1843/44-ben pedig mindössze 95 tanulója volt. Jellemző, hogy az áttelepülés egyáltalán nem okozott létszámcsökkenést. Sőt. Már az első évben 160-an iratkoztak be, 30-cal többen, mint közvetlenül előtte Mezőberényben. Talán innen eredt *Irányi* tévedése, aki úgy tudta, hogy az induláskor mindössze „30 volt a létszám”.

A későbbi nagy visszaesést természetesen nem lehet anyagi gondokkal magyarázni. Nagyon melléfogott *Benka Gyula*, amikor a belső zavargásokról szólván a gimnázium „kimerülésének jeleit” gazdasági nehézségekből eredeztette a 100 éves jubileumon, 1902. október 15-én tartott emlékeszédében. A valóság az, hogy már 1835-ben több mint 3000 forintos többlettel zárta az évet a gondnokság. 1837-től kezdve pedig jelentős hasznot hajtott az 1933 forintért eladott mezőberényi malmok helyett felépített két szarvasi malom is. Bevételeük elérte az évenkénti 1000 forintot. Csaknem 2000 forintot jövedelmezett a haszonbérbe kiadott alapítványi föld is. A mezőberényi iskolaépület eladásából (1843) befolyt 4000 forintot meg alig kellett megtoldani valamivel, hogy rajta a Tessedik-épületet meg lehessen váltani. Talán sohasem állott olyan biztos anyagi alapokon a gimnázium, mint ekkor.

Az igazgató, az eredeti gondolkodású, meggyőződéses demokrata *Magda*

Pál nem tartozott a könnyen kezelhető emberek közé. Emberi méltóságától az alázatoskodó udvarlás állott a legtávolabb. Nem is tudta kiérdemelni a reá ruházott hatalommal élni akaró nagytiszteletű iskolabizottság jóindulatát. Javaslatait kezdettől fogva kételkedve fogadták, teljesítésüket feltételekhez kötötték. Már 1837-ben a Pusztaföldváron tartott közgyűlés is úgy döntött, hogy a „fűvészkertnek földjéből” kért területet, melyen *Magda* „a tanulóifjúságnak gazdasági gyakorlatokat” kívánt *bemutatni*, csak abban az esetben bocsátja rendelkezésére, ha „erre való nézve . . . a miképpen intézendő gyakorlatokra való tervét . . . az Esperességnek benyújtandja, s *ha az tudományosnak tartatik*”. Feltehetően nem olvasták két fő művét, különösen az 1833-ban Sárospatakon megjelent *A mezői gazdaság philosophiájának szabásai szerint okoskodó és munkálkodó gazdát*, másképp nem hoztak volna ilyen bántóan megfogalmazott, megalázó határozatot. Talán nem bíztak gazdasági kultúrájának korszerűségében? Vagy azt hitték, hogy saját céljaira kívánja hasznosítani a gyakorló kertet? Esetleg *Tessedik* szellemének és szemléletének a jelentkezésétől félték?

Máskor nyomatékosan felszólították: ne feledkezzék meg azon kötelességről — „*ha netalán nem tett volna eleget*” még neki, hogy az iskolai szokott jelentéseknek felküldése alkalmával egyszersmind s évenként kérő levelet terjesszen fel, mellybe a Fő Tiszteletű Districtust (egyházkerület) az alumnumnak fel segélésére, köztan(ulmányi) vagyonból nyújtandó segedelemre kérje meg”.

Az ilyen és hasonló intelmekből, apró szúrásokból, méginkább a tudományos felkészültségét kétségbevonó, megalázó gesztusokból a keserű bizalmatlanság szele csapott *Magda* felé. Nagyon megszorodhatott a szíve, hogy végül egészen váratlanul (?) — és nem véletlenül, ahogy a jegyzőkönyv fogalmazott — beleunva az örökös zaklatásba, pánikszerű gyorsasággal mondott le igazgatóságáról, és vett búcsút a várostól, anélkül, hogy bárki is maradásra kérte volna. A sors különös iróniája, hogy távozásának egyházmegyei bejelentésével egy időben, — amikor az esperesség elismerve, hogy „ezen kérdéses hivatalnak betöltése az idő rövidege miatt Szeptember hó eleég már azért is, mert az esperesti gyűlés erre a tisztes hivatalra szükséges tulajdonokkal felruházott számosabb érfiaknak tudomásába nem lenne”, kénytelen a választást egy évre elhalasztani, a helyettesítéssel újra megbízott *Molitorisz Adolf* gyorsan beadott kérését is tárgyalta, s azt jóvá is hagyta. Azt kérte: engedélyezze számára a főhatóság „a Rector-Professori hivatalhoz kapcsolt egész alkélom” (értsd: teljes díjlevél) használatát. Azaz nem elégedett meg az iskola vezetéseért ugyanekkor megszavazott juttatással — a beíratási és tanúsítványi díjjal.

A tisztább látás kedvéért mindehhez a *Vajda Péter*rel kapcsolatos hivatalos levelezéséből is emeljük ki két jellegzetes gondolatot. Amikor ugyanis az egyházmegyének nem sikerült sem *Hrabovszky Dánielt*, sem *Hunfalvy Pált*, sem

Breznyik Jánost, sem Kicska Dánielt Szarvasra csalogatnia, s az a hír terjedt el, hogy Székács József közbenjárására valószínűleg Vajda Péter foglalja el Magda örökét, Molitorisz egy 1842. aug. 22-én keltezett levelében ilyen kétes értékű dicsérettel szolt Vajdáról: „Ezen embert gimnáziumunk számára meg kellene szerezni, mert derék ember . . . De lám, ő is sokalja a munkát, pedig a magyar literátorok között egyet sem ismerek, ki oly könnyen dolgozna, mint Vajda. Ő utazik legtöbbet, ő mulat (mulatás = kellemes időzés, tartózkodás) legtöbbet, és mégis legtöbb iratai vannak.”

Kétségtelen, Antonius világhírű beszédéhez (Shakespeare: Julius Caesar) nagyon hasonlít a gondolatnak ez a jó logikára valló, ügyesen célratoró fogalmazásmódja, — csak éppen az iránya más. Molitorisz ugyanis nem azért temet, hogy dicsérhessen, hanem úgy dicsér, hogy temetni tudjon. Majd két hónappal később — október 16-án — azt a hírt siet közölni esperesével: Vajda nem jön Szarvasra, holott ekkorra már egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a Taubner Károly távozásával megüresedett pesti protestáns főiskola tanári katedráját — jöllehet Taubnert időközben a főhatóság teljes megalégedésére Vajda helyettesítette, sőt az állásra pályázott is — a nagy befolyású Prónay család ajánlatára Tavasi (Teichengräber) Lajosal töltik be.

Legnagyobb megértéssel és rokonszenvvel különben Bloch Móricz emlékezett Magdára A Szarvasi evang. főiskolának rövid története és jelen állapotjának vázlatára című, 1847-ben a Réthy nyomdában megjelent művében. Ekként: „Ez időben (vagyis 1840-ben) Magda Pál, a sokat hányatott, sokat szenvedett férfi, kit munkában, de örömtelenül töltött emberkor után az öregség nyers gyötrelmére hagyott (Odyss. 5.) a sors kajánsága, a tanítói pályáról végképp lemondván, kínos nyugalomba vonult”. Jó olvasni ezeket a tárgyilagos hangvételi, emberséges sorokat, melyek nem vádolták a megfáradt öreg tudóst, mint a későbbieké, akik őt tették felelőssé az iskola szellemi és anyagi (?) kimerüléséért. Könnyű dolguk volt: a Nyírségre távozott, Békésben gyökeretlen Magda tökéletesen kiszolgáltatta magát. Messzire kerülve nem tudott, talán nem is akart védekezni azok ellen a lélekölő vádak ellen, melyekkel 6 éves szarvasi igazgatói tevékenységét és nevelői becsületét ellenfelei besároz-
ták.

A „szigorúan erélyes, zordon, katonás, nyers modorú” Magda nyugalomba vonulása (talán ezt jelenti az anyagi megkárosítás?) után egy ideig szánsal-
masan tengődött az iskola. „A 8 osztályos gimnáziumban . . . csak két tanár működött, kik heti 40—44 órában, két-két osztály egybevonásával tanították a 90 főnyi tanulósgot”. Az esperesség nem siette el a dolgot; nem akart gyorsan, elhamarkodottan dönten. Nem mindenkinek a jelentkezését fogadta el. 1841. májusában például nem tartotta alkalmasnak s nem is választotta meg a helybeli Simon Istvánt, aki pedig „hírlapi úton” már az év elején „a magáénak hirdette az oktató székét”. Lehet, hogy ily módon akarta elriasztani az ellenfeleket a pályázástól? Végül a személyét elutasító orosházi gyűlés lefo-

lyásáról olyan kisszerűen akadémikuskodó tudósításban számolt be, amely az illetékesek körében érthető felháborodást és jogos tiltakozást váltott ki. Beeszmérlő cikkére *Balassa Pál* orosházi lelkész — a gyűlés házigazdája — adott a *Pesti Hírlap* aug. 22-i számában (itt jelent meg annak idején az ő okvetetlenkedő-rágalmazó közleménye is) kíméletlenül őszinte, leleplező választ, rávilágítva a kudarcot elviselni nem tudó *Simon* kötekedő magatartásának igazi okára. „Erősen hiszem — állította *Balassa* —, magasztaló dicséretet írt volna . . . ugyanazon toll, ha a közlőt, mint ő tán igen is hitte, az esperességi gyűlés egy szívvel oktatóvá kiáltotta volna ki”. Majd így fejezte be rövid kommentárját: — azonban, miután „a gyűlés színe előtt némi heves és sértő kifakadásai miatt rendre igazítottatott volna, felhevülten elhagyá a tanácskozási termet, bosszús rágalmait tüstént koholandó”.

Ez esetben szerencsésen döntött az „iskolai tanács”. *Simon*, akit *Benka* „nagy tudományú, de kivételes magatartásával különködésre hajló” ifjúnak tartott, valójában — ahogy ezt hírlapi tudósításainak kapkodó logikátlansága, dilettáns „költői” műveinek és nehezen értelmezhető hivatalos beadványainak körülményeskedő stílusa is tanúsítja — mérhetetlenül öntelt, zavaros figura volt. Verses kiadványainak meghökkentő címei is, mint pl. *Nátha elleni versek beteg nők számára honvéd s huszár kísérettel*, vagy *A pokol feneke és a'hol az atya isten lakik* — már erre vallanak. Pöffeszkedő önteltségéről, fékezhetetlen önimádatáról azonban csak később, 1852-ben adott igazi, félreérthetetlen bizonyítékot. Ekkor arányérzékét veszítve, a fővárosi lapokban azzal ajánlotta verseskötetét az olvasók figyelmébe: nem szeretné, ha rá is, mint *Shakespearera*, csak évszázadok múlva figyelnének fel. Túlzott önbizalmát *Arany János* hűtötte le finoman csipkelődő versével:

A nagy *Simon* (ki ne ismerné őt!)
 Az álszerénységből szépen kinőtt.
 Ő az, kitől (bizony már jó minap)
 Egy hirdetést hoz valamennyi lap:
 Hogy ő az apja lelkinék se vár
 (Nem oly bolond ő, mint *Shakespear*’)
 Elismerésre, költői babérra,
 Halál után egy foghagymát sem ér a;
 Patkó se kell — ha már nem él — a lónak,
 S jobb egy veréb ma, mint egy túzok holnap:
 Ismerje meg hát a világ jelenben
 És bálványozza lángeszét; különben . . .
 (Írjak? Ne írjak?)

Hogy mi lenne különben, azt a tapintatos *Arany* jóindulatúan elhalgatta. De hát elég ennyi is egy költői babérokra hasztalan törekvő hetvenkedő, nagyképű dilettánsnak!

A nagybeteg iskola az 1843/44-es tanévben hirtelen friss erőre kapott. Az ásatag, konzervatív nézeteket és a maradi pedagógiai elveket modern, liberális eszmék váltották fel. Egycsapásra megnőtt a híre, tömegesével tódultak falai közé a lelkes tudományszomjas ifjak, hogy a reformkor egyik legradikálisabb gondolkodóját: a haza és haladás — a haza és emberiség bátor szószólóját, *Vörösmartyék* barátját: *Vajda Pétert* hallgathassák.

Vajda eleinte *Benka Györggyel* együtt egyszerű oktatóként tevékenykedett a *Molitorisz Adolf* vezette gimnáziumban, ahogy ezt a „*Tanúsítás a szarvasi ágostai vallású Gimnasiunumbéli tanulóiújúságról az 1843 és 44-i oskolai évnek első felében*” nevet viselő hivatalos irat is tükrözi (a róla készített fénymásolatot *Bilibok Péterné dr.* szarvasi óvónőképző intézeti tanárnak köszönöm), s legfeljebb csak a második féltől, esetleg az 1844/45-ös tanévtől vette át az irányítást.

Oktató-nevelőmunkája a legmerészebb elképzeléseket is túlszárnyalta. Már az „első oskolai próbatételén”, 1844. február 7-én érezni lehetett, új korszak kezdődik vele az intézet életében. Hallgatóságát — élén a felügyeletet gyakorló esperessel — valósággal elkápráztatta a tanulók szokatlan lelkesedése és magabiztos tudása.

Az országos feladatokon edződött, többre hivatott fiatalember alkotó vágyának a kiélésére, belső sugallatra építő lelkes tenniakarásának a kipróbálására nem nyújtott elég teret a vidéki iskola és a tanítás. Nem elégíthette ki őt magát sem, bár tiszta szívvel örült jól érzékelhető pedagógiai sikereinek. A közéleti férfi lázas nyugtalanságával olyan átfogó, általános feladatok után vágyott, amelyek nem gyengítik, inkább erősítik iskolai tevékenységének a határfokát és erejét, s növelik a gimnázium szellemi kisugárzásának a körét. Mint *Petőfi* Szilvesztere, vasárnaponként a délelőtti istentisztelet után időszerű morálfilozófiai témákról nagy hatású előadásokat tartott, vagy felvilágosodott eszmeiségű társadalmi kérdéseket boncolgatott a felekezeti különbségre való tekintet nélkül összesereglett népes hallgatóság előtt. A *tömegnevelés* fontos eszközévé tette így az iskolát, majd amikor az előadóterem szűknek bizonyult — a templomot. A polgárosodás szellemének befogadására, fő irányelveinek megismerésére s a feudális kötöttségek elutasítására nevelte környezetét.

A vidéki ember nehezen tudta elképzelni, hogy a sokirányú tudományos és szépirodalmi munkásságáról, gazdag hírlapírói — közéleti — szerkesztői tevékenységéről és fontos társadalmi beosztásairól (*Magyar Természettudományi Társulat, Iparegyesület* titkára stb.) ismert *Vajda* hajlandó lesz felcserélni Pestet, a magyar szellemi élet központját egy vidéki kisvárossal, hiszen csaknem mindent elért, amit egy író és tudós akkoriban hazánkban elérhetett: tagjává választotta a *Kisfaludy Társaság* és az *Akadémia* is. Ez a körülmény természetesen sokat enyhít *Molitorisz* téves híradásán.

Valóban csak a legszűkebb baráti kör tagjai ismerték és tudták döntése igazi okát. *Garay János* a Kisfaludy Társaság 1847. évi közgyűlésén tartott emlékbeszédében ekként indokolta sógora, *Vajda* váratlan lépését: amikor 1839-ben a *Dalhonnal* „sem bírt annyi részvétet (értsd: olyan érdeklődést) gerjeszteni, hogy belőle aláírás útján az első célba vett 4 kötetet, nemhogy nyereséggel, de csak tisztán kára nélkül is kiadhassa . . . megcsüggedt és kiábrándult . . . Ez időtől fogva . . . az irodalmon kívül kezdte keresni magának állást, hogy szellemi működésének véghezvitelére szükséges anyagi támaszt megszerezze.” Így ment a tanítói pályára.

Állítása ellent mond azoknak a szarvasi történészeknek, akik azt a tetszetős teóriát szőtték, hogy *Vajda* kizárólag pedagógiai-didaktikai rendszerének — iskolaszervezésre vonatkozó elképzeléseinek a helyességét akarta kipróbálni a gyakorlatban, s mivel erre *Tavasi* megválasztásával Pesten nem nyílhatott alkalma, vidéken vállalt munkát.

Annyi mindenesetre kétségtelenül igaz, hogy a pesti protestáns főiskolai pályázaton dícséretben részesített dolgozatának szemléleti modernsége messze felülmúlta társaiét. Igaz az is, hogy az 1842-ben kiadott *Nemzeti Ábécéje* (Olvasó és mulattató könyv magyar szorgalmas fiúk és leányok számára, nálunk eddig egészen új mód szerint) sem csupán színes képes illusztrációinak nagy számával és azoknak minőségével keltett megérdemelt figyelmet, hanem számos egyéb eredeti ötletével: logikus felépítésével, olvasmányainak és jól rendszerezett példamondatainak merész demokratizmusával és azok korszerű magyarázatával stb. A szarvasi gimnázium *Protocollum*ának (jegyzőkönyvek gyűjteménye) 1843. jan. 17-i feljegyzése meg azt tanúsítja, hogy *Vajda* már megválasztása előtt javaslatot tett az „iskola tantervének megváltoztatására, melyet az egész itteni testület egyhangúlag helyeselt és elfogadott” (*Hanzó*). Ezek azonban még nem bizonyítják *Nádor Jenő*ék feltételezésének a helyességét.

A pályaműként beadott, „Keressük a legszebbet; merjük a legnagyobbat!” — jellegével ellátott, „szép, lelkes, sok helyen szív-rázó értekezés” ugyanis eléggé egyoldalúra sikerült. „Gyönyörű theoria, de alig más” — jellemezte értő kritikus. S ez így igaz. Uralkodó vonása az iskola és a nevelés politikumának igazolása, illetve a polgárosodást segítő korszerű nevelési irányzatok propagálása lett. Ezért érthetünk egyet a kortárs-bíró *Bocsor István*nal: „Sok szavát aranybetűkkel szeretnők a nevelés temploma homlokzatára nyomtatni”. Kénytelenek vagyunk azonban elismerni azt is, hogy a többi pályázó — nagy pedagógiai gyakorlat birtokában — jobban megközelítette a kiírás szellemét, mint ő, akinek műve nélkülözte a gyakorlati kipróbálás aranyfedezetét. Eladdig ugyanis csak magántanítványokat nevelt, gimnáziumban nem tanított, márpedig a pesti iskolai főhatóság szakszerű pedagógiai elvek és elméletek konkrét megfogalmazását és gyakorlati megvalósításuk elemző magyarázatát követelte a pályázóktól.

A 40-es évek elején különben roppant gyorsan változott a helyzet. Az 1841.

július 20-ra összehívott *zayugróci reformgyűlés* (ezen a hírlapi közlemények szerint egyetlen szarvasi tanár sem vett részt), amelynek „tanácskozásai két szakaszban 1845-ig tartattak”, fokozatosan szorította háttérbe és szüntette meg az egyes iskolák szervezeti és tantervi önállóságát. A szarvasi iskolának is — ha nem akarta feladni nyilvánossági jogát — társulnia kellett hozzá. Amikor tehát *Vajda* 1843. októberének közepén elfoglalta munkahelyét, már nem sok reménye lehetett arra, hogy az iskola oktatásrendszerét a saját elképzelése szerint formálja át. Tudta ezt ő is, vállalta mégis a munkát.

Annak eldöntésére, miért kényszerült Pest elhagyására, perdöntő bizonyítékkal az *Erdélyi János—Csengeri Imre* levelezés szolgál. Utóbbinak 1842. szeptember 9-én Nagyváradon kelt válaszleveléből (*Erdélyi* levele elveszett, vagy lap-pang valahol) ezeket olvashatjuk: „*Vajda* szarvasi professzorságáról amit írsz, meglepő vala, és különös érzelmeket költött bennem. Talentumnak, mint *Vajda*, én független életet, biztos álláspontot óhajtok: hol elvonulva a világ zajától, megválva a mindennapiság gondjaitól, és röptének föllengő tér nyílva, hasson, amire hivatva van, az egész nemzet értelmiségére (értsd: értelmére). S ily nézetből a hír nem kellemetes. Őt a pálya és stúdiumok elől, melyekben már jó hangzású nevet szerzett, elhíva látom egy provinciális katedra ingatag helyzetébe, s látom a tehetséget, mely nagyobb körben világitani rendelteték, az iskola-fal lélekölő betűi között emésztődni. De — mondhatjátok — mit tehet róla, hogy az ember nemcsak szellem, hanem test? Igazatok van, szomorúan igazatok. A filozófia mindenre tanít, csak kenyeret sütni nem; s mindent ad, csak ebédet nem. S a professzoré legalább szellemi hivatás, nemde? S hátha lehet prófós is szellemi hivatalnok? . . . itt igazán kineveti az élet a logikát! S ha nem adhatunk fényt és bőséget az irodalomban, örüljünk legalább, midőn az író az irodalmon kívül nyughelyet talál; s ha az író egy elembe (ti. kizárólag írói munkásságából) nem élhet, s kételtű állattá kell lennie, kívánjuk, hogy legalább professzor legyen . . . És örvendek . . . hogy a helyet, ahol *Magda* elhunyt vala (valójában ahol dolgozott!), *Vajdával* díszesbülni szemlélem, s hogy ily férfiak érdemei köz méltánylást aratván, a nevelési ügy egy reménydús rezignáció hajnalán kezeikbe tétetik le”.

A *Dalhon Garay* említette időleges sikertelensége mellé (később ugyanis megjelent mind a négy kötet — a harmadik-negyedik éppen a költő szarvasi tartózkodása idején) még egy súlyos anyagi természetű csapás társult. Ez szinte alapjaiban ingatta meg *Vajda* erkölcsi és gazdasági biztonságát. Kiábrándító mellézköngéje is volt, hiszen egyik legkedvesebb barátjában: *Nagy Elek*ben kellett csalódnia. Neki adta át ugyanis megőrzésre a *Nemzeti Almanach* pénzét, s ő búcsúzás nélkül Párizsba ment vele. Nos, ebben a nagy kilátástalanságban fogadta el előbb a pesti főiskola segédtanári beosztását, *Taubner Károly* helyettesítését, majd a szarvasi gimnázium meghívását.

Távozásának fő okát tehát csakugyan megromlott anyagi helyzetében kell látnunk. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk a reakciós erőknek

személye ellen irányított koncentrált támadását sem. Ezek egyrészt tudományos felkészültségét és merész társadalompolitikai nézeteit támadták meg otromba, tekintélyromboló szándékkal (a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Századok* és a *Hasznos Mulatságok* hasábjain), olykor kimondottan útszéli hangon; másrészt nagy fondorlattal megfosztották szócsövétől: az általa plebejus demokrata szellemben írt és szerkesztett *Világ*-tól, amelyet tulajdonosa elvtelenül a konzervatív pártnak (*Desseffy Aurél*) a kezére játszott át, illetve adott el. Habár ügyes és reális ellenérvekkel sikeresen és bátran visszautasított minden reá és szaktudományi megállapításaira zúdított hazug rágalmat az *Athenaeum* hasábjain, éreznie kellett, hogy nyugodt, alkotó légműködést Pest nem tud biztosítani többé számára.

Ezt a felismerést több kisebb horderejű esemény is felerősítette benne. Ilyen volt például az *Akadémia* és a *Vörösmarty—Bajza* vezette *Csiga-kör* (a tudós Csiga) vezetőivel szemben elrendelt fokozott rendőri felügyelet, s méginkább az úgynevezett *opera-háború* (színházi tüntetés), amikor is az ifjúság a drámai színészek és az operaénekesek arányos díjazását olyan elszántan követelte, hogy egy névtelen feljelentő a „császári és királyi felségtől” a *főkolompások: Bajza, Vörösmarty, Vajda* akadémikusok, továbbá a „zajos botrányt” szító és irányító írók: *Garay, Vachott S. Érdy, Frankenburg, Paksi, Szigligeti* ellen „szoros tiszti vizsgálat” elrendelését, nyolc színész megbüntetését és az *Athenaeum*, a *Regelő* és a *Pesti Hírlap* részére „kegyelmesen adott privilégium” megszüntetését kérte.

Volt egy fontos mozzanat, amelyre látszólag meggyőző erővel tudhatták alapozni a szarvasiak a maguk tetszetős elméletét. Arra a közismert tényre gondolunk, hogy a könnyen lelkesedő és a társadalmi-kulturális haladást minden porcikájával szolgálni akaró *Vajda* 1845-ben, az ötödik tanári állás megszervezését sürgetve, azzal a megokolással, hogy ő és felesége: *Papp Kati* — ha kell — meg tudnak élni az irodalmi művek után járó tiszteletdíjakból is, lemondott saját fizetéséről. Ez a nemes, de elfogadhatatlan gesztus azonban, amely a fenntartó testületet végül a tanszék felállítására készítette, csak azt jelzi, hogy közben *Vajdának* anyagi helyzete rendbe jött. Feltehetően *Nagy Elek* is visszajuttatta az elvitt tekintélyes pénzt, és az akadémiai dícséretben részesített Dalhon sem kizárólag erkölcsi sikert hozott.

A zayugróci tervezet szellemének elfogadása nem okozhatott nagyobb nehézséget a szarvasi iskolában. Fő célkitűzéseit jogelődje: a mezőberényi gimnázium már jóval előbb a magáénak vallotta és megvalósította. Élen járt a „nemzeti nevelés” szolgálatában, a tanítási nyelv magyarrá tételében. Legfeljebb a reáltudományok, a természeti ismeretek tanításában és mindenekelőtt a szakrendszertől való elválasztásában kellett előrébb lépnie, bár — mint láttuk — ilyen irányban is voltak biztató kísérletei már.

Nyugodt lélekkel állíthatjuk, hogy a mezőberényi, majd azt követően a szarvasi iskola nevelési elve és gyakorlata nagyobb politikai érettségről tanús-

kodott a zayugróci tervezet *mindenáron* való, nemegyszer erőszakos magyarosításánál. Tanáraik szép példát mutattak arra, hogyan kell és hogyan lehet összeegyeztetni a magyar nyelvű oktatást és a nemzeti szellemű nevelési törekvéseket az egészséges nemzetiségi szemlélettel. Pedagógiájukat nem jellemezte soha türelmetlenség és faji gyűlölet. E téren a „magyar nyelvhasználat korlátlan uralmát” követelő *Zay Károly* felügyelő és az ő elvi irányításával működő országos evangélikus tantervi bizottság — sajnos — többször is fájó túlzásba esett. Erre mutat a lőcsei líceum előljáróságának 1841. téli 4-én *Zay Károly*hoz intézett jelentése, amely a következő, ésszerű indoklással adott magyarázatot a szlovák nyelv tanítására: „Mi pedig líceumunkban a tót nyelv művelését illeti, Méltóságod magas álláspontjából bölcsen átlátni méltóztatik, hogy valameddig tót lelkipásztorokra és iskolai tanítókra elkerülhetetlenül szükségök leszen, mind addig fő iskoláink kényszerítve látandják magukat arra, hogy azon ifjakkal, kik olly lelkészi vagy tanítói hivatalokra készülnek, a tót nyelvet is műveltessék”. Majd álláspontjuk védelmében nyomatékosan kijelentették, hogy a „tót nyelv a magyarnak rovására, vagy annak elhanyagolásával nem műveltetik”, a magyart az intézet minden osztályában tanítják, sőt „*Tomassek Pál* professzor úr vezérlete alatt *Magyar Litteraturai Intézet* is létezik, melly minden évben nagyszámú hallgatók előtt egész nyilvánossággal *örömmünnepséget* tart.” (*Vajda* is bevezette ennek rendszerét Szarvason). Végül azzal a gondolattal zárták igazoló jelentésüket, hogy a magyar intézetnek „éppen nem csupán született magyarok a tagjai”, hanem nagyrészt *szláv születésű ifjak*, kik is „bizonyosságát adják annak, hogy a hazai nyelv iránti lelkesülésben ők is osztoznak. Annál fájdalmasabb érzéssel értettük tehát a legutóbbi időkben imitt-amott keletkezett sugallásokat, mellyek a tót nyelv művelését még némi álmodott politikai célzásokkal is érintkezésbe hozni törekedtek”.

Szarvason túlnyomórészt magyar nyelven folyt a tanítás. (A szlovákokat csak rendkívüli tárgyként tanították.) Ezt szorgalmazta a *Bolza*-családnak „a közös előmozdítását és a nemzeti nyelv kifejlesztését” elősegíteni akaró alapító levele is. Mindössze egy-két tárgyat oktattak latinul. Erre következethetünk az esperességi közgyűlésnek a *Pesti Hírlap* 1841. nyárelő 5-i számában található pályázati felhívásától. A következőket olvashatjuk itt: „Minthogy eddig a tudományok nagy része, ezen túl pedig hihetőleg mindnyája édes hazánk nyelvén fognak taníttatni, a meghívandó tanítónak született magyarnak, vagy legalább abban tökéletesen jártasnak kell lenni”.

Roppant érdekes és fontos ez. Márcsak azért is, mert a szarvasi közvélemény ma is egyértelműen *Vajdától* származtatja a magyarosító törekvéseket, nem véve tudomást az előzményekről, holott az iskolai bizottság előtte már többször is állást foglalt — a *Bolza*-féle okirat értelmében is — a reformkor politikai célkitűzéseinek megértő szolgálata mellett. Ezt tette most is, amikor az 1836: III. és az 1840: VI. törvényeikk hatása alatt a következő hármas célkitűzést

állította az iskola és a tantestület elé: a *nemzetiség* (értsd: nemzeti érzés, nemzeti öntudat) *terjesztését, a nép nevelésének előmozdítását és a falusi tanítók képzését.* Vagyis hű maradt a mezőberényi hagyományokhoz mind az eszmék, mind a gyakorlati megoldás tekintetében. Úgy érezte, a fenti alapelvek következetes érvényesítésével korszerűbbé válik a nevelés, és gimnáziuma hatékonyabban tudja szolgálni, „a Békés—Arad—Csanád—Csongrád megyékben, Hevesnek tiszántúli részén és a Bánság nagy részében élő, 70 000 lelket jóval felülmúló (ennek 1/4 része született magyar, 3/4 része tót és német ajkú) népességet”.

Vajdának a Pesti Hirlap 1845. június 13-i számában közölt beszámolója is az iskola magyar tanításhelyéről beszél. A városban, hol az *evangélikusok között is sokan vannak, kik értenek magyarul,* de eddig csak évente kétszer — karácsonykor és húsvétkor — *tartaték magyar nyelvű istentisztelet,* — „jól esik olly intézetet látni — írta lelkes hangú híradásában *Vajda* —, melly az utolsó betűig magyar; melly magyarra fordítja az *Iliast,* magyarul tanítja az egész szám- és mértant, magyarul okoskodik a történetekről (történelemről), magyarul bírálja *Hegelt* és társait, magyarul bölcselkedik és fejtegeti a természetjogot”. Az 5 tanítója révén (1844-ben *Bloch Móric,* 1845-ben *Petz (Pecz) Gyula* került Vajda javaslatára az intézethez) újra líceumi rangot nyert „szarvasi főiskolában — tudatja alább — *a zayugróci terv szigorúan megtartatik,* következőleg valamint ide jöhetnek az ifjak minden protestáns intézetből, úgy innen akárhová távozhatnak hátramaradást nem szenvedve. — *Tanítási nyelv kizárólag a magyar,* anélkül, hogy a német, latin és görög elhanyagoltatnék. Végezni lehet Szarvason a philosophiát és theologiát, sőt a philosophiában *statistica* és észjog is tanítatik”.

A magyar nyelvű oktatás egyeduralmával nem volt semmi fennakadás egészen 1852. március 16-ig, amikor is valaki arról tájékoztatta *Bonyhádi Gyula* megyei főnököt, hogy a békési esperesség iskolabizottsága — figyelmen kívül hagyva a „tótságnek túlnyomóságát”, legutóbbi összejövételén úgy döntött, hogy „tanítási nyelvül a magyart használja”. *Bonyhády* azonnali felszólítására *Lakatos* főszolgabíró, aki maga is részt vett — mint hivatalos kiküldött — az említett gyűlésen, válaszában azt közölte főnökével, hogy az csak azzal foglalkozott, mimódon fogják fenntartani a tanodát?, a tanítási nyelvről szó sem volt — egyéberánt *a most fennálló Gymnasiumban a tanítási nyelv magyar;* jelenleg a tanulók száma 150, és azok közt csak 7 tót van, s azok is csak azért jönnek ide — mint előadják —, hogy magyarul tanuljanak; a nép iskolákban azonban magyarul és tótul is tanítanak”.

Vajda rövid, két és fél éves szarvasi működése alatt az *oktatási rendszer* elképzelt megváltoztatásától független tervszerű iskolafejlesztésével, a szakrendszerű oktatás meghonosításával és a rideg, skolasztikus neveléssel szakító, közvetlen pedagógiai módszerek bevezetésével és alkalmazásával szerzett hervadhatatlan érdemeket. Nagy ismeretsége révén könnyen megtalálta a céljainak megfelelő, nagy tudású tanár-egyeniségeket. Magas követelményeket támasztott velük

szemben. „Ha van hivatal, fontos, nagyszerű, ez a tanítóé” — hirdette második tanszéki beszédében. A hegyek és hegyek között nagy különbség van a dombok és halmoktól kezdve a havasok örökös tanyájáig, az eget metsző bércekig. A tanítók nem kevésbé különböznek egymástól. Vannak, kik csupán zsoldosok, kik hivatalukban csak napszámot látnak. Ellenben — ámbár ritkán — találtak olyanokat is, kik lelkük egész kedvével látnak a munkához, kiknek egy gyönyörűségök, egy óhajításuk: . . . hangoztatni az igazságot, terjeszteni az erkölcsöt, szétúzni a homályt, és felderíteni, ami borus az emberi viszonyokban . . . hogy ti leplezetlenül lássátok a valót, és egyenes nyíltan hallhassátok isten igazságait, *nem úgy, mint az emberi tekintélynek tetszhetnék, hanem mint a tudomány, a bölcsélet s a kijelentésnek legnagyobbyszerű s igazabb könyve — a természet tanítja*”.

A XIX. század első felének végén istennek, mint személytelen összellelemnek, az a fajta — természettel való panteista azonosítása merész támadás volt a tételes vallás tanításai ellen. Egyet jelentett a tudományok teológia alóli felszabadításával, a tudomány és a vallás dualista szétválasztásával. *Vajda* is határozottan elkülönítette őket, mint egymástól független szférákat: — a hitet a szív, a tudományt az értelem tulajdonává tette. Azt vallotta: a világ megismerhető, minthogy csak „a sír titkát tartotta fenn” magának a világszellem, a földet — ahol az „anyag uralkodik” — már nem. A benne küzdő, egymás ellen harcoló erőket pedig bizonyosan megismeri a természet értelmét kereső és a benne uralkodó törvényeket megfejteni akaró nyughatatlan emberi elme, habár még nagyon „sánta állat a tudomány, melynek lépése századokat kíván.”

Vajda iskolájába, amelynek fő irányelve az *életre nevelés* volt, sokoldalúan képzett, az új tudományos igazságok elsajátítására alkalmas, friss szellemiségű, művelt pedagógusok kellettek. Olyanok, akik együtt rezdülnek koruk nagy társadalmi eszméivel és mozgalmaival, és tudatosan szolgálják a nép kulturális fel-emelésének ügyét. Olyanok, akik családiás légkört honosítanak meg az osztálytermekben, azáltal, hogy tekintélyüket nem a botra, hanem a szeretetre alapozzák. Az iskola ugyanis „az emberi méltóság érzését” kell hogy erősítse és kifejlessze. A diákok nem lehetnek kiszolgáltatott „jobbágyok” benne, kik „rettegnek a zsarnok kezei között”. Őszinteséget, egymás közötti bizalmat követelt tanár és tanítvány viszonyában, „nélküle nem koronázza siker” a nevelő munkáját. Így is mondhatnánk: megértés és szeretet nélkül nem alakul ki korszerű erkölcsi műveltség, nincs nemzeti egység. Nem érhető el a gyönyörű távlati cél sem: „Szeretni a hazát, szeretni egymást”. Ehhez őszinteség és igazság, nagy szorgalom és egymást tisztelő és segítő felebaráti érzés, buzgó, tevékeny élet, a mindenkire kiterjedő szabadságnak akarása és odaadó, lelkes szolgálata kell. Erre az összetett feladatra — az életre nevelés alapvető követelményeinek az elsajátítására — kell nevelni a fiatalságot, hogy tudatosan vállalja a harcot a visszahúzó erők — a bigott maradiság, a káros előítéletek, az értelmetlen és ártalmas széthúzás megnyilvánulásai ellen. Ha úgy hozza a sors, még a „különböző felekezetű hittanárok” ellen is, akik egymás ellen torzsalkodva, nem a nem-

zet, hanem csak saját egyházaik rosszul értelmezett érdekeit képviselik, és a szeretet vallása nevében gyűlöletes elfogultsággal válaszfalat ácsolnak, ahelyett hogy a sok évszázados széthúzás megszüntetésén és a boldog élet megteremtéséhez nélkülözhetetlen nemzeti egység — társadalmi egyenlőség kialakításán fáradoznának.

Csupa értelemhez szóló elvek ezek, hitelüket mégis erős érzelmi beágyazottságuknak köszönhatték. Igen, mert mindenki érezte és tudta, — szóljunk *Petőfivel* —, hogy *szavaival egy volt az érzet*, „célrajutni álbeszédet tétovázva” sohasem keresett *Vajda*. Gondolatainak nagy hitető ereje volt, attól függetlenül, hogy benne — a jobbagyvágyak megszólaltatójában — akár *Kossuthban* — az érzelem sok esetben fölé nőtt a hideg értelemnek. A távlat, a cél igézetében élt; elsősorban stratégia volt, nem a taktikai megoldások harcosa. A diadalmas jövő ígérő szépségét és értékét s nem az érte folytatott küzdelmek nehézségeit, súlyos áldozatát „vetítette szeme elé az elme”. Különös alkat volt, „az erősebb szellemek közül való, kik mindent maguknak köszönnek, . . . küzdeni és túrni tudnak. Feje világos, keble szenvedélytelen összhangba tudá hozni belvilágát a külvilággal . . . Az életben többnyire hidegnek tartaték . . ., de a látszó hidegség alatt meleg szív dobogott . . . kik közel álltak (hozzá), érezték e szív melegét”. (*Garay*)

Nem elsősorban országos hírének, hanem a személyéből áradó bizalom kétségtelen jelének kell tulajdonítanunk azt a rajongó szeretetet, amellyel tanítványai vették körül. Egy, a *Honderű* 1844-es évfolyamában megjelent, *Vajda* első „próbatételéről” (febr. 7.) adott híradás szerint nemcsak az arra összegyűlt „számos ügybarát” vonta le sikeres vizsgája végeztével azt a tanulságot, „micszerint *Vajda* által szarvasi tanodánkra új évszak derült”, mert nevelése folytán „ifjúságunk szelvidebb, emberibb, jóra, nemesre hajlandóbb, törekvőbb lett”, hanem tanítványai is, kik világosan érezték a közte és a régi szemléletű tanárok közötti minőségi különbséget „El is jöttek ők, az ifjak, meleg hálájuk némi bizonyosságául estzenével tisztelkedni *Vajdának*, a közszeretetű tanárnak, s mintegy 35 csinos, nemzeties és *Éljen Vajda Péter* fölírású lámpa világánál, álgyuzat és zeneszó mellett *éljent* verselének magasztos buzgalommal . . . kedves oktatójuk és neje részére. — Szép hálaszó vala ez az érdemnek, de szebb *Vajda* egyik nyilatkozata, melly imígy hangzék: *E kis világítás legyen nektek, édes barátaim, ösztön arra, hogy a nagyobb és nemesebb világosságot, úgymint az ész világát is keressétek a tudomány pályáján*” — közölte B. P., a nagy nevelő és emberbarát tiszteletére rögtönzött ünnepség tudósítója.

A szakrendszerű oktatás bevezetését kötelezővé tévő zayugróci tervezetnek, továbbá *Vajda* korszerű fejlesztési programjának megfelelően az iskolai bizottság a tanév végén megszervezte a negyedik tanszékét. Erre az „alapos tudományosságú, országszerte ismert” *Dr. Bloch (Ballagi) Móricot* hívták meg. Az eredetileg mérnöki pályára készülő *Bloch* nagyon beleillett *Vajda* iskolaszervező koncepciójába. Fiatalkora ellenére páratlan tudományos múlt állott már mö-

götte; nemcsak a héber nyelv tudós kutatója és a *Talmud* elismert magyarázója volt, hanem „tudnivágyó lelke egész mohóságával” magába szívta „a klasszikus szellem tápláló erejét”: a latin és a görög irodalom eszmei gazdagságát is. Majd Pápán *Tarczy Lajos* professzornál elvégezte a 2 éves bölcsészetet, ahonnan kiváló végbizonyítvánnyal a pesti egyetemre távozott. Itt a matematikában képezte magát tovább. Pest után a mérnöki tudományok elsajátítása végett Párizst kereste fel. Ekkor — azaz 1840-ben — írta ismert röpiratát: a talmudi magyarázatokkal ellátott *A zsidókról* című vallástörténeti fejtegetést, amely elé — tökéletesen megértve a kis dolgozat politikai időszerűségét és célkitűzéseit — *Vajda* írt „a haladás jegyében” lelkes, agitatív erejű bevezetőt a zsidóság emancipációját sürgetve. A nagy tudású, reményteljes ifjúra az *Akadémia* is felfigyelt, s levelező tagjává választotta. Székfoglalóját *Nyelvészeti nyomozások* című értekezésével tartotta meg. Közben írt német nyelvűek számára magyar nyelvtant (a hazai közhivatalok tisztviselőinek az országgyűlés határozata értelmében tudniuk kellett magyarul, másképp nem alkalmazhatták őket) s hozzá jegyzetekkel ellátott olvasókönyvet szerkesztett. Nagy tudásvágya végül Németországba, Tübingenbe hajtotta, hol zsidó létére protestáns teológiát hallgatott. Megszerezve a *bölcsészet-tudori* (doktori) oklevelet, az itt tanultak hatására kikeresztelkedett, és az „uniált protestáns egyház” tagja lett. Innen számítható *Székács József*hez fűződő, több évtizedes baráti és munkatársi (bibliafordítás; Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok szerkesztése stb.) kapcsolata.

1844-ben is az ő és *Vajda* javaslatára került Szarvasra, hol általános képzettségének és nem mindennapi tudományos érdeklődésének megfelelően szinte mindent tanított. 30 éves volt ekkor. Megválasztását a *Pesti Hírlap* július 28-án közölte a nagyközönséggel, kiemelve, hogy *Bloch* „a keleti és régi classikus, valamint az újabb nyelvekbeni jártasságának dicséretes bizonyosságát adván, teljes reményt nyújt, hogy az általa tanítandó zsidó, görög és francia nyelvnek” elsőrendű oktatója lesz, sőt ezek mellett a „mathesis és a magyar irodalom tanszékét is tökéletesen betöltendi”.

A tudományok konkrét világában otthonosan mozgó fiatal *Bloch* ridegebb, szárazabb egyéniség volt, mint *Vajda*. Nem tudta az elmélet objektív igazságait a szeretetet és a megértés pedagógiájának a nyelvére átültetni, és tanítványai számára vonzóvá tenni. Csodálták nagy tudását, de nem szerették, mert sokféle érdeklődése szertelenné tette. Elő-elő fordult, hogy úgy elmélyedt egy-egy tudományos tétel vagy nagy felfedezés vizsgálatában, hogy nem törődve a tantervi előírásokkal, diákjainak is hosszú előadásokat tartott róluk. Okkal állapította meg *Nádor Jenő*, hogy „tanítása ötletszerű, tulajdonképpen minden módszert nélkülöző volt; tetszése szerint elhagyott előírt anyagot (néha egész tárgyakat), máskor meg olyat . . . adott elő tudományos alapossággal, ami nem volt előírva”. Nem tudta fékezni magát. Ezért tűnhetett minden esetleges jószándéka ellenére is „kérdő, tudományát fitogtató” nagyképű pedagógusnak,

ki tuskés modorával gyakran kerül összeütközésbe diákjaival és tanártársaival. Lehet. Nincs okunk rá, hogy a történész *Nádor* megállapítását kétségbe vonjuk.

Ezzel a súlyos tehertétellel is jó eszmei segítőtársat talált benne *Vajda*. Mindketten a jogtalanok nagy tömbjéből származtak, és kizárólag saját eszüknek, következetes szorgalmuknak és meghátrálást nem ismerő makacs kitartásuknak köszönheték társadalmi sikereiket, többek között *honorációrrá* — nem nemesi származású értelmiségivé — válásukat is. Mindketten a földművelő népet tekintették *a nemzeti felemelkedés letéteményesének*, amely „egyedül őrizte meg a magvat, melyből a nemzet jövője felvirágozand” — ahogy erről *Bloch Népügy és közműveltség* címmel az *Életképekben* értekezett. Elismerték ugyan a kiemelkedő egyéniségek nagy jelentőségét a társadalom fejlődésében — ez *Gregus*t is foglalkoztatta — azt vallották mégis: „Minden nagy ujjászületés a tömeg mozgalmának eredménye, és nemzet süllyedéséből maradandó dicsőségre soha nem vergődött, ha maga magát föl nem emelte”.

Azonos elvi alapon állva küzdöttek a társadalmi haladást akadályozó erők és nézetek ellen, és harcoltak a korszerű tanulmányok kialakításáért. „Az átalakulási forrongások korát éljük hazánkban — intette *Bloch* az ifjúságot. — Elkorhadott formák és ébredő új élet harcra keltek egymás ellen, és az új nemzedék új kort akar felidézni az ó helyébe. Ez üdvös elvharc, mely minden politikai ujjászületésnek elmaradhatatlan feltétele, csak vagy két évtized előtt tűnt fel hazánkban egén . . . *Széchenyi* és vele rokon érzetű más lelkes hazafiak szavai által”. Az iskolának — ha jól érti és jól akarja végezni feladatát — az általuk megindított szemléleti ujjászületést kell szolgálnia „az új eszmék kivitelére fogékony elmék, el nem fogult lelkek” kinevelésével. Ezt követeli tőle a jövő. Olyan életszemléletet, olyan új elveket kell kiformálnia a tanulóknak, amelyekkel azonosulva, felnőttkorban nem tűrik el, hogy „a társaságban — értsd: társadalmi — állás . . . ne az érdemek jutalma, hanem valami vak történetességnek, születésnek, pártfogásnak gyümölcse, vagy ami még rosszabb . . . árulás s alávalóság bére legyen”. El kell érnie a nevelésnek, hogy a mindennapi életben „az életrealitás a munkaszorgalomban, iparügységben álljon,” s ne lehessen „a nyájas illedelem színével illetni „a leggazabb tetteket”.

Bloch Vajdához hasonlóan a liberalizmus bátor hangú szószólója volt. „Mi a liberalizmus?” — tette fel a kérdést, és így felelt rá: „Azon tisztelet, mellyel viseltetünk az ember, mint ember iránt, nem követelvén a társaságban magunknak többet, mint amennyit akármely embertársunknak is megadni készek vagyunk. Minél több hasznos munkásságot fejt ki valaki a társaságban és minél kevesebbet igényel magának abból (ti. az előnyökből), annál liberálisabb; egy szóval: minél nagyobb becsű valaki előtt a személyes érdem, s minél kevesebb fontosságot tesz születésre, helyzetre és más történetes dolgokra, annál liberálisabb. *Hasznos munkásság, fáradhatatlan cselekvőség s nem fényes szavak s üres declamációk teszik a liberalizmus alapját:* és az ifjú, ki készületi éveiben (értsd:

iskoláskorban) a helyett, hogy megfeszített munka által hasznos polgárrá képződnek, éretlen politizálásban emészti erejét, tettel rontja le azt, amit szavakban dicsőít, és . . . árulója lesz a szabadelvűségnek”.

Eszmeileg tiszta, korszerű ismeretekkel bíró, cselekvő hazafiságra kész, testileg és erkölcsileg egyaránt „munkáraedzett:” ifjúság volt mindkettőjük eszménye. A pedagógia mindenhatóságában bízva, úgy vélték, hamarosan meg is valósul a *társadalom erkölcsi újjászületése*: a korszakváltó nemes gondolkodású generáció kinevelése. „A nemzetek nagysága és az egyesek jóléte . . . szerény mérsékleten és hasznos munkásságon” nyugszik. „Fölszólítlak azért honom nemeslelkű ifjai! — szövetkeztek frigyben testetek és lelketek edzésére, szilárd tevékenységére és férfias mérsékletre nemcsak munkában, — de mulatságban és kedvtelésekben is . . . Hogy a cél eléressék, nincs biztosabb eszköz, mint a *társulati ösztön* . . . Tűzzön ki a társulat fokozatos munkagyakorlatokat, mind testi mind lelki körben, — állítson fel mérsékleti szabályokat, mellyeknek a társulat minden tagja magát alávetni köteles . . . Egyesítsétek a szétszórt erőket, és vessetek belőlük mély alapot önnön javatok s közvetve a haza jövődjének” — jelölte meg *Bloch* a célhoz vezető utat *Az ifjúsághoz* intézett magvas gondolatokban gazdag, megszívlelendő szózatában.

Így jutottunk el újra a *Vajdáéhoz* hasonló, tartalmas életre neveléshez: az egyén- és közösség szoros kapcsolatán felépülő hasznos közéletiséggel egyenlő kanti boldogságelmélet programjának meghirdetéséhez.

A szakrendszerű oktatásért vívott küzdelem diadalát az ötödik tanszék felállítását jelentette, amelyre *Shakespeare* német fordítójának: a nagy tekintélyű soproni lelkész: *Petz (Pecz) Leopold*nak „törhetetlen szorgalmú” fiát hívták meg. A hallei egyetemen tanult, szorgalmas és lelkiismeretes *Pecz Gyula* viszont megközelítőleg sem volt már olyan radikális szemléletű, mint országos hírű idősebb társai. Erősebben kötötte a szülői ház, a múlt és a teológia. Különösen jó nyelvérzékével tűnt ki. Ennek megfelelően nyelveket és teológiai ismereteket tanított, s vasárnaponként díjlevél-megszabta kötelelességgként a nemzetiesedést szolgálta: a templomban magyar nyelvű istentiszteleteket tartott. Volt munkája elég; ennek ellenére nemes becsvágygal merült el a nagy pedagógusok műveinek tanulmányozásában, sőt maga is művelte a pedagógiatudományt. *Tavaszi Lajos* pl. örömmel adta közre *Emléklapjaiban* a gimnázium feladatáról készített fejtegetését, de ismert a tanítóképzéssel kapcsolatos dolgozata is. A pedagógiatudományban való nagy jártassága ellenére sem tudott azonban felemelkedni a *Vajda* képviselte szemléleti szintre. Nem értett egyet szeretettől áthatott, belső fegyelemre alapozott nevelési elveivel. Ridegebb légkört, nagyobb szigort és következetes büntetésrendszert kívánt az iskola falai közé. A fontolva haladást képviselte. Félt az újításoktól: az oldottabb tanár—diák kapcsolattól, a retorikus előadásmód nyugalmát feltörő közvetlen beszélgetések módszerének az alkalmazásától, a fegyelmező eljárások minőségi változásától. Megelégedett az oktatás *tartalmának* korszerűsítésével; nem hitte, hogy a nevelést is szükség-

képpen reformálni kell. Talán a liberalizmus alapelveivel nem tudott tökéletesen azonosulni? Vagy a tanári tekintélyt — a három lépés távolságot — féltette? Esetleg csak a nagy eszményképek iránti hűség és tisztelet zavarta tiszta látását? Ez is lehet. Ha ugyanis párhuzamot vont *Vajda* és *Bloch* újításai meg a régi iskola nevelési-oktatási előírásai és gyakorlata között, mintha csak a fel-szín-t és a veszélyeket látta volna. Nem jutott el az élet parancsolta reformok belső okainak a felismeréséig. Nem a jövő, hanem a múlt felől szemlélte a kiformalódó életet — ezért aztán bizalmatlan volt minden újítással szemben. Nem azt vizsgálta, hogy a *Vajdák* által bevezetett módszeres eljárások mennyivel viszik előrébb az egységes társadalom kinevelését, csak azt látta — még hozzá nem is kis aggodalommal —, hogy nevelési elveikkel fellazítják a tanulók val-lásfilozófiai biztonságérzetét, és aláássák — tönkre teszik — az iskola, mint oktató-nevelő-intézmény régi katonás rendjét és fegyelmét.

1846. január 26-án így panaszkodott *Székács József*nek: „Nálunk az alumneumiak sem imádkoznak. Azért írom ezt kegyednek, minthogy nekem *Bloch* ezt nem hiszi (tudniillik, hogy *Hálában* — *Halléban* — az ultraracionalisták is vallásosak az árvaház tanítói közül); *mind ő, mind Vajda, imádság ellen vannak*” Majd egy hónappal *Vajda* halála után így vádaskodott: „. . . már tavaly vet-tetett el a konkoly magva a rendkívül liberális és humánus bánásmóddal”.

Mit nem értett meg, és mit nehezményezhetett *Pecz*? Azt, hogy *Vajdát* szinte apjukként tisztelték és szerették tanítványai, és a tanítási órákon kívül is tö-megesével igyekeztek a közelében lenni. Ilyen cselekedetekre nem merészke-dettek a régi iskola tanulói. Egy névtelen tárcaíró a *Szarvasi Lapok* 1902. évfolyamában apja visszaemlékezései alapján pl. arról számolt be, hogy „a hivatása magaslatán álló jeles tanférfinak tanítványai iránt való szeretete abban is (meg) nyilvánult, hogy szerda és szombat délutánján maga köré gyűjtötte ta-nítványait, s velük együtt indult sétára a Körös-parti füzesbe, vagy a Bolza-kert százados fái alá. Nem is séta — tanulmányút volt ez. Egyik kérdést a másik után intézte az őt rajongásig szerető diákjaihoz . . . Ha nem volt a fiúk feleleté-vel megelégedve, maga adta meg az értékes választ, oktatta-jelkesítve a ter-mészet iránt való szeretetre. Sokszor labdázott s nemegyszer fürdött, versenyt úszott a Körös vízében lubickoló vidám fiúkkal”. (Ő írta az első magyar szak-könyvet az úszásról.) Hát ez bizony kész tekintélyrombolás lehetett *Pecz* sze-mében!

A névtelen tárcaíró szavait *Benka* is megerősítette a *Szarvas és Vidéke* 1902. február 16-i számában: „Ha . . . kitavaszkodott és megmelegedett az idő — ol-vashatjuk itt — maga bérelt csónakokat, ladikokat, a legjobb úszó tanulókat magával vitte, és úszóversenyt rendezett, úgy, hogy ne a szeleskedő gyors úzás legyen a verseny célja. A gyengébbeknek, a lankadóknak, bátortalanab-baknak megengedte, hogy csak fogóddzanak bele a csónak párkányába, és pi-henjék ki magukat. Ő legfeljebb hanyatt fekvé pihent, s leúszott sokszor Szent-andrás hídjáig. A fáradtakat felszedte, velük hajtatta a csónakot, velük együtt

utazván". Előfordult olyan eset is — folytatta *Benka* —, hogy „a közeli halászteleki vagy kákai tocsogókban” vadászatgátván, több *kíváncsi* tanuló utána kullogott”. Sohasem kergette el őket, sőt előbb tölténynélküli fegyverrel meggyőződván, hogy áll kezükben a puska, az ügyesebbeknek egy-egy lövést is engedélyezett.

Gyakran szervezett természetrajzi kirándulásokat is. Ilyenkor a feladatok pontos kijelölése és a tudnivalók kellő tisztázása után indította csak kereső útra diákjait, s kürtszóval jelezte nekik a foglalkozás végét. A gyűjtött anyagot gondosan átvizsgálta, „a legszebb példányokat: lepkét, bogarat, növényt . . . felmutatta, és részletes magyarázatokkal szolgált.” Végül azt kérte, hogy a látott és megvizsgált tárgyakból ne vigyenek többet az iskolába... a természetet szerető embernek nem szabad a természetben semmi élőlényt ok nélkül agyon-taposni és letépni. Okos ember kevésből is sokat tanul, csak tudjon igazán gondolkodni és szemlélni”.

Idézeteink jól érzékeltetik *Vajda* új szemléletű pedagógiájának lényeges jegyét. Ezért is közöltünk ily sokat a visszaemlékezésekből. Az élesedő társadalompolitikai harc, a polgárosodó életforma elvi megalapozása friss lendületet adott a pedagógiatudománynak. Nem véletlen, hogy a nagy összefüggéseket felismerő, gondolkodó *Vajda* csalthatatlannal rátapintott a nevelésügynek azokra a neuralgikus pontjaira, ahol az ellentétes szemléletmódok a leghevesebben csaptak össze. Radikális nézeteivel hamarosan Szarvason is kihívta maga ellen a mérsékelteket és a maradiak haragját és tiltakozását.

Sajátos tény, hogy a pap-tanár *Pecz* sem tudott teljes mértékben azonosulni elveivel. Azt, hogy megütközött a tételes vallás filozófiai alapjának a fellazításán — a természetjog, természetvallás divatos téziseinek a hirdetésén — még megértjük. Nem is ítéljük el érte. Megértjük, hogy fennakadt az *Erkölcsei beszédekben* hangoztatott gondolaton: „Nem az adja meg istennek, mi istené, ki robotolva imádkozik, böjtöl és testét sanyargatja — így hirdette Tessedik is; E. L. —, hanem az, ki szellemi életet tud élni, ki eszét míveli, s a jóban előre halad, ki nem emberi tekintélyekre épít, hanem ösmeretek által emelkedik egyre tovább és tovább istenhez . . . A keresztény vallás magyarázóit igen gyakran nem valának bölcsek, s ezen okbul külsőségekben keresék a vallás érdemét, hol az nem vala, ceremóniákba és szertartásokba süllyedtek . . . és . . . kígyóbékát kiáltoztak az észre s mindazokra, kik vallás dolgában eszöknek hasznát akarták venni. Szellemi kényuraságot szándéklottak”. Ezek csakugyan sokak fejében okozhattak kételkedést és zavart. Azon viszont már méltán csodálkozunk, hogy erős fenntartással fogadta *Vajda* közvetlenebb tanár-diák viszony kialakítására irányuló elképzeléseit, minthogy eszményképe: *Comenius* (1852-ben a szarvasi gimnázium 50 éves évfordulójára kiadott, *Szeberényi Andor* által szerkesztett *Egyház és iskola*-ban „*Koménius Ámos középtanodái rendszeréről*” tanulmányt írt) is azt kívánta: „Ne remegjenek a növendékek a tanítótól, mint valami zsarnoktól, hanem szeressék, mint atyjokat”, *fonák eljárásnak* tartván

az olyan viszonyt, „hol a tanítók tekintélyük fenntartását abba helyezik, hogy a tanítványokkal mentül kevesebbet beszéljenek, és néma szobor gyanánt viselvé magokat, a feladatokat, mint kutyaéknak a csontot, odavetik, hogy azokon rágódjanak”. Mindezek az elvek és nézetek nem zárták ki azonban, hogy következetes és szilárd iskolai törvényeket, szombatonként ún. „fenyítéki órát” javasoljon. Ilyenkor állapította meg az igazgató, hogy a tanulók „előfordult kihágásai” melyik büntetési fokba (intés, verés, elutasítás — azaz kizárás) illenek. Ezt a módszert tartotta célirányosnak *Pecz* is.

Vajda, ki a jogos emberi öntudat és méltóságérzet kifejlődését elsőrendű pedagógiai feladatának és megtisztelő becsületbeli kötelességének tartotta, mindenfajta testi fenyítést elítélt. Már a *Voigt György* nyomán 1834-ben írt *A tanácsadó orvos*-ban is hevesen kikelt ellene. „Vagynak szülők, nevelők és közönséges tanítók (professorok) — írta ebben —, kik baromi haragjokban ön ember létökrül és tanítványaiknak emberlétökrül elfelejtkezve, goromba verekedést visznek végbe . . . Apák, a pestistül ne óvjátok annyira fiaitokat, mint az ilyen rablelkektül. Rablelküvé, szolgálai szívüvé, alattomossá teszik ezek gyermekeket . . . Jól tudjuk ugyan, hogy nehéz dolog a nevelés, különösen verés nélkül igen nehéz, hanem épen azért kívántatik a nevelésre ember a talpán . . . Mi egészen ellene vagyunk a pálcázásnak”. Más helyen azt követelte: „A rossz magaviseletű (gyerek) komoly atyai feddésben és ne kegyetlenségben részesüljön . . . Nem a büntetés félelme által tartani rendben a gyermekeket és ifjakat, hanem olly jó szellemmel hatni rájuk, hogy a rendet, szorgalmat és jó magaviseletet tulajdon magokért szeressék”.

Alig van rá remény, hogy tisztázzuk ma már, egyéni véleményének adott-e hangot, vagy bizonyos befolyásos körök nézeteivel azonosította-e magát *Pecz Székács*hoz intézett jelentéseiben. Ez különben nem is nagyon fontos. Tény, hogy Szarvason is egyhamar megszerveződött *Vajda* ellenzéke, ahogy erre már a tizenegyedik tanszéki beszédből is következtetni lehet. „Föladatul vettem magamnak az igazat tanítani, a jót ajánlani, az alaptalanságokat kimutatni és a rossztul visszaretenteni” — mondotta 1843. télelő 24-én abban a beszédben, amelyet az egyházi és vallási ügyek cenzora: *Szabó Nepomuk János* teljes egészében töröltetni kívánt az engedélyeztetés végett beadott kötetből. „De mivel mint a bölcsélet és szónoklat tanítója kezelem az ügyet — folytatta érvelését —, igen természetes, hogy eltávozom a szokott modortól és ez némelyeknek felötlő: azonfelül én az egyenes megnyilatkozás embere vagyok, nem érte a hímezés és hámozáshoz, . . . ez még kevesebbé tetszhetik azoknak, kik az ész megkérdezni nem szokták, kik a régi, tekerős és homályos utakon szeretnek járni, mert az jövedelmező és kényelmes is. Hozzájárul az, hogy hazámat szeretem, és ezen szeretetnél fogom, iparkodom kötelességemet teljesíteni . . . És ez bosszantó némely kislelkeletű előtt, de hadd zúgolódjanak ők; napfényre a munkássággal (értsd: munkával), a jó növényt a nap megérleli, a rosszat elszárazsztatja”.

Szelet vetett, és vihart aratott már rövid negyedév alatt. Felkavarta a város-

ka szellemi csöndjét, kimozdította tunya nyugalmából az emberi agyat, számvetésre, gondolkodásra, régi elveik felülvizsgálására készítette az embereket. Lelkes liberálisok és akadémikusok konzervatívok vitáztak heves indulattal eszméi fölött. Végül arra kényszerült, hogy az ellentétes nézőpontok egységesítése érdekében újra leszögezze eredeti célkitűzéseit, ismertesse álláspontját, alapállását, szót emelvén az előadások magyar nyelvűsége és felekezeti érdekek fölé emelkedő osztársadalmi jellege mellett, s tiltakozzék a reá szórt megbélyegző vád: az istentelenség vádja ellen. „Illőnek találtam, hogy az esperességi (vagyis nemcsak szarvasi érdekelttségű) főiskolában, mellynek kizárólagos nyelve a magyar”, az *iskola nyelvén adassék erkölcsi oktatás*, „minden valláskülönbség nélkül” összegyűlt közönség előtt. (Emlékezzünk: vallási szempontból a *Bolza* család adománylevele sem tett a tanulók között különbséget!) „És íme, az eszme valósult, az ige megtestesült: tartom szónoklataimat és ti kor- és célszerűeknek tartjátok őket. *De van, és még többen is lesznek, kiknek azok nem tetszenek. Azt mondják én Krisztus ellen szólok. Ez buta ráfogás. Az én istenem nem a vak indulatok és szenvedélyek haragos istene ugyan (minőt a többség ismer), de az ész és természet istene, ki a világot alkotá, s az ember fejébe észet azért ada, hogy vizsgálódják vele*”.

Jól érezte; hamarosan többen is támadták. Az *Evangélikus Országos Levéltár Székács* levelei között például ilyen jelzésre bukkanunk: „Móric (értsd: *Bloch*) tudta, hogy néhány pap nagy ellensége volt *Vajdának*”. Méginkább megerősít véleményünkben *Vajda* 1844. október 19-én kelt levele (közölte *Sólyom Jenő* az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1971. 3. számában), amelyben „igazolnia” kellett magát bizonyos helyi rágalmak ellen. Sajnos, csak az ő válaszából tudunk következtetni *Székács* kérdéseire és kétségtelenül jóindulatú, segítő szándékára. Levélváltásuk megelőzte a Helytartótanács fegyelmi vizsgálatot elrendelő felhívásának postázását. Legalábbis az egyházkerület még nem kötelezte az egyházmegyét a vizsgálat lefolytatására.

Vajda levele részletes ismertetést igényel. Bátor hangvételű önjellemzés ez — nemcsak őszinte baráti érzésével, hanem tárgyilagosságával és elvi tudatosságának nyílt megvallásával is hat. Következetes érvelése kerüli az ellentétek felesleges kiélezését, de azért büntudatot se mímel, hogy általa püspöke jóindulatú támogatását esdekelje: „Tettetést soha nem ösmertem, és nem is fogok. Elvem volt és lesz: dolgozva megkeresni a mindennapit, és becsületesnek lenni; a többit a sorsra bízom, és *némiképen* — *kálvinista vagyok* (az eleve elrendelés híve?). Nevetem a nagyon gazdagodni akarókat, szeretek becsültetni, de *enbecsülésemre legtöbbet adok*, a meggyőződésemet ingadatlanul követem, annyira, hogyha azt megsérteném, nem lenne jó napom s jó éjszakám. De mind ezen érzéseimmel nem csapok lármát”.

Voltak talán, kiknek a körülötte folyó „zajgás”, *Vajda* sokak szeretetétől táplált növekvő híre és tekintélye, esetleg szokatlanul mély nemzeti öntudata fájt? Vagy az olyan típusú elvhűség, amely nemcsak hogy tudomásul veszi

mások ellentétes véleményét, hanem számol is vele, és eszmetisztító vitákkal, észokokkal kívánja kibékíteni és egymáshoz közelíteni az eltérő álláspontokat? Az ólombotos választások időszakában eléggé ismeretlen magatartásforma volt ez, ennél fogva félre is magyarázhatták. „Lelkemen uralkodni nem lehet — szögezte le öntudatosan —, kivéven fölvilágosítás és okokkal meggyőzés által. És hányszor történik, hogy mi előadjuk az okokat, . . . s más ellenkezőleg ítéel belőlök, s *mi mégsem lehetünk bírák felette, ha ő hű magához*. Az én vallási meggyőződéseim vége egy a tieddel: én látom istent és a halhatatlan lelket, és van szigorú erkölcsi világom . . ., hogy a további fejtegetésben nem egyezem meg veled talán és némelyekkel, arrul nem tehetek”.

A deista és panteista *Vajda* természettel azonosított istene és istenhite persze alapjaiban is más volt, más kellett hogy legyen, mint a *Székácsé*, a kinyilatkoztatás tényén nyugvó pozitív vallás képviselőjéé. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a „hitvallás” nyíltan hirdető *Vajda* vallási kérdésekben mindjárt türelmetlen is legyen. Élénken tiltakozott az effajta feltételezés ellen: „Csodálom, hogy türelmetlenséget tehetél föl felőlem, és mások meggyőzésének nem tiszteletét . . . Különben, *ha a pozitív vallásokat a bölcsellettel hasonlítjuk össze, rendszeren amazok a türelmetlenek, cz egyszerűen okoskodik, — ha győz, jól van, ha pedig legyőzetik, megadja magát, és mégis nyer*. Én legalább egészen ez állásponton vagyok: nem szólok mást, mint amit egész lelkemből állíthatok, s mivel tanítható vagyok, mihelyt ellenkezőről győzetem meg, annak hódolok. Most, hogy a reformátorok közül legközelebb járok *Socinushoz* véleményemben, arrul én úgy nem tehetek, mint te”.

A szentháromság-tagadó *Socinus* elveivel rokon szemlélet *Vajda radikális racionalizmusát* tükrözi. Mit jelent ez? Azt, hogy a reformációt és az egyházat ő is az örök fejlődés szimbólumának és megtestesülésének szerette volna látni, akár a Krisztus imádásának szükségességét elfogadó *Socinus* és a „non adoramus” (a „nem imádni”) elvet képviselő, *Socinusnál* is radikálisabb *Dávid Ferenc*. A *szellemi szabadság* szószólójaként ismerték gyermekkorától; legszebb tanszéki beszédei is a szabadság lelkes himnuszai voltak. Belőlük ugyanúgy sugárzott az osztályuralmat megdönteni, a kizsákmányolás minden formáját megszüntetni vágyó politikai akarat, mint ahogy *Dávidék* racionalista elvei mögött is ezek a „veszélyes” társadalompolitikai kérdések munkáltak, jóllehet az *indulat nélkül vitázó* nagy reformátor kizárólag vallási-ideológiai elveinek a védelmére használta a maga „lelki fegyvereit”.

Székács becsületes nyíltsággal tájékoztatta *Vajdát* a személyét ért támadásokról, egyszerre tudatva vele a szarvasiak rosszindulatú rágalmait és a Helytartótanács szigorú ellenőrzésre és jelentéstételre kötelező parancsát. Így volt helyes és szép; szorosán összefüggött a kettő.

Az eddig elmondottakon kívül még három kisszerű dolgot róttak fel *Vajda* állítólagos bűnéül a szarvasiak. Az egyik jólértesült — nem *Pecz*, ő még ekkor nem élt Szarvason — hitoktatásának káros következményeiről beszélt. Könnyű

volt visszavernie a támadást: „A hittant *Wankó* adja elő, nem én, sem *Bloch*” A második úgy vélekedett, idegenkedik az úrvacsora-vételtől. Őt mindössze a következő rövid válaszra méltatta: „... az úrvacsora elől se nem szöktem, sem elszökni nem fogok. Nem vagyok ördög, s az úrvacsora nem tömjén, hogy tőle szabaduljak”. Harmadik vádlója: *Jancsovics István* szarvasi lelkész azzal gyanúsította, hogy „asszonyát” az ő előadásai tették hitetlenné. Joggal kételkedett ebben, bár nem vitatta az állítás igazát: „Ami végtére *Jancsovics* hitetlenné lett s nyugalmatól megfosztott asszonyát illeti, ... — írta — meg nem foghatom, hogy lehet valaki hitetlen én általam, ki magam utolsó csepvéremig hívő és vallásos vagyok ... igen rossz lábon állhatott annál a hit, talám csak kis lángocska volt, s én széllel jövék támogatni, s az kialudt.”

1844 őszén már olyan erős volt a reakció potenciális ereje, hogy egyesek *Vajda* esetleges eltávolítását javasolták *Székács*nak. Legalább is erre következethetünk a levél következő gondolatából: „Miképp fog az esperesség az ügyben intézkedni, az az ő dolga ... nekem s rám nézve mindegy. Hogy amúgy könnyen megadjam magam, arrul szó sincs. Ha össze nem egyezhetnénk, sajnálnám, amennyiben látom, hogy *Szarvason nem vagyok fölösleges*, és így távozásom kárt hozna az intézetre.” Majd a vasárnap délelőtti előadásokat vette védelmébe: „... igen sajnálnám — mondta — ha azon elv elfogadtatnék, hogy a beszédek tartása egyáltalán betiltható; ez a legrövidebb út volna visszafelé az abszolutizmushoz, s éppen jól illenék nyomorú cenzurái állapotunkhoz”. Végül szigorúan elhatárolta azokat az iskolától, magára vállalván értük minden felelősséget. Kijelentette: beszédei nem voltak semmi összefüggésben „hivatali állásával; fizetés nélkül, hivatalon kívül” tartotta őket, csak hogy „magyarítsa” a várost, és hogy mint a „külső és belső despotizmus ellensége, szabad korszerű eszméket” hintsen el. „*Ez fáj, ahol fáj* ... Hogy a Helytartó Tanács ellenkezik velem, a legtermészetesebb; másképp tennie lehetetlen. Ott abszolutizmus és status quo (vagyis a fennálló uralkodó állapotok védelme), nálam szabad vitatkozás és ingatlan (megingathatatlan) haladás”.

Sok veszélyes gondolat halmozódott fel az *Erkölcsei beszédekben*. *Vajda* kimondottan elméleti síkra helyezett erkölcsfilozófiai fejtegetései — akár régebben a *Világ* hírlapi cikkei — ugyanis a kor csaknem minden lényeges politikai-társadalmi gondját-baját felvillantották. Azt mondhatnók, azok reális megítéléséhez, megértéséhez szolgáltatnak elvi alapot. Nem szűk praktícizmussal, összefüggéseiben látta és vizsgálta a jelenségeket, a világ dolgait, az emberiség nagy kérdéseit. Így tört pálcát morális témákat boncolgatva az észjog (természetjog) alapján a társadalmi haladást gátló különböző „óságok”, előjogok és dogmák fölött.

A kultúra társadalomépítő erejét hirdette, felismervén a nagy igazságot: „Hol felvilágosodottság és műveltség nincs, ott szabadság nem lehet.” Márpedig ő az emberi egyenlőséget alapelveként kezelő eszményi szabadságra akarta felkészíteni és nevelni a népet: az igazság szüntelen keresésére és követésére

re, lelkes honépitő munkára serkentve mindenkit, különben „elsüllyedend a hajó, mellyen evezünk, ha mindenkit munkára nem szoríthatunk”. Nem kegyelmezett senkinek: sem világi, sem egyházi hatalmasságnak, ha útját állták az egységes társadalom, a korszerű gondolkodás és életforma kialakításának. A társadalmi haladásnak. Az újítások szükségességének socinusi és dávidi hitével beszélt a vallásos mezben jelentkező régi társadalmi-gazdasági törekvésekről s a kereszténység befejezetlen munkájáról: „A kereszténység töröl el a rab-szolgaságot, de az előjogokat és jogbitorlást nem. *A keresztény századok is sötétek valának, és részint sötétek ma is*” — hirdette egyik beszédében. Így kapcsolódott össze a politika és a morál, a közéletiség és a klerikalizmus bírálata saját nemzedéke történelmi küldetésével.

Nem volt nehéz felismerni előadásainak veszélyességét. A cenzor *Szabó Nepomuk Jánosnak* mégcsak komoly lelkiismeretfurdalást sem okozott könyve betiltása. Seregestül talált mindenegyves lapján „kártékony” tézist és „elítélendő” vallási és politikai megállapítást. Saját egyházát és a Habsburg uralmat szolgálva, meggyőződéssel hitte: istennek tetsző hasznos cselekedetet hajt végre, amikor megtagadja tőle az „imprimatur”-t: a nyomás engedélyezését, és elkoboztatja a rebellis művet. Egy pillanatra sem hangzott fülébe *Galilei* két évszázada tett híres figyelmeztetése: „A könyv betiltása az igazsággal való szembehelyezkedés” jele; kísérlet arra, hogy „elrejtsek az igazságot minél nyilvánvalóbb és világosabb”. Jelen esetben is ez volt a valódi cél. A megijedt *Szabó* — kinek aligha volt lázítóbb kézirat a kezei között — olyan súlyosnak minősítette *Vajda* bűnét, hogy nem elégedett meg a mű elkobzásával. Írója ellen szigorú fegyelmi eljárást kért, és elbocsátását javasolta.

A protestáns autonómia fő képviselői: a *Zay Károly*—*Prónay Antal*—*Székács József* triász példás bátorsággal dacolt a Helytartótanáccsal. Nagyszerű diplomáciai érzékkel lelassította az ügymenetet, jól tudván: ki időt nyer, életet nyer. Jobb, ha csillapodik a zúgó, dühöngő vihar. Előbb különféle adminisztrációs nehézségekre, egyházi akadályokra hivatkoztak, majd szakértői véleményezésre adták ki az *Erkölcsei beszédeket*, s közben a legteljesebb megértésükről és jóindulatukról biztosították a Helytartótanácsot, ígéretet téve az eljárás — amennyire lehetséges — gyors és szakszerű lefolytatására.

A felkért bíráló, a kiváló egyháztörténész: *Haán Lajos* — tudni lehetett előre — nem találta veszedelmeseknek és valláselleneseknek *Vajda* gondolatait. Véleményére azonban már nem volt szükség. A sors másként döntött: a kiváló férfi időközben váratlanul meghalt. „A világosságot nem szenvedő füles baglyok”, „akiknek az árnyék valóság, a setétség világosság, a tévelygés igazság” (*Magda Pál*) nem örvendezhettek tehát emberi és politikai meghurcolásának.

A *Ballagi Aladár* (Bloch Móric fia) hagyatékából előkerült, „juvenálisi erővel és kíméletlenséggel” megfogalmazott *Az ember* című „szatirikus tanköltemény” a tanu rá, milyen mélyen foglalkoztatta élete utolsó szakaszában *Vajdát* a kérdés: mi az ember rendeltetése egy olyan korban, amelyben „annyi a baj

előttünk, hogy szemeink kápráznak, eszünk megáll, s csupa összefűzött kezek itt is, amott is, odább is". Sokat tépelődött az osztálytársadalom igazságszolgáltatásának ferdeségein, az emberségében és becsületében megcsúfolt „földi király”, a „törpe teremtés . . . leggyávább állat” gyarlóságának és szomorú kiszolgáltatottságának okain. Önmaga tehetetlen fájdalomra süt át a következő szubjektív vonásokat tartalmazó satírikus megállapításon:

. . . Szabad állat,

Úgy mondjátok az ember. Igen, s ha gonoszt teve, fára
húzzátok . . . hogyha pediglen
Gondolatával akar szabadabban járni s eszével,
Hogyha amit szabadon gondolt, szabadon kieressze
Ajkán, börtönöket szántok neki, s tisztet akasztót.
Mert szabadott hallgatnia! Hogyha ti csaltok,
Az más, tisztelet nektek —

. . . bélyeg szükséges a gazra.

Mintha felkészült volna a gondolkodásukban és cselekvésükben korlátozott „pártatlan” bírák rosszintulatú ítéletére.

1846. február 10-én bekövetkezett halálát a közvélemény a fegyelmiével hozta összefüggésbe. Valószínűleg nem volt igaza. *Vajdát* ugyanis súlyos tépelődései ellenére sem törte meg az elrendelt vizsgálat. Nagy önfegyelmekkel végezte továbbra is munkáját. Irányító szerepet játszott a város minden fontosabb társadalmi megmozdulásában. Fáradhatatlan elnöke maradt a 65 tagot számláló „szarvasi Védegyleti vidéki osztály”-nak; hasznos tevékenységet fejtett ki a kisdédóvó felállítására alakult helyi bizottságban: a Pesti Hírlap 1845. április 8-i számában adott hírt a szervezésről, és csak az utolsó, az 1846. január 22-én tartott jótékony célú táncvigalmon nem vett részt — ekkor már súlyos beteg volt-, az értékes tombolatárgyak „beszerzésénél” azonban barátjával: *Bloch Móriccal* „nem kímélt semmi fáradságot”; agitációja nyomán vállalták az esperesség lelkészei a „békési műipar statisztikájának” összeállítását, s ígéretet tettek arra, hogy körültekintően és pontosan összegyűjtött adataikat „egyetemesen” juttatják el a *Kossuth-féle Iparegyesületnek*. Okos tanácsaival érlelte a „nagyfontosságú politikai fordulatot: az örök megváltásért”, hozzásegítve a szarvasiakat, hogy eljussanak annak „bűbajos kikötőjébe” — sikeres alkudozásokat kezdjenek a „földesuraság” megbizottaival.

Közben pedagógiai munkájának sem lankadt a lendülete. Egymást érték az újítások, amelyek színesebbé, mozgalmasabbá tették az iskola belső életét. Megszerveztette az ötödik tanszéket, s ezzel egyidőben javaslatot tett az intézet „kerületi gimnáziumi” rangra emelésére. *Bloch Móriccal* együtt hozzákez-

dett az alumneummal kapcsolatos konviktus (diákotthon) tervének a kidolgozásához. Megvalósította a szakrendszerű tanítást. (Eltörlését és az, „osztályrendszer” visszaállítását — szerencsére sikertelenül — 1858. április 17-i beadványukban kérték a szarvasi tanárok) A két alsó osztály tanítását *Benka Györgyre* és *Molitorisz Adolfrá* bízta, míg a felső évfolyamok tantárgyait háromjuk között osztotta szét. *Bloch* a már említett matematikát-fizikát, a hébert, a latint, illetve a teológiai ismereteket és a rajzot, ő a természetrajzot, történelmet, a bölceletet, a szónoklattan, illetve a magyar irodalmat és költészet-tanította. Rajtuk kívül *Wankó Sámuel* másodlelkész a hittant, *Placskó István* a kátét magyarázta és a szlovák nyelvet — mint rendkívüli tárgyat — oktatta. Egyesek szerint időnként, mint bejáró tanár órát adott *Simon István* is. A tanításra készülőkkel pedig 1845-től kezdve *Vajdáék* mellett *Chován Sámuel* és *Zvarinyi Lajos* is foglalkozott — később a flótát és klarinétot oktató *Hajdu László* is —, akik zenét és éneket tanítottak. Egy volt császári drago-nyos őrmester pedig a „testedző szórakozások iránt lelkesülő nagyobb tanulókkal” a vívás alapelemeit gyakoroltatta. Mindezt úgy, hogy az évfolyamok *kötelező heti óraszám*a nem haladta meg a 20—22 órát.

A tanulók száma közben egyre nőtt, újra megközelítette (az évközi fluktuációt is beszámítva, meghaladta) a kétszázat. A sokirányú képzésre (gimnáziumi, tanítóképezdei, teológiára előkészítő) vállalkozó iskola jó oktató-nevelő munkájához fejlettebb könyvtár és gazdagabb szertárak kellettek. Ez sem kerülte el *Vajda* figyelmét. Már az 1844. évi esperességi közgyűlésen sikerült elérnie, hogy az iskolafenntartó „100 pforintot rendelt a természettudományi kísérletekre”, úgy azonban, hogy az, ha lehet, „szabad ajánlás útján gyűjtessék össze, s a pénztár ne terheltesse”.

A hozott határozat szellemében hamarosan meg is indult a gyűjtés, amelyben az orosháziak tüntették ki a legjobban magukat. Buzgalmukról ekként nyilatkozott a *Pesti Hirlapban Vajda*: „Ezen öszvegből mintegy 70 pforint Orosházából került ki; kicsinyek és nagyok, magánosok és céhek majd minden felszólítás nélkül siettek az ügy oltárára. Az illy dicső vonások népünk életéből megérdemlik a közzétételt s a haza elismerését”. Arról, hogy saját könyvtárának társadalmi hasznosításával hogyan kívánta elősegíteni a könyv szeretetét, illetve a tanulók és a lakosság nagyobb olvasottságát, továbbá, hogy *Bloch* miként sürgette a természettudományi szertár gyarapítását (optikai felszerelések, földmérő eszközök „tömörmértani faragványok”, kémiai „szerelvények”) már előzőleg szoltunk.

Valószínűleg ez a töretlen, lázas munkakedv, ez a sokirányú, teljes embert követelő közéletiség magyarázza, hogy az emberek nem hittek *Vajda* természetes halálában. Nem hitték, hogy csakugyan egy „órakig tartó beszéde közben nyert meghülés” támadta meg „sokat edzett, de azért nem vas idegeit” (*Garay*), és valóban tüdőgyulladás vetett véget életének.

Ma már érthetetlen módon nyolcszor vágott rajta eret az orvos. Ha nem is-

mernők a kor sajátos gyógyításmódját, mi is beállanánk a kételkedők közé. Hogy nem tesszük, arról ő maga győz meg, perdöntő bizonyítékot adva arra, nem szabad semmi fondorlatra, vagy téves orvosi kezelésmódra-tudománytalan vidéki kuruzslásra gondolnunk. Hinnünk kell neki, hiszen csak egyetlen szigorlata hiányzott ahhoz, hogy orvosdoktor legyen. Az 1831-es pesti koleralázadásban vállalt aktív részvétele miatt nem engedte vizsgára *Stáhlly Ignác* professzor.

A már említett *A tanácsadó orvosban* ezeket írta a tüdőgyulladásról és gyógyításáról: „Ezen gyulladás igen gyors segedelmet kíván, különben nyomonti (nyomban) halálba vagy sorvadásba megy által. Épen nem szabad tehát az orvos-hivatással (kihívásával) késni, ki eleinte mindent, utóbb keveset tehet. *Szükséges itt bő érnýtítés, hogy gyorsan és elegendő vér rohanjon ki. Ha szemlátómást nem javul a beteg, ismételni kell az érvágást; ha a javulás nem elegendő, nadálok (pióca, nadály) rakatnak — 12—20 — a melre*”.

Halála országszerte nagy megdöbbenést keltett. Diákjai gyászuk jeléül a tanév végéig nem vettek részt „zajos táncmulatságokon”. Aki megszegte fogadalmát — *Benka* mondja — azt a közösség *kirekesztette* magából. Koporsója felett *Bloch* mondott lírai szárnyalású beszédet, az ifjúság elé követendő példaként állítva a rendkívüli embert s a melegszívű költő-tanárt: „Élete dalainak legszebbike volt, mellyet zenge, lelkét visszatükrözendő. *Élete* minden álmaival és sejtelmeivel minden örömei és fájdalmaival *dal*, édesen ömledező dal volt, . . . bölcs esze, szenvedélyt nem ismerő lelke összhangzatba tudá olvasztani az élet visszhangzatait” . . . „Édes a munkás álma! s ő, az igénytelen, magába vonuló természet, kinek csak a szelleme volt gazdag, s kinek nem származása, csak törekvései voltak nemesek: oly buzgón munkálkodott, oly erővel kitarással, tehetséggel és önfeláldozással küzdött, mint kevesen” — búcsúztatta a *Szépirodalmi Szemle* is *Bloch* temetési beszéde alapján.

Az iskolával szoros kapcsolatban nem lévő szarvasiak tiszteletteljes gyászának *Fidicinis János* adott méltó hangot és kifejezést az *Életképekben* közölt emelkedett hangú sírversében, megfogalmazván benne a „tettleg előrehaladt” — korán jött magvető tragédiáját, a bátran küzdő, önmagát legyőzhetetlennek érző, lehetetlenre vállalkozó modern Bellerophon tragédiáját és jövőbe vetett magasztos hitét:

Természet fia volt: most im kipihenni lehajtá
Gyöngéden szeretett anyja ölére fejét.
Munkás lelke korán eleget tett arra, hogy egykor
A hálás maradék áldva rebejje nevét.
Honfi, ki halmához közelepsz, oldd meg saruszijad
Bús hamvvedréhez nem te jövől egyedül.
Egy ifjú ivadék, kinek élt, s a tiszta barátság
Szent fájdalma virraszt néma sír-orma körül.

VAJDA nem úgy tűnt el közülünk, hogy benne hazája,
 S a nemzet méltán meg ne sirassa fiát.
 Ő, a dicső, magasabb célpontul tűzve ki „ember-
 S polgártársa javát” — tetteleg előre haladt.
 Mint egy Bellerophon megvitt a sok fejű szörnyvel,
 És nem kért, ha kidől, sírja fölé koszorút.
 A magot elhinté, az idő meghozza gyümölcsét —
 S egyszerű halma fölött tette beszéli, ki volt.

Mintha saját szavai visszhangoznának: „Lettem kiáltó szó a pusztában. Sivatag vett körül, és meg kellett erőltetnem mellemet, míg emberekhez került szózatom. E szózatok mind a feltámadás reményében keltek. Nem mindennapi szavak voltak, ezért nem is értették el azonnal. De én nem hagyék fel szavaim: „I, . . . és aki meg nem értett, meg fog érteni”.

Igaza lett. A nemzet legjobbjai, a reformnemzedék, a *Fiatál Magyarország* megértette és magáénak vallotta 48-at érlelő eszméit. Nem kisebb költő, mint *Petőfi* hajtott fejet előtte, és követelt „emlékezést, emlékezést neki”, a nagy elődöt tisztelven benne: „a természet leghívebb gyermekét”, „a függetlenség bajnok férfiát”, ki „a hazát szívében hordozá”,

Ki e hajlongó, görnyedő időkben
 Meg nem tanula térdet hajtani,
 Ki sokkal inkább hajtá le fejét a
 Szabad szegénység kószikláira,
 Semmint a függés bársony pamlagára.

(*Vajda Péter halálára*)

Hiába dohogott értetlenül *Szigetvári Iván* *Petőfiről* szóló monográfiájában: *Vajda* megérdemelte ezt a kimagasló művészi értékű apoteozist, ezt a „csodálatos nyelven írt”, költői képekben és gondolatokban gazdag ódát, amelyhez hasonlóval előtte egyetlen magyar költőt sem tiszteltek meg. *Petőfi* ugyanis nem a „nagy költőt”, hanem a plebejus demokrata tanokat hirdető, az igazságot és az eszményi szabadságot — azaz a mindenkire kiterjesztett jogot és társadalmi egyenlőséget — követelő *nagy embert* becsülte meg versével. Az eszmei-ideológiai elődöt, ki — ha kellett — életével igazolta elveit. Így is fogalmazhatnánk: „apostolt”, „földet érlelő tiszta sugárt” látott benne. Olyan küldetéses nagy lelket, aki — hasonlóan a tragédiák hőseihez — büszkén vállalta sorsát, s hű maradt beszédeiben hirdetett tanításaihoz: „Elvért küzdeni, elvért halni dicsőség; ki ezt meri, az istenek sorsára emelkedik (ezért találó

Fidicinis Bellerophon-motívuma), s ilyen férfiak nélkül embernek lenni szégyen, szerencsétlenség”.

Vajda halála után nagyon megcsappant az érdeklődés a gimnázium iránt. A belső villongások, amelyek az újonnan bevezetett pedagógiai módszerek és módszeres eljárások megszüntetésére irányultak, az ifjúság körében nagy elkeseredést és visszatetszést szültek. Miközben a nagy szervező-irányító egyéniség személyes tekintélyének nyomasztó hatása alól megszabadult reakciós erők az iskolai élet reformszellemének a megtörésén buzgólkodtak, az ifjúság tömegével távozott Szarvasról. *Benkaszerint* húszan hagyták el év közben az iskolát. Jól érzékelték a veszélyt az iskolavezetéssel megbízott *Bloch* is, aki már március 19-én azt tudatta *Székáccsal*: „... féltő, hogy az ifjúság elszéled. Sem *Tatay*, sem *Mikolay* nem tudja megmenteni az iskolát a visszasüllyedéstől”. A rendkívüli eszköz, amely segíthetne: egyedül a *hírnév*. „*Bajzát* kívánnám ide, ... esetleg *Fényes Elek?*” Arra vonatkozólag, hogy reájuk az iskolabizottság és néhány okvetetlenkedő szarvasi nagyság ellenében is múlhatatlanul szükség lenne, a levélben nincs semmi utalás ugyan, ám a nagy tekintélyű tudós *Fényesre* s méginkább a félelmetes logikájú, kemény kezű, nagy vitakészségű *Bajzára* tett ajánlásból bátran következtethetünk erre is.

Az esperességi közgyűlés 1846. május 5—6-i jegyzőkönyve már a reakciós erők diadaláról beszél. Ezt tükrözi a 22. napirendi pont is, amely „a főiskolában eddig gyakorlatilag fennálló iskolai fenytő módszerre” vonatkozóan az igazgatói jogkör egyidejű csorbitásával így határozott: „A büntetői eljárásra nézve ... a tanuló ifjak minden vétségi eseteiben az iskolai tanítói kar fog ítélni, s innen a feljebbvitelnek helye nem leend; azonban az iskolából egyszerű elküldés vagy kitiltás esetei az iskolai Tanácsnak okvetlen felterjesztendők. — Egyébkint mind a tanítói kar, mind pedig az iskolai Tanács Jegyzőkönyvei superinspectio (legfelsőbb ellenőrzés, jóváhagyás) végett az esperességi közgyűlésre időnkint előterjesztessenek”.

Az iskolai tanács ellenőrző és kormányzó tisztének felerősítésén túl visszahozták az úrvacsoraosztást megelőző, álszenteskedésre és képmutatásra is lehetőséget adó nyilvános bűnvalló és bűnbocsánatot kérő alkalmakat, az úgynevezett deprekációkat, amelyeket *Vajda* — emlékezve életének talán első keserű csalódására — megszüntetett. (Vajon nem ezért volt *Pecz* szerint imádkozásellenes?) Soproni diákkorában ugyanis, amikor egy ilyen deprekáción osztálytársai (a rétori évfolyam tagjai) nevében is szólott, és kiöntötte háborgó szívük közös bánatát, a nevelőtestület nem az általa feltárt jelenség igazának a kivizsgálásával törődött, hanem merészségéért súlyos árat követelve, az iskola tanévvégi elhagyására kötelezte. Érthető, hogy a deprekációk megtartása nem volt összhangban *Vajda* pedagógiai és erkölcsi elveivel.

A hozott rendelkezések, amelyek *Vajda* társadalomszemléletének és haladó pedagógiai nézeteinek a nyílt megtagadását jelentették, az iskola külső tekintélyének nagymérvű csökkenéséhez vezettek. *Bloch*nak a gimnázium elnéptele-

nedésére vonatkozó féelme is hamar beigazolódott — az évközben eltávozott tanulókat a tanév végén újabb 56 követte. Az új tanévre mindössze 129-en maradtak! Olyan óriási vérvesztéséget jelentett ez, hogy az iskola korszakunk végéig nem is tudta kiheverni.

Sajnos, amint az előre várható volt, *Bajzáék* nem vállalták a vidéki életet. Sőt *Tatay* sem jött el *Szarvasra* — többre értékelte a soproni gimnázium meghívását. Ilyen körülmények között roppant szerencésnek mondható, hogy a választók bizalma a fiatal *Greguss Ágostot* érdemesítette arra, hogy *Vajda* örökébe lépjen.

Nagyszerű ajánlólevelei voltak. Fia volt az evangélikus egyházi és iskolai körökben jól ismert, kiváló szabadgondolkodó *Greguss Mihálynak*, aki Eperjessen (utóbb Pozsonyban) sokat tett tanítványai — köztük *Kossuth* — egészséges nép- és szabadságszeretetének a kifejlődéséért. Bővebben szoltunk róla és eszmei örökségét híven ápoló fiáról: *Ágostról a Sárosi Gyuláról* szóló fejezetben. Apja emlékéen, illetve a külföldön szerzett kiváló bizonyítványokon, okleveleken (Bécsben orvostudományt, Halléban bölcséletet tanult) kívül egy-két kisebb írásával, versével, műfordításával ő maga is felhívta már magára a figyelmet, jogos reményeket ébresztve az iskolabizottság egyes tagjaiban. Különösen az 1845-ben a *Pesti Divatlapban* publikált *Petőfi Sándorhoz* címzett verse kelthetett nagyobb feltűnést és válthatott ki vegyes érzelmeket, mellyel a támadások kereszttüzebe került iskolahagyott fiatal költőt és élettől duzzadó költészetét vette védelmébe a „felfuvalkodott apróságok”, az „átkot szóró középszerűség”, a mindenben hibát kereső tudálékos kritikusok kioktató bírálatával szemben. Találónak tartjuk a kor iskoláiról mondott elmarasztaló kiritikáját is: a „pedansok könyves börtönének” *zsibbasztó porában*,

hol lelki tápot nem sok ifjú lel,
hol szép szavakba fojtják szellemünket,
hol azt tanuljuk, hogy — tanulni kell, —

az eleven életet kirekeszteni akaró zord előírások és szigorú megtorlásokkal fenyegetőző fegyelmezési rendelkezések világában, mint ritka fehér holló, elvétve ha nevelődhetett egy-egy szabadabb szellemű jelentékeny költő. *Petőfi* sem az iskola túlnyomórészt latin tanításhelyű óráin sajátította el azt a gazdag élettapasztalatot, azt az eredeti látásmódot, amellyel a környező világ különböző jelenségeire egyéni módon, hitelesen, érzékeny szemmel és ideggel reagálni tudott. Ez a *Greguss* által is felismert kétségbevonhatatlan igazság tette nyomatékosná és hitelessé a versben megfogalmazott pompás jóslatot. Azt, hogy míg a gáncsoskodó kritikusok „halálba dőlnek elfeledve”, addig *Petőfi* számára „a

halhatatlanság virul”, mert a „magyar *Béranger* dalai mindenki ajkán fognak hangzani”.

A később sajnálatosan egyszerű *bókvers*nek minősített költemény olvastán két dolog nem hagy nyugodni bennünket. Egyrészt nem értjük, mi vezette *Gregusst* ily szomorú iskolai tapasztalat mellett arra, hogy tanári munkát vállaljon. Abban bízott, talán ő változtatni tud rajta? Másrészt azon morfondírozunk, hogyan kerülhetett két évvel később szöges ellentétbe eredeti önmagával, beállván a szárnalmas „pedans törpék” közé, hogy pusztító lángot lövelljen nyilvánosan mindenre, mi *Petőfi* „kebléből fakadt”. Vajon volt-e, és ki volt, ki lehetett a hályogkovácsa, aki „vakságától” Szarvason megszabadította, aki önmaga itézi-kritikusi hitelének az aláásására is rávette? Olyan velejéig hamis, álnok kritika írására vállalkozott ugyanis, amelyben 180 fokos fordulat-tal megtagadott *Petőfitől* az embertől és a költőtől minden kézzelfogható érdemet. Fitymáló, lekezelő hangon, régebbi „tévedését” bocsánatos ifjonti bűnnek tartva, ekként zárta le a *Réthy nyomda* termékeként 1847-ben Szarvason megjelent *Futárban Petőfi összes költeményeiről* készített elfogultan szellemeskedő, szentelenül fölényes hangvételű mindvégig kötekedő bírálatát: „Nekem azóta (ti. a *Pesti Divatlapban* leközölt dicsőítő vers óta) hálístennek megnyíltak szemeim; de mikor fog *Petőfi úr* látni?” Éretlen és dicstelen kritikáját intézzük el *Petőfi* egyik szállóigévé vált sorával: „Nem én téptem le homlokodról, magad tépted le a babért”. Ennél többet csakugyan nem is érdemel.

A kisszerű nyárspolgárra valló meggondolatlan bírálat, nem kétséges, a nagy becsvágású *Gregussnak* ártott többet, nem „a sors kimért ösvényén” feltartóztatathatatlanul előre haladó költőnek. Szavainak erkölcsi hitelét tette tönkre. Hamar felismerte ő is. Nem telt bele egy év, beállván a honvédek közé, sógorával: az aszódi iskolatárs *Kemény Mihállyal* küldött engesztelő levelet a sértett költőhöz, ki feltörve a borítékot és meglátva az aláírást, „meglepetve s neki-pirulva” (vagyis inkább ingerülten!) így kiáltott fel: „Mit akar ez az ember itt? — Olvasd — mondám — azután szólj” — így *Kemény*. S *Petőfi* miután át-olvasta a hazafinak és nem a költőnek szóló levelet, elfogadta *Gregussnak* a haza közös védelmére felkínált jobbát, s félredobta a „személyes nézeteket”, saját sérelmeit.

Végül *Petőfi* összes műveinek a sajtó alá rendezésére is vállalkozott. A „lojálisan megcsönkített” kötetten azonban egyáltalán nem tett jó szolgálatot sem önmagának sem a nagy költő emlékének. Gyávaságát, megalkuvásra is kész elvtelenségét heves tiltakozással ítélte el még „a kiegyezés utáni nemzedék” is, s felháborodva követelte a *Petőfit* meghazudtoló kötet „megsemmisítését”.

Többen emlékeztek rá úgy, mint kiváló gyakorló pedagógusra. *Nádor* szerint megvolt benne az a pompás adottság, ami *Blochban* nem: „olyan tudományok tanításánál is, melyekben a legjobban elmélyedt, hallgatói szintjéhez tudott leszállni; egyszerű, világos előadásmódját csak elméssége érte utól”. Különös,

hogy ennek ellenére sem vonzott új tanulókat Szarvasra. Az utolsó békeévben — 1847/48-ban is — 132 maradt mindössze a létszám.

Rendszerező teoretikus elme volt, aki azonban, talán költői hajlamai miatt is, mindig közérthető nyelven, világos stílussal igyekezett megfogalmazni gondolatait. Nem használta feleslegesen, tüntető tudományoskodással a szaknyelv terminus technikusait — sajátosan idegen hangulatú szakkifejezéseit. Ezt mutatja az 1849-ben Pesten megjelent *A szépzészet alapvonalai* is, amelyben az „első rendszeres magyar széptant” — esztétikát tisztelhetjük.

A német esztétikatudomány nagy képviselőinek (*Leibniz, Wolff, Baumgarten, Kant, Hegel* és a magát tréfásan a „hegelizmus utolsó mohikánjának” nevező *Erdmann* — ő volt *Greguss* hallei tanára) szellemi-szemléleti hatását tükröző dicséretes vállalkozás, ahogy *Szontágh Gusztáv*, a *Kisfaludy Társaság* felkért bírálója kifejtette, ebben a témakörben valóban az első önálló hazai munka volt, minthogy „e tudományt eredeti dolgozatban csak *Purgstaller* vázlatos összeállításában, mint philosophiai kézikönyv egyik részét birtuk”. Nagy és úttörő feladatra vállalkozott vele. Szerencsére, volt benne kellő eredetiség is ahhoz, hogy műve „ne gépi compillatio (összeollózott mű), hanem tanulmányaiából öngondolkodólag eredeti” alkotás legyen.

Rendkívüli adottságai (a szülői környezet, apja szakmai vizsgálódásai természetes elemmé tette számára az esztétikai közeget) ellenére is nagy adag „fiatal professzori merészség” kellett hozzá, hogy megírásába belevágjon. Alapvetése azonban jónak és tartósnak bizonyult, úgyanyaira, hogy később nyugodtan ráépíthette eszményítő esztétikájának teljes rendszerét. Nos, ennek a tárgyilagosan elemző, kimondottan elméleti vizsgálódásnak is egyik legszebb vonása a világos, közérthető stílus volt. Örömmel szögezte le *Szontágh: Greguss* „értelmezése érthetőbb és világosabb sok német professzor értelmezésénél”; ez pedig a magyar tudományos nyelv korabeli fejletlenségét ismervé, nagy szó.

Nem lehet célunk e helyen, hogy a mű tudományos rendszerezését bemutassuk és méltassuk. Sokkal célravezetőbbnek tartjuk, ha — mind a szerző, mind a kor esztétikai látásmódjának igazolására — csak azokat a megállapításokat ismertetjük, amelyeket *Greguss* egy-két (nem túl sok) magyar irodalmi-művészeti kérdésben tett, okkal remélve, hogy tanítási óráin is hasonlóan ítélte róluk. *A Bánk bánról* például így vélekedett: „Ezen ki nem tisztított arany olyan mű, hol ugyan a belső lényeg pótolja a külső pongyolaságot s darabosságot, melynek élvezetében azonban a kavicsos külalak olyannyira gátol, hogy valódi szépségét csak közvetve s hosszas kellemetlen kutatás után bírjuk felfogni”. *Csokonairól* szólván, a következőket szögezte le: „. . . a magyar irodalomban sokáig divatozott a képzelgés szélsősége, üres, szépen hangzó szavak, levegőben s fellegekbeni úszkálás, csapongás voltak napirenden, *Csokonai*, különben eddig az egyetlen lantos magyar költő, kit lángelműnek mondhatni, a mindennapi valóság szélsőségébe esett. Valóban remek költőt, ki ezen szélsőségek mindkettejétől ment, meg nem bírunk. *Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty* csak néhány műben remekek;

az öregebb *Kisfaludy* — *Sándor* — minden önlegessége (azaz egyéni vonása) mellett eredeti ugyan, de nem remek”.

Hogy ebben az emfektatásban nincs szó *Petőfiről*, azt a *Futárban* nemrég közölt bírálat indokolja. Egy esetleges újabb véleményváltoztatás csak árthatott volna neki, annál inkább, mert egyik-másik állítását — fiatalos túlzását — így is bátran felróhatták bűneül a kritikusok. Ilyenekre gondolunk: „A regékben az egy *Kisfaludy Sándorunk*, a regélyekben az egy *Garay Jánosunk* van. *Garay* sokáig készült . . . s végre a legörvendetesebben lepett meg minket az *Árpádokkal*. Ezekben a költő már *kész*. Büszkén mutathatunk ezen regélygyűjteményre (a monda szó hibával tétetett a címre); van-e irodalom, mely ilyet felmutasson”. (Feltehető, hogy a tanulmány lezárása előtt még nem ismer- te sem *Arany* Toldiját, sem *Tompa* népregéit és mondáit.) Vagy a következő, improvizáció-ellenes megállapítására: „A képzelmi zenét jól meg kell különböz- tetni a korunkban beszakadt ügyeskedés (virtuosité) gépszerű cifrázatától, mik- ben különösen *nyegle hazánkfia Liszt Ferenc* kitűnő”.

Különösképpen vélekedett a magyar népdalok értékéről és szépségéről is. Már hallei tartózkodása alatt behatóan foglalkozott vele, s mintha *Herder* *Cassandra*-jóslatával akart volna perlekedni, *Theophil Stier* segítő közreműkö- désével számos népdalt fordított le németre. Ezek 1846-ban az *Ungarische Volkslieder*-ben napvilágot is láttak.

Bizonyos, hogy nem értette meg igazán a magyar népdalt, jóllehet a spanyol- lal együtt a „legjelesebb”-nek tartotta; kiemelvén, hogy míg a spanyol, mint nyugati nép „a keletiséget csak átvette”, a magyar „eredeti keleti nép lévén, önmagából fejleszté azt, s összekapcsolta a nyugati csínnal, mindamellert távol tartván magától a nyugat kiszámító prózai higgadtságát, s megtartván keleti képzereje teljét, melegét s közvetlenségét”. Ilyen megközelítéssel egyszeriben érthetővé válik, miért nem jutott el a plebejus népiesség elfogadásáig, s honnan ered az a lenéző, végletes elmarasztalás, amellyel *Petőfi* közkedvelté vált dalait illette. Saját teóriájának az igézetében élt. Minden olyan művet elítélt, amely nem engedelmeskedett az ő művészi elképzelésének. Lehet, hogy ez az időköz- ben — talán *Halléban*? — kikristályosított esztétikai rendszer és művészi szemlélet is zavarta tiszta látását, és akadályozta annak felismerésében, miként gazdagítja és egyéníti a népköltészet a maga sajátos eszközeivel: társadalmi tudatot alakító, népi érzés- és gondolatvilágot tükröző hatásmechanizmusával a különböző népek műköltészetét. Nem az érdekelte, milyen politikai szükségsé- ség követeli a reformkori költőktől, hogy „tanulmányozzák a népet”, és fel- keressék „a rabotázó együgyű magyart”, meg hogy figyelemmel hallgassák „a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost”. Neki ilyenre nem volt sem ideje, sem indíttatása. Nem a népköltészet politikuma izgatta, csak az a *formai nyereség*, amellyel a műköltészet a népdalok révén gazdagodhat. Ezért van az, hogy e vonatkozásban *Kisfaludy Károly* népies idiomatizmusokban — jellegze-

tes népnyelvi és gondolkodásbeli fordulatokban — szegény formai népiességét tartotta csúcsnak:

Hús szél támad onnan felül,
Zúgó szárnyán sötét köd ül:
Tán a por is e szép mezőn
Nemes szívek hamvából jön.

Ez illet valóban hozzá! Származása, környezete, esztétikája, magas kulturáltsága nem engedték közel a néphez.

*Greguss*ról és a gimnázium Világos előtti korszakáról szólván, még egy fontos eseményről kell feltétlenül említést tennünk. Nem sokkal *Vajda* halála után Szarvas egy egész kulturális intézménnyel felérő új iparaggal gazdagodott. Két évig tartó hivatalos adminisztráció után *Réthy (Schlotterbeck) Lipót* „könyvnyomda felállítására” szóló királyi szabadalomlevelet kapott. Nem volt ez kis dolog: „Pesttől Szegedig, Temesvár— Arad és Nagyváradig nincs könyvnyomda” — olvassuk *Csomák Emánuel* békésszentandrás plébános *Lonovics József* csanádi püspöknek a nyomdaalapítás tárgyában hozzá intézett kérdésére adott válaszából. Megyénken kívül olyan nagy városok sem rendelkeztek „tipográfiai műhellyel”, mint Szolnok, Jászberény, Mezőtúr, Szentes, Hódmezővásárhely, Csongrád, Kiskunfélegyháza, Makó stb., s ez a körülmény csak növelte a tervezett szarvasi üzem jelentőségét.

Csomák érvei között — akárcsak a kérelmező testvérek: *Lipót* és a békéscsabai orvos, *Pál* közös beadványában — ettől függetlenül is első helyen a „Szarvason főnáló evangelicus fő Oskola” szerepelt, amelynek „fölviragoztatására tagadhatatlanul jó befolyással leendene” a nyomda. Állításának igaza nem szorul különösebb bizonyításra; az iskolai jegyzetek nyomtatott formában történő megjelentetése valóban sokat lendíthetett mind az oktatás, mind a tanulás eredményességén. Abban sem tévedett *Csomák*, amit ehhez hozzáfüzött: az írásos jegyzeteket felváltó nyomtatott tankönyvekre már csak azért is szükség van, hogy „az előadattni szokott tanulmányok kinyomatván, a fölügyelés könnyíttessék”. A *Vajda*-per nehezen lecsillapodó felemás hangulatában időszerű volt a kérdés ilyen megközelítése is.

A tollforgató tanárok — *Bloch* és *Greguss* — külön is örültek a 4 nyelvű szövegek szedésére (magyar, szlovák, német, latin) vállalkozó nyomda közelségének. Hamarosan több kisebb füzetük és röpiratuk, sőt egy-két jelentősebb kötetük is ott jelent meg *Réthy*nél igényes nyomdai tervezéssel és viszonylag pontos szedéssel. Különösen *Greguss* épített ki eleven kapcsolatot a szakmai ismereteit Pesten kívül külföldön is tökéletesítő kiváló mesterrel. Találón állapította meg róla *Pogány Péter* a *Riadj magyar!* című, a szabadságharc fametszetes pony-

váival és csatakronikáival foglalkozó kötet egyik jegyzetében: 1848—49-ben „ő volt a Réthy nyomda tevékeny házi szerzője”. *Dr. Réthy László: A Békés és Arad megyei Réthy család történetére vonatkozó adatok* (Bp. 1908) c. füzetében a következő nyomdai termékekkel támasztja ezt alá: *Futár, Robespierre beszéde a szabadságról*, aztán a *Marsaillaise, Rousseau: Hitvallomása egy papnak, Költéményei egy elevennek, Őt levél a magányból a társaságnak* című művekkel, de itt jelent meg *Corneille: Cidjének a fordítása és a névtelenül kiadott Gyászadalok-fűzér is*, sőt 1852-ben ő írta a „Magyar alföldi kalendárium” hónapokat jellemző verseit is, amelynek 8—8-soros augusztus-szeptember-október-novemberi versszakainak „kezdő betűit észrevétlenül úgy szerkeszté, hogy azok összetételéből e szavak jönnek ki” — *a forradalom győzni és boldogítani fog.* (Le is tartóztatták érte.) Jó kapcsolata révén nem kellett többé Lipcsébe mennie, hogy nyomdát találjon — itt adta ki ekkor epigrammáit, a *Villanykákát* 1847-ben — sem Pestre, ahol a *Kisfaludy Társaság* publikáltatta a már ismertetett esztétikai tanulmányát. *Bloch* is szívesen dolgoztatott Réthyvel. Ezt dokumentálja a *Szarvasi ág. hitv. evang. főiskolának rövid története*, majd élete első szakaszának talán legnagyobb műve, a 8313 jelzetet tartalmazó *Magyar példabeszédek* (közmondások és szólások gyűjteménye). Az első 1847-ben, az utóbbi 1850-ben került ki a nyomdából. Csak az „Új kimerítő magyar-német és német-magyar szótára” jelent meg Pesten 1848-ban, ugyanabban az évben, mint *Jancsovics István Új szláv-magyar és magyar-szláv szótára* Szarvason.

Az iskola *Vajdával* kezdődött aranykora hamar véget ért. A márciusi forradalom friss szele becsapott az iskola falai közé, s többé nem használtak a nyitott lelkű, szabadabb élet után vágyó ifjúság lelkesedésének a csillapítására sem a „higgadtságra intő beszédek”, sem az igazgatói-tanári-lelkészi figyelmeztetések. A tanévet szerencsére még sikerült nagyobb zökkenők nélkül lezárni, csak a következő esztendő lett igaz hadi év. *Bloch*, akit *Eötvös* miniszter a pesti egyetem tanárává kívánt kinevezni, lemondott, s 1848 szeptember végén elhagyta Szarvast. Feltehetően *Eötvös* tanácsára, akivel a hónap elején — 3-án — a protestáns iskolák tanáraival folytatott miniszteri tanácskozáson személyesen is találkozott. Itt a szarvasiakat, mint igazgató, ő képviselte. *Jellasics* betörése miatt azonban kinevezésére és új munkahelye elfoglalására már nem kerülhetett sor — erre később sem lett módja —: bevonult katonának, és csendes tanári munkáját zajos harctéri szolgálattal cserélte fel. Előbb a Békés megyei tábor hírnöke, majd *Görgey*, aztán *Aulich* tábornokari fogalmazója lett honvédkapitányi rangban. Az igazgatói széket *Greguss* örökölte tőle, aki a városban szította a tüzet. Nemcsak a már emlegetett forradalmi röpirataival — *Rouget de Lisle* méltán világhírű *Marsaillaise*-nek magyarosított szövegébe „*Jellasics cinkosainak*” méltó megbüntetését is beleszötte —, hanem szenvedélyes, lelkesítő szónoklataival is. Olyan óriási tekintélyre tett szert, hogy a szarvasiak képviselőjükké kívánták tenni. Alig múlt 22 éves ekkor.

Pecz sem volt méltatlan hozzájuk. Az első egyetemes tanítógyűlés közép-

fokú oktatással foglalkozó csoportjában az iskola képviselőjében erőteljesen köve telte az „álladalom” kizárólagos iskolafenntartó jogának törvénybe iktatását. „A felekezetiességnek a tanodára nézve megszüntetése az első elv, melyből kiindulnunk kell, ha boldogulni akarunk” — szögezte le július 20-i hozzászólásában, teljes összhangban az első egyházmegyei tanítóegyesület, később pedig Vajdának az *Erkölcsei beszédekben* hangoztatott elvével: „Az iskolai rendszert kellene . . . minél előbb *nemzetileg* elintézni”. Vagy ahogy a *Világ* hasábjain hirdette: az *állam* és a *társadalom* egyik legfőbb gondja az iskola és a nevelés kell hogy legyen. Rossz ugyanis minden olyan tanítás, amely „vallási és társadalmi előítéletet hirdet, babonát és fanatizmust terjeszt”. A jó tanításnak az egyenlőtleneségek megszüntetésén kell munkálkodnia, és a nemzeti és nyelvi egységet szolgálnia, annál inkább, mert „korunk jelleme az, hogy *nem osztályok számára követelünk művelődést, hanem a teljes közönségnek*”.

Pecz is azonosult ezekkel a demokratikus nézetekkel, sőt a megváltozott politikai viszonyok között rövid ideig még a gyors megvalósításukban is hitt. Látva azonban az egyházi iskolai-papi ellenzék nagy erejét, mely mellékvágányra igyekezett terelni a vitát, másnap újra szót kért, és helyes moderbe terelve a tanácskozást, reálpolitikus érzékkel kompromisszumos megoldást, lassabb, folyamatos átalakulást javasolt: „. . . ha mindjárt el nem érhetjük is, hogy az iskolában legyen egy pásztor és egy nyáj, de arra törekedhetünk. Ha a státusé (államé) az iskola, akkor bizonyos, hogy minden felekezet tanításáról — értsd: hittanoktatásáról — gondoskodik”. Majd a tanszabadságról ekként összegezte elképzeléseit: „. . . ne legyen a tanítónak szabad azt tanítani, amit akar” — *Bloch* sikertelen, eleve hibás eljárása figyelmeztette-e rá? — „csak azt, amit a státus által megszabott rendszer előír”, ezt azonban úgy adhatta elő, „mint azt legcélszerűbbnek látandja”.

A szabadságharc éveiben száz alá esett az iskolában a tanulói létszám. Legmélyebbre az 1849—50-es tanévben került, amikor is csak 89-en íratkoztak be. Ez még elviselhető lett volna; az igazi bajt az állandó mozgás, a tömeges kilépések, a nagy hullámokban jelentkező iskolaelhagyások jelentették. Tervszerű, folyamatos oktató-nevelő munkáról már korábban sem lehetett szó: a politikai és harctéri eseményekről szerzett értesülések, nemegyszer rémhírek nagyon megkavarták a szülők és a tanulók hangulatát.

Az első tömeges kilépés 1848. szeptember 26-án — három nappal a pákozdi csata előtt — zajlott le, amikor *Jellasics* betörésének hírére a haza *táborba szólította* „a filozófiai tanfolyamatban oktatást venni szokott ifjakat”. A teljes évfolyam elment, szép példát mutatva a fiatalabbaknak is a hazaszeretetre. Még *Bloch* időközben elárvult „fizikai tanszékének” a betöltéséről sem kellett gondoskodni.

A tanév elején megindult bomlási folyamat az állandósuló zaklatott, ideges hangulatban tovább tartott. *Benka* jubileumi emlékbeszéde szerint egyhamar csak 60—70-en látogatták a tanítási órákat. 1849. január 8-án Buda elfoglalásá-

ról értesülve, és az ellenség további előnyomulásától tartva, az iskolai tanácsülés a „serdültebb gyermekek” haza engedését határozta el. Így kivánták a szülők is. Annyira elnéptelenedett erre az iskola, hogy az igazgató, *Greguss* május 17-én azt volt kénytelen jelenteni feletteseinek, hogy a „szónokköltészi osztály félig, az elsőéves bölcsészeti pedig egészen üressé lett, úgyhogy ő négy hónap óta nem tanít; egyedüli foglalkozása az igazgatás meg a könyvtár rendezése.” Néhány nappal ezután már egyetlen vidéki diák sem maradt a városban. Július végén az iskolaépületet katonai kórházi célokra vették igénybe, s még a tanároknak is ki kellett költözködniük belőle.

Az új tanévet 10 nappal az aradi vértanúk kivégzése után nyitották meg Szarvason, de már *Bloch* és *Greguss* nélkül. Valamelyest sikerült visszaállítani az épület iskolajellegét: a könyvtár visszakerült eredeti helyére, s a kórházi ágyakat újra padok váltották fel a termekben. Három nevelő igyekezett lelket verni a fásult, kedvetlen ifjúságba: a régiek közül *Pecz* és *Molitorisz*, illetve az 1848-ban meghalt *Benka György* helyébe lépő *Szemián Dénes* — sajnos, nem túl sok sikerrel. Szinte mindenki gyászolt, vagy aggódott valakiért.

A nyugodt tanítás és tanulás lehetőségét egyéb külső tényezők is gátolták. Az uralmát kíméletlen statáriummal megalapozó, mindenkiben ellenséget látó Habsburg-hatalom szigorú ellenőrzései és felelősségre vonásai, kihallgatás nélküli elbocsátásai állandó bizonytalanságban tartották a diákokat és a tanárokat. Szomorú lélekcsereelő, vallató idő volt ez, amelyben az oszd meg és uralkodj törvénye egymás után szedte százalmasan kiszolgáltatott, magatehetetlen áldozatait, és amelyben — ahogy a költő mondta — „testvért testvér, apát fiú” adott el. A politikai helyzet megítélésében mutatkozó alapvető kettősség, a feleslegesnek bizonyult véráldozat okozóinak felelősségét firtató szenvedélyes, nemegyszer provokatív jellegű viták nagyon megosztották a diáksereget. A besúgó rendszer „fortélyos félelem igazgatta” éber szelleme behatolt a kis létszámú intézetbe is, s fellazító törekvésének eredményeként a befelé fordulás és az egymás iránti bizalmatlanság lett úrrá a tanulókon.

A diákélet — mint kagylóban tenger — tökéletesen verte vissza a magyar társadalom korabeli képét, amelynek végletes ellentmondásosságát több más dokumentum mellett egy 1850-ből származó Békés megyei hangulatjelentés fogalmazványának idegesen áthúzott szövege hitelesen örökítette meg. Ez a nép „forradalom által felzaklatott s annak mámorából végképp kiábrándulva még nem lévő kedélyé”-ről és a „beállott béke megzavarását kívánóknak” cseppet sem csökkenő, inkább növekvő számáról beszélt, s reájuk, mint a „béke alapját háborgató”, veszélyes tanokat ápoló és hirdető gaz rendbontókra az „igazság” elrettentően példamutató szigorának az alkalmazását kérte.

Feltehetően ennek az elvnek a könyörtelen alkalmazását követelte az a látványos gesztusokra éhes, ítéletében kegyetlen iskolai csoport is, amely feltehetően külső indíttatás után a szabadságharcban aktív szerepet vállaló két neves tanár: *Bloch* és *Greguss* alkalmazása ellen nyújtott be tiltakozást az igaz-

gatóshoz. Véleményünk szerint több érv szól mellett, hogy „vádaskodó beadványaikat” ne tekintsük egyéni kezdeményezéseknek. Ha történetesen csak egyikőjük ellen léptek volna fel, talán nem is kételkednénk cselekedetük spontán jellegében és igazában, függetlenül attól, hogy ilyen lépésre, melyre a rendtartás sem adott nekik engedélyt, eddig még sohasem szánta el magát az ifjúság. Elgondolkodtató az is, miért éppen csak őket támadták, akik nagy műveltségük, példás emberi helytállásuk, áldozatos hazaszeretetük alapján az iskola díszai, a magyar szellemi élet kiemelkedő egyéniségei voltak. Miért éppen reájuk ragasztották azt a valójában nevetséges, a mi szemünkben nagyon is árulkodó, megbélyegző jelzót, hogy *szakjukban nem voltak eléggé képzettek?* Az iskola alkalmazásában maradt másik kettő talán nagyobb tudású és pedagógiai-emberileg sokkal tökéletesebb volt, mint ők (ellenük ugyanis nem tiltakoztak), kiknek szakmai dolgozatait a legfelsőbb tudományos körök — *Akadémia, Kisfaludy Társaság* — vitatták és publikálták? De elgondolghatunk azon is, hogyan lehetséges, hogy *Haymanak* és *Bachnak* országunkat és népünket megalázni, „néma tartománnyá” alacsonyítani akaró rémuralma alatt, miként élvezhettek ilyen „demokratikus” jogokat a szarvasi diákok, amikor a rendszer éppen a nemes eszmékért könnyen hevülő tanulóifjúság esetleges rendzavarásától tartott a legjobban.

Bloch esetében — akinek emberi és pedagógiai gyengéit erősen felnagyítva és eltorzulva sorolták fel a beadvány szerzői — ezen kívül még az is szemet szúr, hogy 1848 szeptembere óta, amikor a beígért pesti egyetemi katedra reményében hivatalosan lemondott állásáról, többé nem tanított Szarvason. Önkéntes távozása felmentette az egyházmegyét az alól az erkölcsi kötelezettség alól, hogy — ha csakugyan reménytelenül rossz tanár volt — újra megválassza és alkalmazásáért kitartó harcot vívjon az államhatalommal. Nos, vele kapcsolatban azért is elfog bennünket a hitetlenség és a kétely, mert hazatéréseig, illetve újraválasztásáig két teljes tanév telt el, s minthogy annak idején túlnyomórészt a végzős tanulókat tanította (a filozófiai tanfolyam II. évfolyamának „fizikusait” és a teológiára előkészítő egy éves „istenészeti” osztály hallgatóit — őket a héber nyelvre), aligha lehettek sokan a diákok között olyan csalhatatlan „ítészek”, akik pedagógiai-didaktikai tevékenységének sajnálatos hibáit *saját tapasztalataik alapján* reálisan megítélni és jellemezni tudhatták, méghozzá olyan magabiztosan, hogy véleményüket az egyházmegye döntése ellenében is fenntartsák és hangoztatni merjék.

Érthető, ha arra gyanakszunk, hogy mindkettőjük ügyének hátterében olyan erő, olyan tekintély kellett hogy álljon, aminek vagy akinek saját céljai alátámasztásához, esetleg éppen egy politikailag „szükséges”, de népszerűtlen lépés igazolásához volt szüksége az ifjúság írásos tiltakozására. (*Nádor* csak a *Greguss* ellen beadott tiltakozó irat külső sugalmazását tételezte fel.) Kizártnak tartjuk ugyanakkor, hogy a terhelő iratokra a fegyelmi eljárások elindításához szükség lett volna. Azokat nélkülük is megkezdhették és le is folytathatták. A

Békés megyei Levéltár közigazgatási-törvényhatósági iratai között egy sincs, amely akár egyetlen szóval is utalna rájuk.

Greguss Világos után — jól érzékelve a reá leselkedő veszélyt — *Török Gábor* Arad megyei alispán gyermekei mellett vállalt magántanítóságot. Álnéven bujkált, akár munkaadója, ki béresgazdaként rejtőzött saját birtokán. Csak a „katonai szigor enyhültével” jelentkezett, mint aki tudja: forradalmi tevékenységéért úgyszólván felelősségre vonják. Nem is tévedett. Szarvason tartott lázító beszédei miatt, melyeket *Doleschall János* polgármester a *Réthy* nyomdában ki is nyomtatott, *Gaál Eduard* császári és királyi biztos az elsők között adta ki ellene az elfogatási parancsot, sőt a protestáns autonómia figyelembevétel nélkül felfüggesztette tanári állásából is. 11 havi fogsággal fizetett lelkesedéséért, s ezt a nagyváradi várbörtönben töltötte le. Azt, hogy ennyivel megúszta, *Réthy Lipótnak* köszönhette, aki „1849-ben kijelentette a policia előtt, hogy a *Gerő Ákos* név alatt nyomdájában megjelent röpiratok szerzője nem *Greguss Ágost* volt.”

1852. márciusának végén ismét lesújtott rá az önkényuralom „igazság”-osztó keze és szigora. Ekkor részint apja tanulmányaiért: *Greguss Mihály válogatott kisebb műveinek* szolgabírói gondatlanság folytán cenzúrázatlan kinyomtatásáért és az *Alföldi Kalendáriumban* közölt, fentebb már ismertetett verséért, illetve mert a nála tartott házmotozás során „lakásában számos tiltott és gyanús kéz- és röpiratok találtattak” ítélték el „7 és fél havi vizsgálati börtönön kívül 4 heti fogságra”. Ezzel véget is ért Békés megyei élete. Az „irodalomtörténetírás atyjától”, *Toldy Ferentől* kapott meghívást, ki „nekie magántanítói alkalmazásán felül értelmiségéhez szabott (értsd: képességeinek megfelelő) munkakört” ajánlott fel Pesten, s ezzel „élelme megkeresésére alkalom” nyújtott.

Helyére egy másik kiváló *Erdmann*-tanítvány, a tótkomlói születésű *Domanovszky Endre* került, ki nagy hatású mesterének filozófiatörténeti előadásaitól és tanulmányaitól kapott egész életre szóló indíttatást. Rövid szarvasi tanárkodása alatt — 1850—1853 között — természetesen még messze volt nagy alkotói korszakától: a 4 kötetes, 3 ízben is az *Akadémia Marcibányi-díjával* jutalmazott *A bölcsészet története* című hézagpótló műve megírásától (1870—1890); képességeit viszont országszerte ismerték, s nem véletlen, hogy innen a soproni líceum tanárává hívták el.

Blochot a hazánkra nehezedő reakciós hatalom — eltöltve a tanári munkától — 1849-ben Szarvasra internálta. Egy szomszédos tanyán bérelt földet, s olyan ügyesen gazdálkodott, hogy egyesek szerint „későbbi vagyonosodásának itt vetette meg az alapját”. Az egyházmegye „nyomós érvekkel” harcolt érte, sőt a császári és királyi kormány döntése ellenére — a protestáns autonómiában bízva — meg is választotta újra az iskola tanárává. Hiába érveltek azonban mellette, hiába állították, hogy „a forradalmi vezér *Görgey* mellett” oly kicsiny pont volt, hogy „önhatalmúlag semminemű merényben” nem le-

hetett része, a Csanád és Békés megyei főnök *Zsitvay József*re érveik nem hatottak, s a *Placskó István* szarvasi lelkész-esperes által vezetett egyházmegyei iskolai tanácsnak érvénytelenítenie kellett a csabai értekezleten hozott döntést. Meg kellett válni a tudós tanártól, ki büszkén vállalta bírái előtt is szabadságharcos múltját. A nagyváradi cs. kir. főispánság 1851. március 10-én kelt, *Bloch* megválasztását megsemmisítő leirata így tanúskodik erről: „*Doctor Bloch Moritz* a Szarvasi Evangelicus közép tanodában volt oktató, előbbeni tanítói hivatalába vissza helyezettetéséért felsőbb helyen könyörögvén, miután azonban ő önkénti vallomásában nem tagadja azt, hogy forradalmi vezér *Görgey* mellett titkári hivatalt viselt, s egész a Világosi catastrophaig e minőségben működött, önként következik: hogy egy ilyen egyénre, ki egyébkint is mint túlzó ösmertes, a fiatalágnak nevelését egész nyugalommal bízni nem lehet, a miért is folyamodó kérelmétől elmozdított”.

Különös, hogy máshol alkalmazhatták. Az 1851-ben létesült kecskeméti református teológia egyik tanszékét vele töltötték be.

A személyi kérdések elfogadható megoldásával (*Szemién* és *Domanovszky* megválasztásával) alig enyhült valamicskét az iskolavezetés gondja. Alig, mert a *Thun Leo* osztrák közoktatásügyi miniszter által 1849-ben kiadott *Organizations Entwurf* (szervezési tervezet) szigorú előírásai újabb, szinte legyőzhetetlen akadályokat gördítettek a gimnázium elé. Nem túlozunk: végveszély fenyegette az iskolát.

A középfokú oktatást új alapokra fektető, sok szempontból jelentős előrelépést hozó tanügyi rendelet óriási anyagi áldozatvállalásra kötelezte az iskolafenntartókat. A nyilvánossági jogot a szaktanítási rendszer tökéletes keresztülvitelét biztosító 12 fős tantestület alkalmazásához kötötte. Ez a *Vajda*-korabeli — országosan is jó — létszámnak több mint a kétszeresével volt egyenlő. Nem egy protestáns iskola veszítette el ekkor nyilvánossági jogát, vagy süllyedt algimnáziumi szintre.

A Békés-bánáti esperesség magas fokú feladattudatról és kötelességérzetről adott tanúbizonyságot, amikor nem törődve az összbirodalmi célokat megtestesítő s ennek megfelelően a magyar oktatásrendszert az osztrák állam érdekeinek alárendelő, szélsőségesen antidemokratikus és klerikális *Entwurf* nemzeti elnyomásra törő tendenciájával, kitartott „egyetlen drága kincse”: a gimnázium fenntartása mellett.

A kormány 1851. május 31-ben jelölte meg azt a végső határidőt, amíg az esperességnek nyilatkoznia kellett — vállalja-e „azon oktatásügyi magas rendeletek szigorú követését, melyek más gymnasiumokra nézve kötelezők; azon túl a szarvasi intézet ellen a kormány komolyabb rendszabályhoz nyuland: mi köztudomás szerint annyit jelent, hogy intézetünk el fog tiltatni a gymnasium cím használatától és bizonyítványok adhatásától, privat-iskola-címre fog szoríttatni, és más nyilvános intézetek függelékévé válva, legelső osztályainak

kivételével, önkint kiürülni s elenyészni” — tette fel a *lenni vagy nem lenni* — kérdést a gyülekezetekhez küldött „indokolt fölszólítás” első mondata.

A *Somogyi Sándor* „tanácsküldöttségi elnök” aláírásával kibocsátott körlevél egyáltalán nem szépítette a valóságot. Nyíltan bevallotta, hogy a rendelettel az intézet létkérdése válságra került. A reménytelen helyzetben az államtól nem lehetett támogatást sem kérni, sem várni. Eddig sem adott. Csak az egyházak, illetve az alapítványt tevők és egyéb jóakarók — köztük elsősorban a volt növendékek anyagi áldozata és közös összefogása segíthetett az 50. évéhez közelítő iskolán. A tárgyilagos hangvételű felhívás — a kibocsátók dicséretére legyen mondva — nem agitált; csak a reális helyzetet vázolta. Nem befolyásolta az egyházközségek döntését.

Világos okfejtéssel vont párhuzamot a nyilvános jogú intézetek és a „privát”-*magányos iskolák* jogai és kötelességei között. Kitért minden lényeges kérdésre; valójában kétszeres kiadást jelent, ha gyermekeiket magániskolába járatják, minthogy a tanulók „kénytelenítettnek magukat más nyilvános intézet nevéndékeiül külön tandíj lefizetése mellett beíratni, s ott idegen tanárok előtti vizsgák letételére megjelenni”. Szólt arról, hogy a nyilvánossági jogú iskolák tanárai — fenntartóikkal egyetértésben — „maguk készíthetik a használandó tantervet és válogathatják ki a tankönyveket”, míg a magániskolák nevelői alkalmazkodni kénytelenek a vizsgáztatásra kijelölt gimnázium előírásaihoz. Fontos érvként említette, hogy a „*nyilvánossági jogú iskolák nevéndékei jó bizonyítvány előmutatása mellett a katonai besorozás alól fel vannak mentve*”; hogy ott nagyobb a fegyelem meg a folyamatos oktatás és tanulás *szigora* — az osztályzatok, bizonyítványok *súlya* (nem egy felelet dönt!) — sőt nagyobb azok társadalmi tekintélye is. Leszögezte őszintén, hogy bár mindkét típusú gimnázium egyformán köteles engedelmeskedni a „felső parancsnak”, azaz az állam ellenőrzési joga mindkettőre kiterjed, a nyilvánossági jogú mégis élvez bizonyos fokú előnyt mert „*a magányos intézetek fölött a hatalom örökődése sokkal nyomasztóbb . . . , rajtuk alsóbb rendőri hatóságok is különféle nyugtalanító avatkozást űzhetnek*, minőtül nyilvános tanodák mentesek”. Ezeken kívül még két várható jelenségről adott jelzést. Egyrészt arra hívta fel a figyelmet, hogy a fenti okok következtében a tanulók áramlása menthetetlenül megindul a magániskolákból a nyilvánossági jogúak felé: a „szülék nem engedik bizonytalan jövőnek elibe nézni” *megriasztott* gyermekeiket, s ezáltal a privát iskola felső tagozata könyörtelenül és feltartóztathatatlanul elcsenevészesedik és elhal. Annál inkább — ez volt a másik nyomós érv —, mert a „csüggesztő körülmények hatása alatt maguk a jobb tanárok is munkájukat hálásabb térre” kívánják irányozni és korlátozni.

A tanácsküldöttség körlevele, amely egyben fel akarta menteni az egyházmege tagjait az alól a kétélű kötelezettség alól, hogy az „iskola életkérdésében” egyházaik véleményét ki nem kérve, csupán egyetlen „rögtönözve” tartott gyűlésen döntsenek, a gyülekezeteket is arra kérte, hogy az általa 9 pontba szedett érvek és ellenérvek, tények és lehetőségek figyelembevételével és mérlege-

lésével határozzanak, s beható tárgyalás során kialakított álláspontjukat május 15-ig juttassák el hozzá, kinyilvánítva „szavazatértvényű véleményüket az iránt: . . . *evangyelmi (evangélikus) vallásunk s önkormányzatunk lehetőség szerinti biztosítása és oktatási nyelvünk megtartása mellett akarják-e . . . a szarvasi főtanodának a kormány feltételei szerinti nyilvánossági jogot kieszközölni, vagy engedik pusztá privat-iskolává tétetni?*”

Az adott politikai helyzetben merész feltételek voltak ezek, hiszen a tanácsküldöttség s vele az egyházmegye csak „autonómiánk és nemzetiségünk (értsd: magyar tanításhely) lehető épségben maradása mellett” kívánta *kieszközölni* a nyilvánossági jogot. Az erőszakos germanizálás világában, amikor „a császárság közoktatásügyét a katolicizmus szigorú vallásossága hatotta át” (ezt erősítette meg a pápával 1845-ben kötött konkordátum), bizony nehezen lehetett érvényt szerezni ennek a nemes szándéknak. Keserű igazság ugyanis, hogy az 1848 szellemével és annak pedagógiai törekvéseivel nyíltan szembeforduló klérusnak számos vezető képviselője azonosult az osztrák gyarmatosító törekvések legszélsőségesebb irányzatával, sőt volt köztük olyan is, ki nyíltan hirdette, „még az alföldi csikósnak is németül kell tanulnia a tanyai iskolában az ábécét”. Az ultra-lojális állásfoglalás — mondanunk sem kell — méltó jutalmat érdemelt: *Dr. Haas* atyából szatmári püspök lett.

Az iskolafenntartó egyházmegye példás összefogása megakadályozta, hogy az átlagosan 120—150 tanulót számláló szarvasi iskola „véggépp elüttessék a protestáns köznevelésből s azon szellemi súlytól, melyet . . . az összes hazára gyakorolt”. De hát volt -e értelme a harcnak és a nagy áldozatnak? Hozott-e és miben hozott újat a gimnáziumi oktatásban az *Entwurf* — a már említett, sok tanárt követelő tökéletes szakrendszer bevezetésén túl?

Nem lehet tagadni: a Habsburg-birodalom országainak politikai egységét erősíteni és példázni akaró oktatási szabályzat sok szempontból volt korszerű, függetlenül attól, hogy még az illetékesek is többnyire ellenszenvvel és fenntartással fogadták. Nemcsak mi, magyarok, hanem a „germanizálás nyűgétől irtózó nemzetiségek is”. Szerkesztői nem vették figyelembe a tagországok pedagógiai-iskolaszervezési hagyományait, és a különben csakugyan szükségszerű, polgári fejlődést célzó reformokat kizárólag az osztrák udvar „nemzetellenes programjának” a szellemében és keretében kívánták hasznosítani és érvényesíteni.

Melyek voltak az előremutató jegyek? Mindenekelőtt a gimnázium 8 osztályossá tétele. Ezt azáltal érték el, hogy a régi filozófiai-bölcsészettudományi tanfolyam 2 osztályát is hozzákapcsolták az eredetileg 6 osztályos középiskolához, s az így nyert új gimnáziumi formát érettségi vizsgával zárták le. Minőségi fejlődést jelentett továbbá a tanári munkakör *szakképesítéshez* kötése is. Az *Entwurf* ugyanis nem elégedett meg a régi polimathia-szerű tanításra jogosító bizonyítvánnyal. Mélyebb, intenzívebb szaktárgyi oktatást követelt, s mint-hogy nem bízott az „egyetemes” tudósokban — a polihistorokban (ebben

igaza is volt), nem fogadta el a minden tárgy — esetleg a matematikán kívül minden tárgy — oktatására feljogosító oklevelet sem. Ésszerűnek tartjuk azt a döntését is, hogy az egyes osztályok heti óraszámát 30-ban szabta meg. A tanári karok létszámbeli növekedése és a fokozottabb tanár—diák-kapcsolat — más szóval: a nagyobb nevelői ráhatás — pedagógiai igénye egyaránt ezt sürgették. Okos intézkedése volt a diktálások megszüntetése, illetve az értelemfejlesztő módszerek szorgalmazása a lélek nélküli magolás és magoltatás helyett. Előrelépett a tekintetben is, hogy bár az általános műveltség fogalmkörének középpontjába továbbra is a klasszikus nyelvek (főként a görög) ismeretét és az auctorok (klasszikus írók) műveinek olvasását tette, felfigyelt a reáliák gimnáziumi oktatásának a szükségességére is. Nem értett ugyan egyet sem a filantropisták, sem *Pestalozzi* gyakorlatközpontú szaktárgyoktatásának szellemével; ezt még az általa életre hívott reáliskolákban sem alkalmazták maradéktalanul, ennél fogva ebben a vonatkozásban nem érte el, legfeljebb csak megközelítette a szarvasi iskola gyakorlati életre nevelését sürgető nagy tanárainak: a tessediki hagyományt követő *Skolkának*, *Magdának* és *Vajdának* pedagógiai eszményét és elveit, akik olyan tudományokért és olyan oktatásmódokért harcoltak, melyek jótékony hatást gyakorolnak „a mezőgazdaság, az ipar, a mesterségek és a kereskedelem fejlődésére”.

Nem hagyható persze figyelmen kívül, hogy a magyar és a klasszikus nyelvek oktatásán kívül kötelező élő idegen nyelvként mindenütt a németet kellett tanítani. Azzal a megokolással, hogy a német révén „olyan irodalomhoz jutnak hozzá a tanulók, amely gazdagságban és képzelőerőben esztétikai és tudományos tekintetben sok más nyelv előtt áll.” Azt sem szabad természetesen figyelmen kívül hagyni — állapították meg a rendelet indoklásában —, hogy „egy hatalmas birodalomnak szüksége van” olyan közös nyelvre is, amelyen *a lakosok megértik egymást*.

A viszonylagos tisztánlátás megkönnyítése érdekében el kell mondanunk azt is, hogy a sterilizált tantárgyi anyagba nem férhetett bele sem a magyar reformkor, sem a szabadságharc politikai és katonai küzdelmeinek a tárgyalása — le kellett zárni a történelem oktatását 1815-tel! —, sem *Petőfi* költészetének a méltatása. Olyan vörös posztó volt az udvar szemében, hogy még a nevét sem volt szabad emlegetni az iskolákban.

Amikor az iskolafenntartó egyházmegye kellő biztosítékot kapott a nyilvánossági jog megszerzésére, megindult a tanszékek anyagi megalapozásáért és az alkalmas tanerők kiválasztásáért vívott küzdelem. A kompromisszumra hajló, érdekegyesítő *Pecz* — nem volt hálás szerep — az 50 éves iskolát köszöntő *Egyház és Oskola* című kötet elsőként közölt, vezértanulmányában megegyezéseket és hasonlóságokat tárt fel *Comenius*, illetve a *zay-ugróci tervzet* és az *Entwurf* pedagógiai elvei között. Gáláns gesztus volt ez az államhatalommal szemben, amelyet nem követett több hozzá hasonló a kiadványban. Valószínűleg az iskolabizottság érezte szükségét, hogy az alapelvei és nemzetellenes

tendenciái miatt ellenszenves birodalmi közoktatási szabályzat effajta megszelídítésével — honosításával? — igazolja lojalitását. Csak sajnálni lehet *Peczet*, aki így volt kénytelen *letépni homlokáról* azt a *babért*, amelyet az első tanítógyűlésen szerzett. Talán innen eredt az az „életveszélyes betegsége” is, amely már a következő évben véget vetett tanári munkájának, de amelyik nem gátolta abban, hogy Mezőberényben még további 30 évig példás buzgalommal lássa el lelkészi teendőit.

Már a „félszázados ünnepélyt” megelőző júniusi egyházmegyei közgyűlés boldog örömmel nyugtázta, hogy „a szarvasi főtanodának a magyar kormány rendelete folytán történendő szervezése s átalakítására” eddig is „örvendetes sikerrel folyt az önkéntes adakozás”. Ennek tudatában és ennek eredményeként jelentették be, hogy „a tantárgyak szaporodásával mostani tanár urakra súlyosodó rendkívüli teher” enyhítésére *Lukesch Flórián* eddigi helyettes tanárt rendes tanárrá léptették elő, de számoltak azzal is, hogy „a közelebbi iskolai év kezdetére” még további két nevelőt alkalmaznak, még hozzá úgy, hogy társaik jövedelmét nem csonkítva, fizetésüket évi 600 pengőforintban állapítják meg.

Az adott körülményekhez illő, mértéktartó szerénységgel megrendezett ünnepségen, melynek jubileumi beszédét *Domanovszky Endre* igazgató mondta a reformáció emléknapján: október 31-én 10 órakor „a tót — szinte az ünnepélyhez tartozó — szertartás után” a *Tessedik* építette templomban, valóban három új tanárt (*Schljajfer János*, *Lukesch Flóris*, *Haberern Jonathán*) iktatott be hivatalába *Placszó István* esperes. Egyik sem volt méltatlan a bizalomra.

A fizika—természetrajz—vegytan—talajismeret tanítását vállaló *Schljajfer—Sarlay—János*, *Petőfi* barátja, mint huszárfőhadnagy Nagysarlónál sebesült meg. „Politikai vétség elkövetése miatt a cs. kir. csendőrségi szárnyparancsnok úr által, felsőbb hatóságtul vett meghagyás folytán” 1853. november 17-én Szarvason *elfogatott*, s „még az nap Pestre elkísértetett”. 10 hónapi raboskodás után tért vissza. Kiváló szakmai tudását, teremtő, alkotó fantáziáját, nem mindennapi gyakorlati érzékét és cselekedtető pedagógiai módszereit — tanítványaival pl. fizikai eszközöket készített — igazgatói és hálás tanítványai mindenkor dicsérettel emlegették. Az indigógyártásban végzett sikeres szarvasi kísérleteire a külföldi műszaki szakemberek is felfigyeltek, sőt érte Bécs és Párizs érmekkel is kitüntette. 25 évi áldásos tevékenység után távozott az iskolából. Az átkeresztelkedett katolikus lelkész: *Lukesch Flóris* gondolkodásmódját fiának: *Inczédi Lászlónak* szociális gondokra érzékeny s a „függetlenségi gondolat aszkétáival” együttérző költészete tükrözi a legtökéletesebben. Nem kétséges: a századvégi agrárszocialista tüntetések és véres megmozdulások megértéséhez a szülői ház és a szarvasi környezet gazdag indítást adott neki. *Haberern*, a „bölcészeti előtan, a görög és a német nyelv rendes tanára”, kinek *Ballagi Aladár* véleménye szerint „a gyűlölködés, az áskálódás sohasem volt kenyere”, szaktárgyi értekezéseivel, tudományos — főként a görög filozófiához kötődő — tanulmányaival és nyelvészeti dolgozataival tette híressé nevét. Már

úgy jött Szarvasra, hogy görög fordításaiért a berlini nyelvtani társaság oklevéllel tüntette ki. Munkásságának elismerése itthon sem késett soká. Hamarosan egyetemi magántanár és akadémikus lett.

A nagyszerű elődök nyomába értékes pedagógusok léptek tehát, akik a sok harcot és küszködést követelő dicsőséges első félszázad után új hitet adtak, hogy mindazt,

Mit az apák sok kínos küzdelem
S reménység között teremtve, szüntelen
Örökségül hagyának . . .

Ők és utódaik megoldják, és győzelemre viszik. *Dorner, Dallos, Delhányi, Koren, Tatay, Benka, Zsilinszky, Mihálfi, Neumann, Raskó, Nádor, Hanzó* stb. nevei igazolják — az átvett fáklya fénye nem homályosodott el: „Az ismeret dicső nektárja” mindenkor *felüdítette* itt a *szomjazókat*, s megtanulta itt a későbbi nemzedékek sora is, hogyan kell „szeretni a honát”. S ezzel megvalósult *Jancsovics István* óhaja is, aki a félév százados jubileumon azt kívánta himnuszában *a kedves tanodának*:

A tudományok csillaga
Dicsón ragyogjon felette!
Fiatalságunk virága
Növekedjék mellette!

A felhasznált és ajánlott irodalom

Irodalom a kötetben tárgyalt időszakok általános ismeretéhez:

- A magyar irodalom története I—II—III. k. (Főszerkesztő: Sőtér István. Akadémia Kiadó. Bp. 1964, 1965.)
- A magyar sajtó története I. (1705—1848) Főszerkesztő: Szabolcsi Miklós. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979.
- Bajkó Mátyás*: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Akadémiai Kiadó. Bp. 1976.
- Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története I—III. Nagyvárad, 1883—1884.
- Elek László*: Békés megye művelődési emlékei a mohácsi csatától a reformkorig (A szarvasi felsőfokú óvónőképző intézet évkönyve, Gyoma, 1961.)
- Haán Lajos*: Békés vármegye hajdana I—II. Pest, 1870.
- Hatvany Lajos*: Így élt Petőfi. I—II. k. Magvető Kiadó. Bp. 1967.
- Hóman—Szekfü*: Magyar történet IV. és V. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Bp. 1936.
- Horváth János*: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. MTA kiadása. Bp. 1927.
- Horváth János*: A reformáció jegyében. Gondolat Kiadó. Bp. 1957.
- Implom József*: Olvasókönyv Békés megye történetéhez (1695—1848). Bcsaba, 1971.
- Karácsonyi János*: Békés megye története I—III. k. Gyula, 1896.
- Kristó Gyula*: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Bcsaba, 1981.
- Maday Pál*: Békés megye városainak és községeinek története. Bcsaba, 1960.
- Magyarország története 1790—1848 I—II. k. Főszerkesztő: Mérei Gyula. Bp. 1980.
- Mészáros István*: A magyar nevelés története 1790—1849. Tankönyvkiadó, Bp. 1968.
- Mogyoróssy János*: Gyula hajdan és most. Gyula, 1858.
- Olvasókönyv Békés megye történetéhez I. Szerkesztette Kristó Gyula, Bcsaba, 1967.
- Ravasz—Felkai—Bellér—Simon*: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Tankönyvkiadó, Bp. 1960.
- Scherer Ferenc*: Gyula város története I—II. Stephaneum nyomda rt. Bpest, 1938.
- Szentkereszty Tivadar*: Békés vármegye népoktatásának története. Bcsaba, 1932.
- Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I—II. rész. Tankönyvkiadó, Bp. 1951, 1952.
- Szöveggyűjtemény a felvilágosodás és a reformkorszak irodalmából I. rész. Tankönyvkiadó, Bp. 1952.
- Dr. Veress Endre*: Gyula város oklevéltára. Stephaneum nyomda r.t. Bp. 1938.

A GYULAI VÁR KÖLTÉSNETÉHEZ:

- Emlékezzünk Vég-Gyula váráról. Bibliotheca Bekesiensis I. Bcsaba, 1966.
Humanista történetírók. Szépirodalmi Könyvkiadó. Magyar Remekírók sorozat, Bp. 1977.
Szerémi György: Magyarország romlásáról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Olesó Könyvtár sorozat. Bp. 1979.
Dankó Imre: Opuscula ethnographica — Válogatott tanulmányok. Debrecen, 1977.
Csipes Antal: Békés megye élete a XVI. században. Bcsaba, 1976.
Bori Imre: Irodalmunk évszázadai. Fórum Kiadó, Újvidék, 1975.
Bori Imre: Irodalmi hagyományaink. Fórum Kiadó, Újvidék, 1973.
Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom rövid története. Fórum Kiadó, Újvidék, 1982.
Csuka Zoltán: A jugoszláviai népek irodalmának története. Gondolat Kiadó, 1963.

A „KÖRÖSKÖZI ISKOLÁK A XVI. SZÁZADBAN” c. fejezethez

- Frankl Vilmos*: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bpest, 1873.
Szilády Aron: Régi Magyar Költők Tára III. és VI. k. (Bp. 1877; 1912)
Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Fordította Kóvári Aladár I—II. k. Bp. 1960, 1962.
Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922.
Régi Magyar Drámai Emlékek I. Kiadta Kardos Tibor és Szilvási D. Gyula. Bevezette Kardos Tibor, Bp. 1960.
Bcd Péter: Magyar Athenás. Magvető Kiadó, Bp. 1982.
Hét évszázad magyar versei I. k. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp, 1954.

AZ „EMLÉKEK A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORÁBÓL” című fejezethez

- Tardy Lajos*: Régi híriünk a világban. Gondolat Kiadó. Bp. 1979.
Tardy Lajos: Régi feljegyzések Magyarországról. Móra Könyvkiadó, Bp. 1982.
Virágh Ferenc: Török hódoltság Gyula térségében. Bcsaba, 1960.
Implom József: Gyula város története szemelvényekben I. (1313—1695) Gyula, 1961.
Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982.
Szendrei Zsigmond: Nagyszalontai gyűjtés. Magyar Népköltészeti Gyűjtemény XIV. kötet — Kodály Zoltán közreműködésével. Bp. 1924.
Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bevezette Esze Tamás, Bp. 1953.

A „PÉRO VESZEDELME” c. fejezethez:

- Ember Győző*: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai (1715—1730) Bcsaba, 1977.
A kurucok költészete I—II. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó Bukarest. Haladó hagyományaink sorozat 20—21. szám. Összeállította: Dávid Gyula és Tordai Zádor. Bukarest, év nélkül.

Márki Sándor: Péro lázadása. Bp. 1893.

A kuruc küzdelmek költészete, Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. '.

Zsilinszky Mihály: A Péro féle néplázadás Békés megyében — A Békés megyei Régészeti és Múvelődéstörténelmi Társ. évkönyve 1875/76, ill. 1881.

Maday Pál: Az 1735. évi békésszentandrás parasztfelkelés bírói ítéletének szövege. Körös Népe II. Békéscsaba, 1957.

Thaly Kálmán: Tokody Márton (Péro veszedelme) és egy névtelen egykorú versei. Békés megyei Régészeti és Múvelődéstörténelmi Társulat évkönyve VI. k. 1879/1880.

Milorad Janković: Maros menti ének (regény)

Hajnal István: Békés város 1714—1800; Békés megyei Történelmi és Múvelődéstörténelmi Társulat évkönyve 1876/77.

Csuka Zoltán: A jugoszláv népek irodalmának története. Gondolat Kiadó, 1963.

Bánkúti Imre: Gyula kuruc ostroma, Íratok 1705 május—július. Békési Élet, 1976. 2. szám.

Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Bibliotheca kiadó. Auróra-sorozat, X. szám. Bp. 1958.

A TÁRSADALMI ELKÖTELEZETTSÉG NAGY PÉLDAKÉPE: TESSEDIK SÁMUEL c. fejezethez:

Gajdács Pál: Az 1754-iki egyházlátogatás Szarvason — Markovicz Mátyás volt szarvasi ev. lelkész emlékiratai nyomán. A Békés megyei Régészeti és Múvelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 1878/79. V. kötet.

Markovicz Mátyás: A Körös-Maros közü vidék leírása (Lásd: Haán L.: Békés megye hajdana I. Pest, 1870; Karácsonyi János: Békés megye története I. k.: Implom József: Olvasókönyv Békés megye történetéhez (1695—1848). Bcsaba, 1971.

Tessedik Önéletírása — fordította Zsilinszky Mihály, kiadta: Nádor Jenő, Szarvas, 1942.

Tessedik—Berzeviczy: A parasztlak állapotáról Magyarországon. Bevezette Zsigmond Gábor. A kötetben az Önéletírás, A parasztember Magyarországon és a Szarvasi nevezetességek c. művek találhatók. Gondolat Kiadó, 1979.

Tessedik Sámuel kisebb írásai. Közzéteszi: Hanzó Lajos. A füzetben A helység és iskola szabályozása, továbbá 2 előterjesztés a tekintetes királyi bizottság előtt (1792. máj. 9. és máj. 10.) és A magyar ipar tizenkét akadálya a Tiszavidéken c. írások találhatók. Szarvasi Füzetek 2—3. szám. Szarvas, 1960.

Tessedik Sámuel írásaiból. Bevezette: Tóth Lajos. Bibliotheca Bekesiensis 5. Bcsaba, 1970.

Tessedik Sámuel: Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája. Fordította Nádor Jenő, Bp. 1938.

Tóth Lajos: Tessedik Sámuel 1742—1820. Szarvas, 1976.

Wellmann Imre: Tessedik Sámuel. Bp. 1954.

Nádor Jenő—Kemény Gábor: Tessedik Sámuel élete és munkája. Bp. 1936.

Nádor Jenő: Tessedik Sámuel, az ország papja Szarvason. Bp. 1940.

Nádor Jenő: Tessedik Sámuel, a hitszónok és tanár, Szarvas, 1941.

Vincze László: Tessedik Sámuel élete és pedagógiai munkássága, Bpest, 1953.

Váradai Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. Gondolat—Kárpáti Könyvkiadó közös kiadása. Bp. 1974.

Nádor Jenő: Tessedik Sámuel egyénisége, testi és lelki alkata, otthona. Békési Élet, 1968. 3. szám.

Johannes Ámos Comenius: A világ útvesztője és a szív paradicsoma. Ford.: Dobrossy László és Mayer Judit Madách és Európa kiadók, Bratislava, 1982.)

Comenius Ámos János válogatott írásai. Kriterion Könyvkiadó. Téka sorozat. Bukarest, 1971.

A JAKOBINUS MOZGALOM ÉS A FELVILÁGOSODÁS KÉT ÜLDÖZÖTT BÉKÉS MEGYEI KÉPVISELŐJE: RÉZ JÓZSEF ÉS FÁBIÁN JÁNOS című fejezethez:

Ész istennő nevében. Tallózás a Moniteur két évfolyamában. Válogatta, fordította, bevezetéssel és jegyzettel ellátta Semlyén István. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977.

Békés megyei Levéltár iratai IV. A. 205—208/1795. Ill. 579/1799, 765/1800. ikt. szám. *Zsilinszky Mihály*: Jakobinus mozgalom Békésben 1795-ben. Békésmegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat VI. évkönyve, 1980.

Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai I—III. Bp. 1952.

Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója. K. F. művei I. k. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1979.

Maday Pál: A Békés megyei jakobinusok pere. Bcsaba, 1956.

Tépjétek le a sötétség bilincseit! Hungária Könyvkiadó. Bp. 1950.

Kölcsey Ferenc vallás ügyében írt cikkei, felszólalásai. Kölcsey válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1975.

EGY NEMZETKÖZI MÉRCÉVEL MÉRHEŐ MAGYAR RÉZMETSZŐ: CZETTER SÁMUEL c. fejezethez:

Pataky Dénes: A magyar rézmetszés története Közoktatásügyi Kiadóvállalat. Bp. 1951.

D. Szemző Piroska: A magyar folyóirat-illusztráció kezdetei. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve, 1953. A Képzőművészeti Alap kiadóvállalata. Bp. 1954.

Rózsa György: Czetter Sámuel A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve, 1952. A Képzőművészeti Alap kiadóvállalata. Bp. 1953.

Váradi Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. Gondolat és a Kárpáti Könyvkiadó közös vállalkozása, Bp. 1974.

Tardy Lajos: Régi hírünk a világban. Gondolat, Bp. 1979.

Kazinczy Ferenc művei II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1979.

Kazinczy Ferenc levelezése II. és V. kötet. Kiadta Váczy János. MTA. kiadása Bp.

A MAGYAR STATISZTIKAI FÖLDRAJZ KLASSZIKUSA: MAGDA PÁL c. fejezethez:

Magda: A mezei gazdaság philosophiájának szabásai szerint okoskodó és munkálkodó gazda. Sárospatak, 1833.

Magda: Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geographiai leírása. Pest, 1819.

Magda: Az embernek eredeti formájáról. Pest, 1837. (Trattner—Károlyi nyomtatása)

Kis János superintendens visszaemlékezései életéből. Bpest, 1890.

Fenyő István: Haza és Tudomány (A haza és valósága c. részlet). Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1969.

BÉKÉS VÁRMEGYE RÉSZVÉTELE A MAGYAR NYELV HIVATALOSSÁ TÉTELEÉRT VÍVOTT KÜZDELEMBEN c. fejezethez:

Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták c. fejezet. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1980.

íjj. Barta János: A nevezetes tollvonás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1978.

Kazinczy: Tübingai pályaműből (lásd: Kazinczy Ferenc művei I. k.). Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1979.

Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság, Gondolat Kiadó. Bp. 1981.

Nyelvünk a reformkorban. Akadémiai Kiadó. Bp. 1955.

Békés megyei Levéltár IV. B. 1. 1095/1832. sz. irat.

Zsilinszky Mihály: Békés vármegye a magyar nyelv érdekében 1832-ben. Békés megyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat 1885/1886. évkönyve

SZAKÁL LAJOS, A KÖRÖSVIDÉK KÖLTŐJE c. fejezethez:

Herder: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások. Levelek a humanitás előmozdítására. Gondolat Kiadó, Bp. 1978.

A német felvilágosodás. Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta: Mádl Antal. Európai antológia sorozat. Gondolat Kiadó. Bp. 1968.

Kölcsey Ferenc Válogatott művei (Irodalmi kritikák és esztétikai írások, illetve Levelek c. részeket). Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1971.

Szerb Antal: Gondolatok a könyvtárban. Magvető Kiadó. Bp. 1946.

Arany János: Tanári jubileumra című verse

Bóka László: Válogatott tanulmányok. Magvető. Bp. 1966.

Kohn Dávid: Szakál Lajos — Visszaemlékezés Békés vármegye aranytollú főjegyzőjére. Az élet alkonyán c. kötet. Gyula, 1937.

Dankó Imre: Szakál Lajos. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványa. Gyula, 1961.

Riadj magyar! 1848—1849 fametszetes ponyvája, csatakrónikái. Vál. és bev.: Pogány Péter Magvető Kiadó. Magyar Hírmondó sorozat. Bp. 1983.

Fenyő István: Egy reformkori polihisztor (Pulszky Ferenc indulása). Haza és Tudomány c. tanulmány — Eperjesről szóló fejezet. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1969.

Cimbalom, melyen aki olvasni tud, negyven új dalt verhet. Készítette és kiadta Szakál Lajos. Budán, a M. K. Egyetem betűivel. 1843.

Czimbalom. Eredeti népdalok és rokonnemű népies versek; a népnek írta Szakál Lajos. Deutsch-féle könyvnyomda és kiadó részvénytársaság. Pest, 1868.

Erdélyi János: Egy századnegyed a magyar szépirodalomból. Erdélyi János válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1961.

Erdélyi János levelezése I—II. k. Sajtó alá rendezte: T. Erdélyi Ilona. Bp. 1960—1961.

- Sárosi Gyula* kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése. Bevezette és gondozta: Bisztray Gyula. Akadémiai Kiadó Bp. 1954.
- Haladó kritikánk* Bessenyeitől Adyig. Összeállította és a bevezetőt írta Lukácsy Sándor. Művelt Nép Könyvkiadó. Bp. 1952.
- Czeglédi Imre*: Petőfi Gyulán. Gyula, 1961.
- Ecsedy Gábor és Komáromy Miklós*: Gyula város története és korabeli állapotának leírása, 1831. ill. 1834. Sajtó alá rendezte: Kósa László. Bibliotheca Bekesiensis 24. Bcsaba, 1982.

A „SÁROSI GYULA ÉS KÖLTÉSZEKÉNEK BÉKÉSI MEGYEI VONATKOZÁSAI” című fejezethez:

- Sárosi Gyula*: Ponyvára került Arany Trombita. Gondozta és bevezette Bisztray Gyula. Akadémiai Kiadó. Bp. 1952.
(Megjelent a Szépirodalmi Könyvkiadó Szépirodalmi Kiskönyvtár sorozatában is. Bevezette Pándi Pál. Bp. 1952.)
- Sárosi Gyula*: Kisebbségi költeményei, prózai munkái és levelezése. Bevezette és gondozta Bisztray Gyula. Akadémiai Kiadó. Bp. 1954.
- Költemények Sárosi Gyulától*. Boldini Róbert könyvnyomdája. Pest, 1858.
- Vadnay Károly*: Emlékezések Sárosi Gyulára. Irodalmi emlékek c. kötet, Kisfaludy Társaság kiadása. Bp. 1905. Az Emlékezések megjelent — kis rövidítéssel — a Kortársak nagy írókról I. kötetében is. Művelt Nép Könyvkiadó. Bp. 1954.
- Gacsári István*: Füzesgyarmati krónika. A kötet anyagát válogatta és sajtó alá rendezte Miklya Jenő és Tokaji Gyula. Bibliotheca Bekesiensis 9. Bcsaba, 1974.
- Fenyő István*: Egy reformkori polihisztor (Pulszky Ferenc indulása). Haza és Tudomány — Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1969.
- Írások a régi Mezőberényről — Mezőberény és Petőfi*. (Skolka András: Mező-Berény ill. Petz Gyula: A békési ág. h. ev. esperességi főiskola keletkezésének és Mezőberény községben töltött zsenge korának története c. fejezetek.) Válogatta és sajtó alá rendezte *Irányi István és Szabó Ferenc*. Bibliotheca Bekesiensis 8. Bcsaba, 1973.
- Irányi István*: A mezőberényi régi gimnázium története (1802—1834) Mezőberény története II.k. Mezőberény, 1973.
- Sziklay László*: A magyar szlavisztika gyermekkorából. Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve I. Szeged, 1958.
- Benkő István*: Székács József élete és irodalmi munkássága, Marosvásárhely, 1901. Békés Megyei Levéltár VIII. 54/1. A Szarvasi Vajda Péter Gimnázium iratai.
- Cseres Tibor*: Én, Kossuth Lajos (Levelek Turinból). Magvető Kiadó. Bp. 1981.
- Haán Lajos* naplója (részletek). Válogatta és sajtó alá rendezte: Papp János. Bibliotheca Bekesiensis 6. Bcsaba, 1971.
- Sárosi Album*. Szerkesztette: Naményi Lajos, Arad, 1889.
- Bisztray Gyula*: Sárosi Gyula költeményeinek sorsa. Irodalomtörténet, 1953.
- Orosz László*: Sárosi Gyula: Arany trombita. Irodalomtörténet, 1951.
- Németh G. Béla*: Sárosi Gyula kisebb költeményei... Közzéteszi Bisztray Gyula. Irodalomtörténet, 1955.
- Békés Megyei Levéltár — BCSM. iratai 1852. május — 1852. decemberig, Gyula.
- Erdélyi János* levelezése I—II.k. Sajtó alá rendezte: T. Erdélyi Ilona, Bp. 1960—1961.
- T. Erdélyi Ilona*: Irodalom és közönség a reformkorban. Akadémiai Kiadó. Bp. 1971.
- Dugonics András*: Magyar példabeszédek és jeles közmondások. Szeged, 1820.

- Pálffy Endre*: A román irodalom története. Gondolat Kiadó. Bp. 1961.
- Oláh György*: Békés vármegye 1848—1849-ben. Gyula 1892. (A Huszár miatyánk megtalálható a BRMT 1888/89-es évkönyvében is. Karácsonyi János közlése.)
- Dénes György*: Orosháza 1848—49-ben a forradalom és szabadságharc idején. Emlékkönyv hazánk felszabadulásának és az Orosházi Szántó Kovács Múzeum fennállásának 10 éves évfordulójára. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza, 1955.
- Darvas József*: Egy parasztszalád története. Magyar Élet kiadása. Bp. 1943.
- Kemény Zsigmond*: Forradalom után. Még egy szó a forradalom után. Pest, 1850, 1851.
- Arany László*: A magyar politikai költészetéről. Arany László válogatott művei. Sajtó alá rendezte Németh G. Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1960.

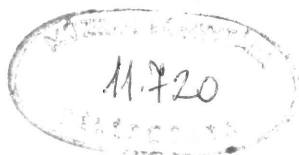
A VAJDA PÉTER NEVÉT VISELŐ GIMNÁZIUM ELSŐ ÖTVEN ÉVE
(1802—1852) című fejezethez:

- Petz Gyula*: A békési ág. hitv. ev. esperességi főiskola keletkezésének és Mezőberény községben töltött zsenge korának története. In: Bibliotheca Bekesiensis 8. Bcsaba, 1973.
- Irányi István*: A mezőberényi régi gimnázium története. (Mezőberény története II. kötet, Mezőberény, 1973.)
- Békés megyei Levéltár VIII. 54.1. A szarvasi ág. h. ev. Vajda Péter gimnázium iratai.
- Bloch Mór*: A szarvasi ág. hitv. evang. főiskola rövid története. Szarvas, 1847.
- Benka Gyula*: A békési ág. hitv. ev. egyházmegye tulajdonát képező s az általa fenntartott szarvasi főgymnasium története 1802—1895. Gyoma, 1895.
- Nádor Jenő*: A szarvasi ág. hitv. ev. Vajda Péter gimnázium története. Bp. 1934.
- Petik Ambrus*: Békés megye leírása (1784). Gyula, 1961.
- Benda Kálmán*: Emberbarát vagy hazafi? Gondolat Kiadó. Bp. 1978.
- Gymnasii Agrobereniensis Liber Memorialis (kézirat) a szarvasi Vajda Péter gimnázium tulajdonában.
- Skolka András*: Mező-Berény. Bibliotheca Bekesiensis 8. Bcsaba, 1973.
- Haán Lajos* naplója. Bibliotheca Bekeiensis 6. Bcsaba, 1971.
- Németh Ambrus*: A győri Tudomány-Akadémia története I—IV. Pannonhalmi szt. Benedek rend győri főgimnáziumának értesítője az 1896—97, 1898—99, 1903—04 és 1904—05 évekből.
- Lukácsy Sándor—Balassa László*: Vörösmarty Mihály 1800—1855. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1955.
- Gajdács Pál*: Tisza-Körös mentén. Gyoma, 1907.
- Vajda Péter* erkölcsi beszédei. Bp. 1931.
- Vajda tanulmánya* A pesti protestáns főiskola terve a *Pályamunkák* című kiadványban. Kecskemét, 1843.
- Köte Sándor*: Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában. Tankönyvkiadó. Bp. 1975.
- Étvös József*: Kultúra és nevelés. Magyar Helikon. Bp. 1976.
- Protocollum Gymnasii Agro-Bereniensis (1829—1853). Kézirat a szarvasi Vajda Péter gimnázium tulajdonában.
- Korabeli újságok (Tudományos Gyűjtemény, Pesti Hírlap, Életképek, Pesti Divatlap, Hasznos Mulatságok, Honderű, illetve a Szarvasi Lapok, Szarvasi Hírlap és Szarvas és Vidéke cikkei).

- Egyház és Oskola — vallásos és nevelési zsebkönyv. Szerkesztette Szeberényi Andor Szarvas, 1852.
- Lukácsy Sándor*: Vajda Péter, a Világ szerkesztője. Irodalomtörténeti Közlemények, 1971. 3. szám.
- Hanzó Lajos*: Vajda Péter (1808—1846). Bcsaba, 1958.
- Greguss Ágost*: A szépészet alapvonalai. Pest, 1849.
- Békés megye első nyomdása, Réthy Lipót. Bibliotheca Bekesiensis 14. Bcsaba, 1977.
- Novák László*: A nyomdászat története V. könyv 1801—1867. Bp. 1928.
- Riadj magyar! 1848—1849 fametszetes ponyvái, csatakronikái. Szerkesztette és gondozta: Pogány Péter. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1983.
- Réthy László*: A Békés és Arad megyei Réthy család történetére vonatkozó adatok. Bp. 1908.
- Békés megyei Levéltár, BCSM iratai 1849—1854. Gyula.
- Szózata a békési ev. esperesség főtanodájának. (A szarvasi ev. főiskola fennállásának félszázados ünnepélyére — Placskó István felhívása.) Szarvas, 1852.
- Garay János* válogatott költeményei. Bp. év nélkül.
- Kemény Gábor*: Az egyszerűség útja. Tankönyvkiadó. Bp. 1972.
- Tóth Lajos*: A szarvasi tanítóegyesületi mozgalom története 1804—1968. Gyula, 1969.
- Borongó Adorján (Ballagi Aladár)*: Haberern Jonathán emlékezete. Prot. Egyházi és Iskolai Lapok 1880.
- Maday Pál*: Szarvas története. Szarvasi tanács kiadása. Gyoma, 1962.
- Erdélyi János* levelezése I—II. Sajtó alá rendezte: T. Erdélyi Ilona. Bp. 1960—1961.
- Vajda-Voigt*: A tanácsadó orvos. Pest, 1834.
- Evangelikus Országos Levéltár, Székács-iratok.
- Figyelő XV. kötet. (Vajda: Az ember — közli Kereszty István.) 1883.

Tartalomjegyzék

BEVEZETŐÜL	7
A MOHÁCSI CSATAVESZTÉSTŐL A TÖRÖK HÓDOLTSÁG VÉGÉIG	11
A gyulai vár költészete	13
Körösközi iskolák a XVI. században	22
Emlékek a török hódoltság korából	34
A LÁZADÓ ÉS ÚTKERESŐ XVIII. SZÁZAD	43
Péró veszedelme	45
A társadalmi elkötelezettség nagy példaképe: Tessedik Sámuel	56
A jakobinus mozgalom és a felvilágosodás két üldözött Békés megyei képviselője: Réz József és Fábián János	64
Egy nemzetközi mércével mérhető magyar rézmetsző: Czetter Sámuel ...	78
A REFORMKOR VILÁGA	89
A magyar statisztikai földrajz klasszikusa: Magda Pál	91
Békés vármegye részvétele a magyar nyelv hivatalossá tételéért vívott küzdelemben	102
Szakál Lajos, a Körösvidék költője	118
Sárosi Gyula és költészetének Békés megyei vonatkozásai	141
A Vajda Péter nevét viselő gimnázium első ötven éve (1802—1852)	174
A felhasznált és ajánlott irodalom	249

CH034

Kiadja a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: Szabó Ferenc
Kiadói Főig. sz.: 48176/1984.
84. 42900 Petőfi Nyomda, Kecskemét

